

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРХИВ ҚОҒАМЫ

Ёвдат Илёсов

ОЛАЧИНОР
АЖАЛ

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

Ёвдат Илёсов

ОЛАЧИПОР
АЖАЛ

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2015

821.512.145

УЎК ~~821.511.133.3~~

КБК 84(5У)6

И 88

Татар. араб.

Таржимон

Шомуҳиддин МАНСУРОВ

ISBN 978-9943-01-883-9

© Ёвдат Илёсов, 2015

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2015

2016/2 A-100	Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK
-----------------	--

ЁВДАТ ИЛЁСОВ — ТАРИХНАВИС ЁЗУВЧИ

Ёвдат Ҳасанович Илёсов (1929—1982) — носир, шоир, таржимон, мусаввир. Ўн ёшлигидан бадий ижод билан шуғуллана бошлаган. Жами тўққиз роман ва қисса, тўрт сценарий, юзлаб шеърлар, мақолалар муаллифи ва кўплаб асарлар таржимони. Ижодий камолот ёшига етганда — 53 ёшида ёруғ оламни тарк этган Ёвдат Илёсовнинг ижодий фаолияти якуни шундай.

Ё. Илёсовнинг шеър ва ҳикоялари 1949 йилдан чоп этила бошланган. 1956 йили «Звезда Востока» журналида илк қиссаси — «Ғазаб сўқмоғи»¹ олам юзини кўрган. Сўнг «Сугдиёна»², «Олачипор ажал»³, «Ўқ ва куёш»⁴, «Қора бева»⁵, «Олтин санам»⁶, «Илон авровчи»⁷ «Анахита қасоси»⁸ сингари роман ва қиссалари, «Майра кўшиғи», «Тракторчилар», «Машаққатли йўл» ҳикоялари нашр этилган.

Ё. Илёсовнинг китоблари нодир асарлар қаторидан ўрин олиб, Ўзбекистонда бир неча маротаба кўп нусхада босилган. Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи мавзусидаги бадий асарлар муаллифи сифатида танилган ёзувчининг айрим асарлари Россияда, Тожикистонда, Литвада, Словакияда ва бошқа мам-

¹ Я. Ильясов. Тропа гнева: повесть. — Т.: Гослитиздат, 1957. — С. 277.

² Я. Ильясов. Согдиана: роман и повесть. — Душанбе: Адиб, 1987. — С. 688; Илёсов Я. Сугдиёна. Тарихий роман / Русчадан Маъруф Жалил тарж. — Т.: «Ёш гвардия», 1981—240-бет; Илёсов Я. Сугдиёна: Тарихий роман / Русчадан М. Жалил таржимаси. — Т.: «Шарқ», 1994. — 286-бет.

³ Я. Ильясов. Пятнистая смерть. — Т.: Гослитиздат, 1963.

⁴ Я. Ильясов. Стрела и солнце: роман. — Т.: Гослитиздат, 1964. — С. 213.

⁵ Я. Ильясов. Черная вдова: повесть. — Т.: «Ташкент», 1966. — С. 280; Я. Ильясов. Согдиана: роман и повесть. — Душанбе: Адиб, 1987. — С. 688; Ильясов Я. Черная вдова. Месть Анахиты. Повести. — Т.: Изд-во Г. Гуляма. — 1991. — С. 448.

⁶ Я. Ильясов. Золотой истукан: повесть. — Т.: Изд-во лит-ры и искусства им. Гафура Гуляма, 1973. — С. 277.

⁷ Я. Ильясов. Заклинатель змей: повесть. — Т.: Изд-во лит-ры и искусства им. Гафура Гуляма, 1979. — С. 486.

⁸ Я. Ильясов. Месть Анахиты: повесть. — Т.: Изд-во лит-ры и искусства им. Гафура Гуляма, 1984. — С. 237.

лакатларда ҳам нашр қилинган. Унинг асарларининг умумий тиражи 23 миллион нусхадан зиёддир.¹

Ё. Илёсов номи бугунги кунда ёш китобхонларга нотаниш, бироқ XX асрнинг 60—80-йилларида у Ўзбекистоннинг деярли ҳар бир саводхон аҳолисига ва ундан ташқаридаги кўплаб кишиларга маълум эди.

Ёвдат Илёсов ҳаётининг тафсилотлари унинг асарларига ёзилган сўз бошиларда², унга бағишланган журналистлар мақолаларида ҳамда тадқиқот ишларида кўп тилга олинган, бироқ айрим қизиқ фактлар кенг оммага маълум эмас.

Чунончи, ёзувчи нозик ҳис этиб, маҳорат билан асарларини ёзган рус тили унинг учун она тили бўлмаган. Бошқирдистон Республикаси Ермекеев районидаги Исломбахти қишлоғида таваллуд топган Ёвдат Илёсов беш ёшгача фақат татар тилида гапирган. Бошқирдистондан онаси билан Тошкент вилояти Оққўрғон туманидаги совхозга кўчиб келиб, жойлашгач, дастлаб ўзбек тилини, сўнг рус тилини ўрганган.

Ё. Илёсов бадиий асарларини рус тилида, публицистик асарларини бошқирд, рус, татар, ўзбек тилларида битган. Ё. Илёсов, рус тилидан ташқари, бошқирд, ўзбек, қрим-татар, қорақалпоқ ва корейс тилларини ҳам билган. Бадиий таржима соҳасида унумли меҳнат қилиб, ўзбек, татар, қорақалпоқ ёзувчи ва шоирлари асарларини рус тилига ўгирган. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, М. Суматах, Маҳмуд Тарзий, Файз Аҳмад Файз, Угай-Дегун, Хо Цанларнинг ва бошқа кўплаб таниқли ёзувчиларнинг асарларини рус тилига таржима қилган.

¹ *Ильсоева Илона*. Интервью с отцом (Памяти Явдата Ильсоева) // Звезда Востока, 2012, №4. — С. 67—73.

² Қ а р а н г: *Ш. Шомухамедов*. Новая повесть об Омаре Хайяме // Ильсоев Явдат. Заклинатель змей: Повесть о трудной судьбе, удачах и неудачах беспутного шейха, поэта, ученого, несравненного Абуль-Фатха Омара Хайяма Нишопурского, да не коснется его зловлия недругов и друзей (Послесловие Ш.М. Шамухамедова. — Т.: Изд. лит. и искусства, 1979. — С. 411—415; Ш.М. Шамухамедов. Достойный памятник // Ильсоев Я. Заклинатель змей; Башня молчания: Повести. — Т.: Изд.-во лит. и искусства. 1986. — С. 488—494; Н. Красильников. Заглянувший в тайны веков // Ильсоев Явдат. Черная вдова. Месть Анахиты. Повести. — Т.: Изд.-полиграф. об-ние им. Г. Гуляма, 1991. — С. 438—446; Маъруф Жалил. Қахрамонлик достони // Илёсов Ёвдат. Суғдиёна: Тарихий роман (Русчадан М.Жалил таржимаси). — Т.: Шарқ, 1994. — 281—286-бетлар; Қ. Ражабов. Унутилган адибнинг... унутилмас асари // Илёсов Ёвдат. Илон авровчи: қисса / Рус тилидан Ҳ. Мансурова, Ш. Мансуров таржимаси; сўнгсўз Қ. Ражабовники. — Т.: O'zbekiston, 2011. — 384—387-бетлар; Саидов А. Буюк зотга қўйилган ҳайкал (Ё. Илёсовнинг «Илон авровчи» романига тақриз) // Китоб дунёси, 2012йил 1 июнь.

Тарих ва адабиётдан, археология ва этнографиядан пухта хабардор бўлган бу адибнинг маълумоти юқори бўлмаган — уруш унга, ҳатто, мактабни тугатишига ҳам имкон бермаган. Ёши катта бўлганда Белорецк шаҳридаги педагогика техникумига ўқишга кирган, бироқ оила-рўзгор ташвиши уни ўқишни ташлаб, ишлашга мажбур қилган.

Ё. Илёсов чўпонлик қилган, тракторчи бўлган, чилангар, новвой, чизмакаш, безакчи рассом, клуб, кутубхона мудури бўлиб ишлаган, бадий ҳаваскорларга раҳбарлик қилган. У мактабда ўзбек тили, расм, чизмачиликдан дарс берган. «Ташкентская правда», «Комсомолец Узбекистана» (ҳозирги «Молодежь Узбекистана»), «Физкультурник Узбекистана» газеталарида ишлаган, «Звезда Востока» журналида шеърят бўлимига мудирлик қилган.

Барча туғма истеъдод эгалари сингари, Ё. Илёсовга ҳам ҳаётнинг ўзи, билимга чанқоқлик, адабий фаолиятга интилиш, беқийс иш қобилияти «дорилфунун» бўлган. Тарихий ҳақиқатни тиклашга интилиш, реал персонажлар ва воқеаларни, шаҳар ва қишлоқлар қиёфасини, турмуш тарзини, моддий маданиятни пухта тасвирлаш учун кенг ва чуқур билимга эга бўлиш керак эдики, бу билимни у ўқув дастурларисиз ва бирон кимсанинг раҳнамолигисиз, фақат фидойилиги билан эгаллаган.

Қадимги юнон тарихчилари: **Геродот** (мил.авв. 484—425) ва **Плутарх** (мил.авв. 45—120), византиялик тарихчи **Феофан** (VI асрнинг иккинчи ярми), Шарқ донишмандлари ва шоирлари **Умар Хайём** (1048—1131), **Абулқосим Фирдавсий** (940—1020), буюк қомусий олимлар **Абу Райҳон Беруний** (973—1048) ва **Абу Али ибн Сино** (980—1037) ва бошқа қадимги забардаст олимлар унинг устози бўлганлар. Қадимги халқларнинг келиб чиқиши, кўчиб юриши, урушлари, қўшилиб кетиши тарихи ҳақидаги узук-юлуқ ва баъзан афсонага айланиб кетган маълумотлар, уларнинг адабий асарлари Ё. Илёсов учун муҳим манба бўлиб хизмат қилганки, улардан фойдаланиб ҳамда ўз билим ва хаёлотини ишга солиб, ишонарли тарихий тафсилотларни яратган.

Ёвдат Илёсов тарихнавис ёзувчи сифатида ўз вазифасини «Сугдиёна» қиссасида милoddан аввалги IV асрда Искандар Зулқарнайн (македониялик Александр)га қарши қўзғолонга раҳнамолик қилган Спантамаъно (Спитамен) айтган гаплар билан ифодалаган: «...минг йилдан кейин, икки, уч минг йилдан кейин тафаккур қанотида зулматли асрлар қаърини ёриб кириб, мени қандай

бўлсам шундайлигимча идрок этадиган ва ўз замондошларига мен ҳақимда тирик одамдек ҳикоя қилиб берадиган бир дўсти азиз топилгай...».

Ёвдат Илёсов тилининг ифодалилиги ҳамда шоироналиги унинг ижодининг муҳим жиҳатларидандир: «Жўчининг кўзлари ёндиргувчи эди» («Қора бева»). Унинг тили содаллиги ва аниқлиги билан тавсифдан кўра, шу тасвир воситасида юзага келадиган «манзара» муҳим бўлган киносценарий тилига яқин. «Қумтепа ўркачида узун гулдор жубба кийган суворий кўринди. Массажетларнинг ранги қув ўчди — ёт суворийнинг тунд ангоридан ёввойи ва шафқатсиз жануб иси уфуриб турарди. Форс эгарда ўтирганча ўгирилиб, найзасини силкитди-да, жанговар наъра тортди. Дўнглик ортидан жангчилар тўдаси чиқиб келди. Улар тўппа-тўғри массажетлар турган дўнгликка қараб от суришди» («Ғазаб сўқмоғи»).

Наср назмга, назм насрга равон ўтадиган баён тўқимаси шу қадар енгил ва нафиски, гўё у адабий заҳматнинг маҳсули эмас, балки фикрни ифодалашнинг табиий, ягона усулидек туюлади: «Лангар ташланди. Арқон соҳилдаги қозикқа боғланди. Кўприкча тўшалди. Эшкакчилар бошлиғи эшкакчилар ҳаракатини бир маромга соладиган шақилдоғини чеккага қўйди; унинг ёрдамчиси найни яширди. Октавиан Август ҳукмронлигининг ўнинчи йилида Брундизий бандаргоҳига ажабтовур кема сузиб кириб келди» («Анахита қасоси»).

Ё. Илёсов илк болаликдан бошлаб, сўнгги кунларигача ҳаётий ва адабий зарбаларни гоҳ қабул қилишига, гоҳ даф этишига тўғри келган. Бироқ на тортган машаққатлари, на ихлоси қайтиши унинг истеъдодига путур етказа олган, адабий заҳматга фидокорлигини сўндира олган. Унинг ҳаётий мақсади: «Ҳар нарсадан қатъи назар ва ҳеч нарсага қарамай!» — деган сўзларда ифодаланган. Ёвдат Илёсовнинг кундалик иш тартиби, турмуш зиддиятларига қарамай, кўп йиллар давомида ўзгармаган: у ҳар куни субҳи козибда уйқудан уйғониб, кўчадан эшитилаётган трамвайлар жиринглаши ва моторларнинг ўкириши ёзувчининг хаёлот оламини бузмагунича, 5—6 соат давомида ёзган.

Умар Хайём ҳақидаги «Илон авровчи» қиссасининг давоми, тугалланмаган «Сукут минораси» қиссасининг қўлёмасини ёзув столи устида қолдириб, уйдан чиқиб кетган, умрининг сўнгги тонги ҳам шу тариқа ўтганди. Яна бир қанча асарлари қўлёмаси, кўплаб мусаввалар тугалланмай қолган.

Беназир олим, нозим, шайх Абулфатҳ Умар Хайём Нишопурийнинг оғир қисмати, иқболию толесизлиги ҳақидаги тарихий қиссалар Ёвдат Илёсов ижодида алоҳида ўрин тутади. Адиб даврни, одобу одатларни ва тарихий шахсларни аниқ тасвирлаш учун кўплаб илмий, адабий ва бадиий асарларни ўрганиб чиққан. Ушбу олим ва шоир шахсиятининг ёзувчи томонидан талқини Умар Хайёмнинг нафақат у яшаган давр — XI аср охири XII аср боши учун, балки қайсидир маънода бизнинг давримиз учун ҳам жасоратли ва ошкора бўлган асарлари асосида ишончли даражада таассурот уйғотади¹.

Ушбу асар ўзбек тилига Ҳ. Мансурова ва Ш. Мансуровлар томонидан ўзбек тилига моҳирона таржима қилинди ва «Ўзбекистон» нашриёти томонидан «Жаҳон адабиёти» кутубхонасида чоп этилди².

Умар Хайём ижодига чуқур кириб борган, унинг ҳаётини, теварак-атрофини, тарихий шароитни имкон қадар ўрганган Ё. Илёсов уни қалбан ўзига яқин олган, ўзи билан айнанлаштирган. Бу китобларда, кўпинча, Ё. Илёсовнинг ўзини кўриш мумкин бўлгани учун ҳам уларни автобиографик асарлар, дейиш мумкин. Хайём ўз даври — ўрта асрлар даврига сифмаганидек, Илёсов ҳам «ривожланган социализм» даврига сифмаган ва ҳар иккиси ҳам ҳақиқатни ёзишган.

Умар Хайём «Алжабр» асарида: «Биз олимлар ҳалокатининг гувоҳи бўлганмиз, ҳозир улардан бир ҳовуч жафокашларгина қолган. Ушбу даврлардаги қазову қадар уларга ўзларини комилликка эришишга буткул бағишлаш ва илмини чуқурлаштиришга тўсқинлик қилди. Ҳозирги кунда ўзини олим кўрсатаётганларнинг кўпчилиги илмда сохтакорлик ҳамда мунофиқлик доирасидан ташқари чиқмай, ҳақиқатга ёлғонни либос қилишмоқда. Башарти ҳақиқатни изловчилиги ва ҳақиқатни севгувчилиги билан фарқланувчи кишини учратиб қолишса, ёлғонни ва мунофиқликни рад этишга ҳамда мақтанчоқлик ва ёлғондан воз кечишга интилувчи кишини учратиб қолишса, уни нафрат ва кулгига нишон қилишади», — каби аччиқ-тизиқ гапларни ёзган.

¹ Қаранг: *Асма Саидов*. Буюк зотга қўйилган ҳайкал. «Китоб дунёси» газетаси, 2012 йил 1 июнь.

² *Илёсов Ёвдат*. Илон авровчи. Қисса. Рус тилидан Ҳ. Мансурова, Ш. Мансуров таржимаси; сўнгсўз Қ. Ражабовники. — Т.: Ўзбекистон, 2011. — 388-бет.

Бунинг учун Ё. Илёсов эзопона тилга муҳтож бўлмаган: тарихий асар имконияти унга кўпгина шароит яратиб берган. Масалан: «Ватанга муҳаббат — ягона ва абадийдур. Ҳукмдорлар кўп, бирининг ўрнини бошқаси тез-тез олур, кейин келганларининг ҳаммаси аввалгилари қарор топтирган нарсаларни бекор қилурлар. Мен бўлиб ўтган ва бор гапни ошқора ҳам ҳалол айтмоқни истардим. Менинг бу китобимни, қачон бўлса ҳам, кимдир ўқийдир» («Илон авровчи»).

Ёвдат Илёсов, ҳатто, исканжага олинган шароитда ҳам «социалистик қурилиш эҳтиёжи» йўлида ижод қилмаган, замонасозлик билан яратилган нўноқ асарларни таржима қилмаган, оғзи катталарнинг мурувватига кўз тикмаган ва ўзини «соцреализм»нинг хушахлоқ классиги сифатида кўрсатмаган. Ё. Илёсов адабиётда — воқеалар тарихий шахслар ҳамда ҳодисалар иштирокида тасвирланадиган — тарихий роман жанрини ривожлантиришга, мамлакат нуфузини юксалтиришга катта ҳисса қўшганига қарамай, мукофот ҳам, унвон ҳам олмагани, юқори лавозимларни эгалламагани, муваффақиятнинг моддий нишонларига эга бўлмагани ажабланарли хол эмас. Ёзувчи «муносиб кўрилган» ягона нарса — бу ҳам ёруғ оламни тарк этганидан кейин — Тошкентнинг Чилонзор мавзеси, Муқимий кўчасидаги умрининг сўнгги 14 йилини яшаган оддий уй деворига ўрнатилган хотира тахтаси бўлди.

Ёвдат Илёсов асарларини такрор-такрор ўқиб, унинг даври энди келганини таъкидлаш лозим. Унинг асарлари ўзбек тилига ҳамда «миллатлараро муомала тиллари» — инглиз, хитой, испан тилларига таржима қилинмоқда.

Дарвоқе, бундай бўлмаган тақдирда ҳам, Ёвдат Илёсов асосий мукофотга — китобхонлар меҳри ва миннатдорлигига — ҳаётлигидаёқ сазовор бўлган. Буни англаган ҳолда, у «Илон авровчи» қиссасида Умар Хайём тилидан: «Мен — китобларимни ўқийдирганларга, яъни халққа мансубдирман», — деб ёзган.

Ёвдат Илёсов истеъдодининг муҳиблари ҳозирги дунёни қайта тузиш билан боғлиқ деярли йигирма йиллик танаффусдан сўнг адибнинг асарларига эҳтиёж қайта туғилганидан ва улар китобхонларнинг ёш авлоди учун қизиқарли эканлигидан бағоят хушнуддилар. «Кўлёмалар ўтда ёнмас» экан, нашр этилиб, давлат кутубхоналарида ҳамда бир қанча мамлакатлардаги хусусий кутубхоналарда сақланаётган китоблар ҳақида нима дейиш мумкин?

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози авж олган даврда Ёвдат Илёсовнинг асарлари Москва шаҳрида нашр этилаётгани ҳолатини шарҳлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Москвадаги «Вече» нашриёти 2008 йилдан 2011 йилгача бўлган даврда унинг беш номдаги китобини чоп этди. Булар: «Тарихий саргузаштлар» («Исторические приключения») туркумида: «Месть Анахиты» («Анахита қасоси», 2008), «Золотой истукан» («Олтин санам», 2009), «Тарихий романлар тўплами» («Коллекция исторических романов») туркумида «Согдиана» («Сугдиёна», 2009) асарларидир. Шулардан «Сугдиёна» билан «Анахита қасоси» икки марта (2010, 2011) битта китобда нашр қилинди.

Таассуфлар бўлсинки, Ватанимиз тарихи ва буюк аждодларимиз жасоратини мадҳ этган муаллиф академик услубда тайёрланган, чиройли безатилган, муқоваси олтин ҳал билан нақш этилган, адабиётга меҳр, ёзувчига эса эҳтиром билан нашр этилган бу китобларни қўлига олиб кўра олмайди. Бу китоблар туркуми вафотининг 30 йиллиги 2012 йил июнда хотирланган Ёвдат Илёсовга муносиб ҳайкал бўлди, деб ҳисоблаш мумкин.

Ёвдат Илёсов ўз ижодини мутлақо Ўрта Осиёнинг бой тарихини бадиий тасвирлашга бағишлаб ўтган.

Унинг асарларида тарихий ҳақиқат билан жозибадор саргузашт жанри мақбул тарзда қовушиб кетади. «Ғазаб сўқмоғи»да кўчманчи қабилаларнинг форс шоҳи Дорога қарши кураши ҳақида ҳикоя қилинса, «Сугдиёна»да Искандар Зулқарнайн (Македониялик Александр)нинг Шарққа қилган кўп йиллик юриши ва Сугдиёна халқи баҳодир йўлбошчи Спантамано атрофига уюшиб, Ватан озодлиги учун чет эл босқинчиларига қарши олиб борган қаҳрамонларча кураши кенг кўламда тасвирланади.

Ватан. Ҳаётни Ватанга бахшида этмоқ. Бу улуғвор тушунчаларни инсон жуда қадим замонлардаёқ англаганди... Жафокаш Турон заминиди (Ўрта Осиё қадимда шундай номланганди) шарқдан ҳам, ғарбдан ҳам келган кўплаб шафқатсиз зобитларнинг йўли туташганди. Шулардан бирида камбағал чўпон Широқ ўзини қочқин қилиб кўрсатиб, ахоманий шоҳ Доронинг қутурган кўшинини қип-қизил чўлга бошлаб кетади. Сугдларнинг шавкатли бошлиғи Спантамаъно македониялик Александр лашкарига қарши сўнгги томчи қони қолғунича жанг қилади. Асрлар қаърида қолиб кетган шиддатли воқеаларни, олис аждодларимиз жасоратини, уларнинг душманга қарши курашдаги тийиқ билмас қатъиятини Ё. Илёсов «Ғазаб сўқмоғи» ва «Сугдиёна» қиссаларида тасвирлайди.

«Анахита қасоси» асарининг қисқача мазмуни қуйидагича: Марк Лициний Красс 55 ёшга етганда ҳокимият чўққисига чиқиб, катта шуҳрат ва бойлик соҳибига айланган. У Юлий Цезарь ва Гней Помпей билан бирга триумвират аъзоси бўлган, яъни Рим республикасининг амалдаги ҳукмдорига айланган. Унинг бойлиги боқий шаҳар хазинаси билан қиёслагулик даражада катта бўлган. Бироқ Крассни бу бойлик қониқтирмаган. Сурия консули бўлиб олгач, ўша пайтда Рим билан дўстлик тўғрисида шартнома тузган Парфияга қарши урушга чоғлана бошлаган. Красс Месопотамияга хиёнаткорона босиб кириб, бир қанча шаҳарларни забт этган ва талон-торож қилган.

Мамлакатимиз тарихига меҳр қўйган ёзувчи Ё. Илёсов «Олтин санам» асари устида иш олиб борганида ҳам айти шу кенг қамровли ва аниқ таърифни дастуриламал қилиб олган.

«Нечун қадимиятни титкилайверасиз, кимга керак бу?» — деган саволни Ёвдат Илёсовга оғзаки равишда ҳам, босма нашрлар саҳифасида ҳам, танқидий мулоҳазаларда ҳам бот-бот бериб туришган. Ваҳоланки, бундай саволга Фарб мутафаккирларидан бири аллақачонлар жуда яхши жавоб бериб қўйган: «Қадимият ҳар қандай вазиятда ҳам барча келажак авлодлар учун бағоят қизиқарли давр бўлади, чунки унинг ибтидоси инсоннинг ҳайвондан ажралиб чиқишига бориб тақалади, мазмуни эса (шароитга) мослашган келажак кишилари ҳеч қачон дуч келмайдиган қийинчиликларни енгишдан иборатдир».

«Ўқ ва қуёш» романининг бош мавзуси муҳаббат ва фуқаролик бурчи. Китобда деярли икки минг йиллик воқеалар ҳақида ҳикоя қилинса-да, ғоявий-бадиий йўналишига кўра у замон билан чамбарчас боғлиқдир.

«Ўқ ва қуёш»: Гиқия ҳайкал ёнида аччиқ кулимсираб турарди. Қора уртуги жувоннинг бошидан сирғалиб тушган, денгиз шабадаси бир кечада оқарган соч кокилини ўйнарди.

Бу даҳшатли тун эди...

Боспорнинг қудратли шоҳи Тавриданнинг жануби-ғарбий чеккасида жойлашган Херсонес демократик республикасини забт этишни кўпдан буён кўзлаб юрган. Бироқ ўз эрки ва мустақиллигини ҳимоя қилган балиқчилар ҳамда деҳқонлар иродасини ҳеч қандай куч синдира олмаган.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган қадимги Суғдиёна форслар салтанати таркибида бўлган. Бу салтанат таркибига мажбуран киритилгани учун ҳам мағрур ва эрксевар суғд кўчманчиларининг боши урушдан чиқмаган.

Энди «Олачипор ажал» қиссаси ҳақида.

Замондошларида кўрқинч, даҳшат ёки ҳайрат ҳиссини уй-ғотган машҳур кишилар ҳаёти кўпинча ақл бовар қилмайдиган ҳикоялар — афсоналар, асотирлар, сагаларга йўғрилган бўлади.

Чунончи, форслар шоҳи, ахоманийлар сулоласидан Кир (қадимги форсийда — Куруш, Ўрта Осиёда баъзан — Кирёвуш)-нинг туғилганидан бошлаб фожиали ўлимигача бўлган бутун ҳаёти унинг тарихнавислари томонидан мафтункор ривоятларга чулғаб тасвирланади. Туғилган кунидеъ ўлимга маҳкум қилинган Кир бобоси, Лидия шоҳи Астиаг (Иштувегу) томонидан кўрилган кароматли туш оқибатида ғаройиб тарзда тирик қолади, сўнг Астиаг саройига қайтиб келади ва кейинчалик уни тахтидан ағдариб, қудратли салтанатини вайрон қилиб, унинг ўрнида янада қудратли бошқа салтанатни барпо этади. Бу салтанат Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидан бошланиб, бутун Ғарбий Осиё узра ўтиб, Ҳинд дарёсигача давом этар, худуди ҳамда қудратига кўра ўзигача ҳукм сурган барча давлатлардан зиёда бўлиб, ўша давр маданий халқларидан тортиб, ёввойи кўчманчилар ўрдасигача ўз қаламравига олганди.

Бу қадар улкан давлатни бунёд этиш, ўта хилма-хил қисмларни бир бутун қилиб бирлаштириш, қадимгилар назарида, оддий кишининг қўлидан келмайдиган ғоят катта ғайритабиий иш эди. Бу форс шоҳи ҳаёти билан боғлиқ воқеалар нечун ғайритабиий туюлган-у, **Геродот**дан тортиб, бошқа қадимият солномачиларигача, жумладан, Курушнинг ҳаётини «Киропедия» асари учун ибратли роман предмети қилиб олган **Ксенофонт**, форсларнинг мил.авв. 399 йилгача бўлган тарихини ёзган **Ктесий** (мил.авв. V аср иккинчи ярми — IV аср боши) ва бошқалар Кир ҳукмронлиги тарихини ёзишар экан, нега ҳақиқатни ривоят билан аралаштириб юборишган?

Бир нарса, у ҳам бўлса, Куруш ўзининг барча замондошларидан юқори турган шуҳратпараст ва мутақаббир, зобитлик эҳтироси билан ёнган ва бу эҳтиросни улкан куч-қувват ҳамда давлатни бошқара билиш истездоди билан қўша олган ғаройиб киши бўлганлиги баҳс талаб қилмайди. Ғоят даражада юксак қудратга эришиб, ўз режа ва мақсадларини рўёбга чиқариш учун минглаб кишилар ҳаётини қурбон қилган Куруш кутилмаганда шу кунгача ўзига ёр бўлиб келган тақдирида ўзгариш сезиб, муваффақиятсизликка учраб, мағлуб бўлган ҳамда тўсатдан ҳалок бўлган.

Сернеъмат жанубни итоатга келтирган Куруш Ўрта Осиёнинг шимолий қисмида, Каспий денгизининг икки томонида кўчиб юрган эркин қабилаларни ҳам бўйсундиришни режалаштирган. У қуролини, энг аввало, массагетларга — Яксарт (Сирдарёнинг қадимги номи) ортида яшаган камбағал, бироқ мағрур ва жанговар халққа қарши қаратган. Куруш массагетлар маликаси (яъни қабилалар иттифоқининг аёл бошлиғи) Тўмарисга юборган совчилар рад жавобини олиб келгани ушбу урушнинг сабаби қилиб кўрсатилади. Куруш Яксартни кечиб ўтиб, массагетлар қўшинини тузоққа туширган ва бир неча минг кишини ўлдириб, янада кўпроғини асир олиб, уларга қаттиқ зарба берган. Асирлар орасида Тўмариснинг ўғли Спаргапа ҳам бўлган. Номусга чидай олмаган Спаргапа шоҳдан кишанларни ечишни сўраган. Кишанлар ечилиши биланоқ, у ўз жонига қасд қилган. Ўғлидан жудо бўлган Тўмарис халқига ва бошқа скифларга мурожаат қилиб, катта қўшин тўплаб, Курушга қарши жангга отланган.

Жанг милоддан аввалги 530 йилда бўлиб ўтган. Цицерон таъбири билан айтганда, «тарих отаси» Геродотнинг ҳикоя қилишича, «бу жанг варварлар ўртасидаги барча жанглардан ҳам даҳшатли бўлган. Аввал ҳар иккала қўшин бир-бирини узоқ масофада туриб, камондан ўққа тутган. Камон ўқлари тугагач, улар найза ва қилич билан жанг қилганлар. Муҳораба узоқ вақт давом этган. Кўп қон тўкилган. Ниҳоят, массагетлар ғалаба қозонганлар. Форс қўшинларининг асосий қисми, жумладан, Кирнинг ўзи ҳам жанг майдонида ҳалок бўлган. У тўлиқ 29 йил шоҳлик қилган эди. Кир жасади топилгач, малика (Тўмарис)нинг буйруғи билан унинг кесилган боши инсон қони билан тўлғазилган мешга солинган».

Юнон тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Куруш массагетларга қарши биринчи ҳужумда ғалаба қозонган. Унинг маслаҳатчилари ўзларини таъқиб этаётган массагет қўшинини ғаройиб тузоққа туширишни таклиф қилишган: форслар ўзлари тарк этган лашкаргоҳда шароб тўла хумларни қолдиришган. Массагетлар шароб нималигини билишмас, банг сифатида, эҳтимол, наша ва ферментланган эчки сутини истеъмол қилишган бўлса керакки, оқибатда шаробдан қаттиқ маст бўлишган. Маст массагетлар жангга ярамайдиган ҳолга тушишгач, форслар лашкаргоҳга ҳужум қилиб, уларни яксон этишган ва Тўмариснинг ўғли, массагетлар қўшини бошлиғи Спаргапани асир олишган. Жангга кирган массагетларнинг тахминан учдан бир қисми асир олиниб, сўнг ўлди-

рилган. Геродотнинг хабар беришича, Спаргапа Курушни кишанларни ечишга кўндирган, бу эса форслар асири ўзини ўзи ўлдиришига имкон берган. Шундан сўнг Тўмарис Курушга мактуб жўнатиб, хиёнаткорлигини қоралаган ва уни иккинчи жангга жон-жаҳди билан чорлаган. Геродотнинг хабар беришича, шундан кейин бўлиб ўтган жангда Тўмарис форсларга қаттиқ талафот етказиб, ғалаба қозонган. Куруш ўлдирилган, Тўмарис унинг калласини олиб, танасини устунга чормих қилган. Калласини одам қони тўлдирилган мешга ташлаган-да: «Сен очкўзни қонга тўйдирман, деб ваъда берган эдим, тўйиб ич!» — деган.

Тўмариснинг жасорати ва ҳарбий-сиёсий фаолияти тўғрисида халқ дostonлари яратилган, жангнома ва ривоятлар тўқилган. **Эргаш Жуманбулбул ўғлидан** Ҳоди Зарифов ёзиб олган «Ойсулув» дostonида Турон мамлакатининг подшоси Ойсулув образида Тўмарис фаолияти ўзининг бадиий талқинини топган¹. Ёзувчи **Миркарим Осим** «Тўмарис»² қиссасида унинг жасоратини улуғлаган. **Иброҳим Юсупов** «Тўмарис»³ (1974) дostonини ёзган, композитор **Улугбек Мусаев**⁴ шу номли балетни саҳналаштирган.

Тўмарис воқеаси Фарб санъати анъаналари асосида тасвирланган. Мусавирлардан Питер Пауль Рубенс, Алесслио Аллегрини, Лука Феррари, Маттиа Прети, Гюстав Моро ва ҳайкалтарош Северо Кальзетта да Равенне Тўмарис ҳаётида содир бўлган воқеалар ҳамда унинг Кир ва форс кўшини устидан қозонган ғалабасини тасвирлаган жаҳондаги кўплаб санъат арбоблари жумласидандир.

Мана шу тарихий воқеа Ё. Илёсовнинг «Олачипор ажал» қиссасига асос қилиб олинган.

¹ Қаранг: Ойсулув // Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари: беш томлик / Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф; Масъул муҳаррир Тўра Мирзаев. — Т.: «Фан», 1971. 39—64-бетлар.

² *Миркарим Осим. Тўмарис* // Осим, Мирзакарим. Широқ: Тарихий қиссалар. — Т.: Ёзувчи. 1995. — 3—18-бетлар.

³ *Юсупов И. Тўмарис (Дoston). Ҳамид Фулом таржимаси* // Юсупов И. Чўл тўрғайи: шеърлар ва дoston. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. — 155—180-бетлар; Юсупов И. «Тўмарис»: Массagetская поэма. // Перевод Г. Ярославцева // Юсупов И. Глаза ящерицы: стихи и поэма: — М., Сов. писатель, 1973. — С. 65—100.

⁴ *Мусаев У. Тўмарис. Балет в 3-х действиях 7-ми картинах. Либретто О. Узакова по повести Я. Ильясова «Пятнистая смерть».* — Фрунзе: Изд-во ЦК Компартии Киргизии, 1984. С. — 10.

Туроннинг кўҳна аҳолиси, кўчманчи сакларнинг оқсоқоли овда ҳалок бўлади. Саклар ҳалок бўлган оқсоқолнинг хотинини — мағ-
рур ва доно Тўмуз (Тўмарис)ни ўзларига сардор этиб сайлашади.
Ўрта Осиёни забт этишни кўпдан буён кўнглига тугиб юрган
форслар шоҳи Куруш (Кир) Тўмузга ўзига турмушга чиқишни
таклиф этади. Саклар форс шоҳининг айёрона ниятини пайқа-
шади — шарқликларнинг қадимий одатига кўра, чет эллик шоҳ
маҳаллий сардорга уйлангач, ўз-ўзидан мамлакат эгасига айла-
нарди. Тўмуз Курушга турмушга чиқишдан бош тортади. Шунда
қаҳрланган Куруш кучли кўшинни бошлаб, Амударё томон от
суради. Саклар кеккайган Куруш жангчиларини ўзларига эргаш-
тириб, Қизилқум қўнига чекинишади. Форслар қамалга тушиб
қолишади. Шиддатли қирғин бошланади. Бу жанг сак қабилала-
рининг ҳам, Курушнинг ўзининг ҳам тақдирини ҳал этмоғи ло-
зим эди. Ушбу асар уруш ва тинчлик, дўстлик ва душманлик,
муҳаббат ва садоқат ҳақидадир.

Ҳикматона фасиҳ тил, қизиқарли тарихий сюжетлар ва пух-
та ишланган кучли характерларни ёзувчининг адабий ютуғи де-
йиш мумкин. Адибнинг маҳоратига холис баҳо бериладиган бўлса,
уни ўз жанрида жуда яхши, ижод қиладиганлар қаторига кири-
тиш лозим.

Ё. Илёсов тарихга меҳр қўйибгина қолмай, уни яхши билган
ҳам. Айрим китобхонлар тарихий мавзуда асар ёзиш осон, қани,
шундай бўлганми-бўлмаганми, бориб текшириб кўр-чи, деб ўйла-
ши мумкин. Йўқ, асло. Бу мавзуда асар ёзиш ҳам қийин, ҳам ўта
масъулиятли. Ўнлаб, юзлаб қадимги манба ва рисолаларда со-
чилиб ётган тафсилотларни заррама-зарра тўплаб, улар асосида
аллақачонлар йўқ бўлиб кетган кишиларнинг жонли турмуши-
ни, фикрлаш тарзини тиклаш, осон эмас. Ёзувчи кўплаб сафар-
ларга чиқиши, ўтган даврлар қолдирган изларни: тўғонлар, кенг
каналлар қолдиғини, кўҳна қалъалар харобаларини ўз кўзи би-
лан кўриши, уларни ҳозирги ҳолатидагина эмас, балки ўз дав-
рида қандай бўлганлигини кўз олдига келтира билиши даркор.
Буларнинг барини китоб саҳифаларида гавдалантириш учун эса
катта иқтидор ва кучли тасаввур қувватига эга бўлиш керак.

Ё. Илёсов Кир билан Тўмарис ўртасидаги ўзаро муносабат-
лар тарихини, ўша тарихий даврни, қадимги халқларнинг тур-
муши ва ҳаёти хусусиятларини ўрганиш бўйича улкан иш қил-
ган. Шу боис китоб билим берадиган даражада қизиқарли бўлиб,
у ҳам оммавий китобхонга, ҳам бу масалалардан хабардор ки-

тобхонга ёки тарихчи мутахассисга, шарқшунос филологга фойдалидир.

Китоб истеъдод билан, фасиҳ тилда, лозим даражада шарқоналик ила ёзилган, адиб ғаройиботларга берилмаган, бироқ баёнда шарқоналикдан старлича ҳамда меъёрида фойдаланган. Ёзувчи Шарқ ва Ғарб муаллифларининг турли тарихий ҳамда илмий асарларидан олинган иқтибосларни зарур жойларда меъёрида келтирган.

Ё. Илёсов «Олачипор ажал» қиссасида олис ўтмиш ҳақида ҳикоя қилар экан, ўз халқи, ўз Ватани бахт-саодати йўлида жасорат кўрсатишга шай турган кучли, виждонли одамлар образини яратган. У ўзининг тарихий қиссалари ҳамда романлари билан ўзига ҳайкал қўйиб кетди.

Ё. Илёсовнинг тарихий роман ва қиссалари «фақат узоқ ўтмиш тарихимизни тирилтиргани, қизиқарли ёзилгани учун эмас, кўксимизни гурур ва сурурга тўлдиргани учун ҳам, гофил бўлмасликка, ҳушёрликка чақиргани, кўзимизни очгани учун ҳам мўътабар ва азиздир»¹.

Ижодкор, ақли теран, кўзи ўткир, инсофли, виждони уйғоқ Ё. Илёсов ўзининг ноёб истеъдодини нафс ёки мартаба учун қурбон қилмаган. Муҳтожликда яшаса-да, ёруғлик кўрмаса-да, абадият учун ижод қилган. У нима ўткинчи-ю, нима абадийлигини яхши билган.

Биринчидан, қудратли «коммунистик мафкура» байналмилал тарбия ниқоби остида миллий ўзликни, миллий ифтихор ва миллат туйғусини йўқотиш, миллий тилларни ўлдириб, «ягона совет халқи»ни шакллантириш учун ҳамма имкониятларни ишга солган пайтда Ё. Илёсов ўз тарихий асарларида озодлик учун курашни, босқинчилар дўст бўлмаслигини, ҳеч қачон ҳеч бир халқни бахтиёр қилмаслигини, қирғин ва кулфатлар келтиришини, мазлум элларни талаш ҳисобига яшашини ўта таъсирчан ифодалаган.

Иккинчидан, Ё. Илёсов кўп минг йиллик бой ва қадимий тарихимиз ва маданиятимиз борлигини, халқимиз истеъдодли ва яратувчан эканлигини, меҳнаткаш, мард ва саховатли, ориятли ва эрксеварлигини, ҳеч қачон бахтсизлик ва зулмга кўникиб кетмаслигини буюк аждодларимиз сиймосида ишонарли ва моҳирона тасвирлаган.

¹ *Маъруф Жалил*. Қаҳрамонлик достони // Ёвдат Илёсов. Сугдиёна: Тарихий роман. — Т.: «Шарқ». 1994. — 283-бет.

Учинчидан, Ё. Илёсов бутун орзу-умидларини, истеъдодини, ёзувчилик маҳоратини, ҳаётини тарих зарварақлари ҳақида китоблар ёзиш, халқимиз ҳамиятини қўзғатишга бағишлаган. У ўз асарлари билан мустақиллик учун хизмат қилди, дейиш мумкин.

Ё. Илёсов ўз китоблари ўзбек тилида чоп этилишини, уларни ўзбек китобхони ўқишини, қаҳрамон аждодлари билан фахрланишини, улардан ўрнак олишини жуда истаган. Бу ҳақда Маъруф Жалил гувоҳлик бериб ёзган¹.

Истиқдол шарофати ўлароқ, мустабид тузум даврида халқимиз кўксини кўтариш, миллий ғурур кўзини очиш учун бутун истеъдодини бағишлаган ёзувчи қадрига етиш имкониятига эга бўлди.

«Узоқ асрлар қаърида унутилиб, алғов-далғов замонлар куюнлари чангида кўмилиб кетган тарихимизни мавҳумлик оламидан қатра-қатра териб, чанг-ғубордан тозалаб, бизга етук бадий асарлар шаклида тухфа қилган бетакрор санъаткор Ёвдат Илёсов олдида қарзимиз катта»¹.

Ёвдат Илёсовнинг кишида ғурур ва олийжаноб, мардлик туйғуларини уйғотувчи, дилга таскин ва далда берувчи, ватанпарварлик руҳида тарбияловчи тарихий роман ва қиссалари ўзбек китобхонлари учун очилмаган кўриқ бўлиб қолмоқда. Ўз ўқувчисини муштоқу интизор бўлиб кутмоқда.

Ё. Илёсовнинг китобларини ўзбек тилига таржима қилиш ва чоп этиш йўлида **Х. Мансурова** ва **Ш. Мансуров**ларнинг саъй-ҳаракатлари таҳсинга сазовордир².

Тарихий-саргузашт жанрининг таниқли устаси Ёвдат Илёсовнинг машҳур асарларини ўқинг, дўстлар!

Акмал САИДОВ,
профессор

¹ *Маъруф Жалил. Қаҳрамонлик достони // Ёвдат Илёсов. Сугдиёна: Тарихий роман. — Т.: «Шарқ». 1994. — 284-бет.*

² Қаранг: Саидов А. Буюк зотга қўйилган ҳайкал (Ё. Илёсов. «Илон авровчи»: қисса / таржимонлар: Ҳ. Мансурова, Ш. Мансуров. — Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2011. «Китоб дунёси», 2012 йил 1 июнь).

ИНСОН ВА ДАРРАНДА

Суворий отини елдириб борарди. Бир маромда эшитилган чинқириқ овози қамишзордаги ботқоқлик узра таралди.

Ич-ичидан чиққандек бўғиқ товуш билан қоришиб кетган, қулоқни қоматга келтирувчи чинқириқ даставвал йўлидан адашган аёл фарёдидек эшитилди. Сўнг майинлашиб, дардли йиғини эслатувчи нотаниш, ғазабнок ҳайқириққа айланди. Даҳшатдан суворийнинг эти жунжикди.

Ё Анахита!¹ Бу ерга аёл киши қаердан келиб қолди экан? Ёки қатта чиябўрининг наърасими? Эҳтимол, нимқоронғи чакалакзорлар соҳиби, бир кўзли жин қайир тубида ўлгудек зерикканидан ушлаб юборгандир? Уни оқсоқ ва букри дейишади. Жуни сувўти каби ўсиқ, панжалари чангак, думи ҳурпайган, тиши метин эмиш.

Суворий отини қичаб борарди. Яшагиси келарди. Пойгада сўнгги бор уринаётгандек, от жон-жаҳди билан қобонларнинг шилта сўқмоғи бўйлаб учиб борарди.

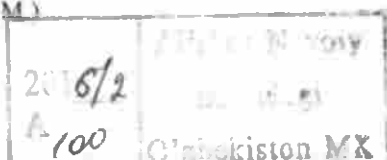
Олдинда қора қайрағоч кўзга ташланди. У қариган, эгри-бугри, шохлари синган, бесўнақай ёнбошлаб қолганди. Довул унинг қаддини букиб, дағал баргли шох-бутоғини қайириб ташлаганди.

Маъбудага ҳамдлар бўлсинким, йўлдан адашганларнинг муҳофиза бўлган Муҳтарам посбон олдидан чиқди.

Суворий отини елдириб борарди... Ҳой, эҳтиёт бўл! Зим-зиё сирли чангалзордан қутулиб чиқдинг, энди фалокат ушбу машъум йўл адоғида сени ёвузларча кутиб турган бўлмасин?!

Суворий қайрағоч ёнига етиб келгач, найзасини бепарволик билан туширди. Чакмонидан бир парча йиртиб олди, сўнг дуо ўқиб, зангори латгани қуриган шохга боғлади. Бу — йўловчини

¹ *Анахита* — зардуштийлик динида ободонлик ва фаровонлик маъбудаси. (Бу ва бошқа изоҳлар таржимонники — Ш.М.)

бадбўй ботқоқликдан, қўланса кўлмаклардан, ботқоқликнинг инсу жинидан паноҳига олгани учун арзимас назр эди.

... Суворийнинг боши узра нимадир оҳиста шитирлади.

У дарҳол бошини кўтарди-ю, кимнингдир галати гулли пахмоқ кийиминигина кўришга улгурди, холос. Терига ўралган чўқмор унинг бош суягини қоқ иккига ёриб юборди. Қайрилган тирноқлар кўксини титраб турган юрагигача поралаб ташлади.

Ёнбошидан яраланган зулукдек қора от сўқмоқ бўйлаб қалдирғоч мисол учиб кетди. Суворий эса, қонга бўялганича, қайрағоч остида ётарди.

Олачипор ажал суворийнинг бошини еди.

Тонг. Ҳаво очиқ, тиниқ ва беғубор. Туртиб чиққан дўнгликларда жаҳлдор жинлару ювош тошбақалар баданини офтобга тоблаб ётарди. Митрага¹ ҳамдлар бўлсин — об-ҳаво зўр эди! Эй, отни келтиринг!

Кўчманчилар сардори эски қўрғонтепада нур маъбудига муножот қиларди.

У шарқ томон нигоҳини тикди. Дашту биёбон. Қум денгизи тўлқини ўркач-ўркач бўлиб ётибди. Барханлар устига тушган соядан тўқ-кўкимтир тусга кирган минглаб ўркачлар ўроғи пастга қайрилган ҳилолдек ялт-юлт этарди.

Сардор фарбга кўз ташлади. Чангалзор яқинида олачипор дарранда, кўк парранда макони яшми сабз² палахсалари қалаб кўтарилган кунгурадор девор каби ястаниб ётарди.

Ўтиб бўлмас ботқоқ чангалзорлар ортида, теракзордан нарида дарё жўш уриб оқарди. Пахмоқ чангалзор узра дарё тасмадек ялтираб кўринар, бир-бирига чалкашиб кетган шох-шабба оша қутуриб оқаётган сув шовқини эшитиларди.

Сардор шимолга боқди. Чангалзор билан дашт орасида хушбўй ўтлоқ икки салтанат — ўта қайноқ ҳаёт билан сукунат ўртасидаги чегара мисол илонизи бўлиб ётарди. Сувиловнинг пўсти каби нақшин яйловларда, гулхайри ҳамда беданинг қитиқловчи бўйдан маст бўлиб, хушдан айрилиш мумкин бўлган далаларда қиш озиқсизлигидан сўнг, мол-холга эт битмоқда эди.

¹ Митра — ёруғлик, покизалик ва ҳақиқат маъбуди.

² Яшми сабз — нефрит.

Сакларда от кўп. Бу отлар — сакларнинг ўзи каби бўйдор, чайир ва хушбичим, учар юлдуздек шиддаткор, шоир қалбидек чидамли. Думи ва ёли қора, зулукдек қора, тўриқ, ола тўриқ, малла тўриқ, қора тўриқ, жийрон, чавкар, ола чавкар, оқ саман, саман, бўз, бурул от.

Ҳам одамларнинг, ҳам ҳайвонларнинг қонини жўш урдирувчи баҳор келиб, қизғиш-нимранг ёвшанлар гуллай бошлагач, йилқибонлар сурувни сара байталлардан иборат уюрларга ажратишади. Улар сотилмайди, тухфа қилинмайди, сўйилмайди, соғилмайди, териси жабдуқ учун ҳам ишлатилмайди: уларнинг вазифаси — соғлом, бақувват қулун бериш. Ўттизта, қирқта наслдор байталга хушқад, бақувват, зотдор айғирни қўйишади. Бия билан яйлайдиган қулундан ташқари, той, гўнон, дўнонларни катта ёшли отлардан айри боқишади.

Уюр. Талай от. Минг ёлли, минг туёқли ҳайвон. Ғазабнок у. Ҳавфли. Зилзила, қор бўрони, дашт ёнғини каби даҳшатли. Табий офат каби кўзи кўр, қулоғи кар. Бебош ва бефаҳм.

Инсон тўрт оёқли ҳайвонларни парваришлабгина, боқибгина, кўрибгина қолмайди. Улар билан курашади ҳам. Баъзан ҳолдан тойгунча, шиддат билан, қаҳр билан курашади. Ҳорийди ҳам, оғрийди ҳам, сўкади ҳам...

* * *

— Мусибат! Бошимизга кулфат тушди!

Фатила-фатила жингалак сочи елкасига тушган, гирдиғумдан келган ўспирин тўриқ отида кўрғонтепа атрофида айланарди. Силлиқ юзи қуёшда пишган сополдек қуруқ. Чавандоз, гўё юзидан оққан тер кўзига тушиб ачиштираётгандек, титраб-қақшаб дам-бадам юзини артарди.

Кўзининг кўзи каби оч жигарранг кўзлари олачиғи, гўё тўсатдан заҳарли илонни кўргандек, кенгайганди.

Бу — сардорнинг ўғли Спаргапа эди.

Ота ва ўғил беун ёнма-ён йўртиб боришарди.

Оқ ота қараса, ўтлоқда иш чиндан ҳам кўнгилдагидек эмас: чўпонлар чангалзор чеккасидан айланиб, молни қўриш ўрнига, отдан тушиб, тўпланиб, қайғу билан қўлларини ёйганча ўтириб, ёнбошига шапатилашарди.

— Хўш?

Йилқичилар йўл беришди.

Оқ отанинг кўзи жули йиртилган қорабайирга тушди. Кўпириб кетган зулукдек қора от эчкилар кемирган мажнунтол ёнида беҳол, боши эгик турарди. Аргумоқнинг оёғи билинар-билинемас титрар, осилган лабларини кўпик босганди.

Биқинини тилиб ўтган жароҳатдан кўм-кўк майсага қон томчиларди.

— Навтарнинг оти. — Тулкитумоқ кийган, ўттиз ёшлардаги Хугаванинг овози эди бу. — Тонгда дўнонлар уюри чангалзорда кўздан ғойиб бўлди. Улар узоққа кетмаган эди. Ҳаммасини қайтариб келдик, биронтаси ҳам йўқолмади. Ўтлоққа чиққанимизда Навтар кўринмади. Изладик, бақириб-чақирдик — жавоб бермади. Оти ёлғиз қайтиб келди. Ўзи қаерда экан?

Хугава чангалзорга кўз қирини ташлади. Сукут сақлаб, қуруқшаган лабларини ялади-да, ҳансираб, бўғиқ овозда такрорлади:

— Оти... қайтиб келди, ўзи қаерда экан?

Сукунат. Сўник кўзларда, бамисоли тунда бойўғлининг чангалидан қочаётган сичқон мисол, мусибат йилт этиб кўринди.

Мўйсафидга отдан тушишга кўмаклашишди.

У шошмасдан Навтарнинг оти томон юрди, бироз қисик кўзлари билан жароҳатни текширди. Хугаванинг титроқ овози эшитилди:

— Бутоқ пораладимикан?

Оқ ота соқолини ўйчан силади. Йўқ дегандек, тилини такилатди. Шунда Хугава деярли сассиз сўради:

— Олачипор... ажалмикан?

Навтар Хугаванинг дўсти эди.

Сардор қорамағиз кафтини отнинг терлаган яғринига босди. От зўр-базўр бошини кўтарди-да, алам билан босиқ кишнаб, нам лабларини мўйсафиднинг кўксига ночор тиради.

— Ярани бия сути билан чайинг, сўнг қариқиз баргини боғланг. Қорнига тегмабди. Тузалиб кетади.

Сўнг Оқ ота ўғлига мурожаат қилди. — Мен билан борасан. Ана холос!

Кекса сардор ўғлини унча аяб ўтирмасди. «Менда бу — ўзимники, бу — бегона, деган гап йўқ. Барча эркаклару аёллар — менинг фарзандларим, мен учун бари бирдек». Спаргапа ҳам ҳамма каби яшарди, дунёга келиб улгурмаёқ, эгарга минди, мол боқди, далада гулхан тутунини ютди.

... Спаргапанинг кўзлари ёнди — содда нигоҳида қувонч барқ урарди. Қандай мазза! Тарқалинг! Спаргапа бежирим бурнини кўтариб, Хугавани нари сурди-да, отни виқор билан оқсоқол

томон етаклади. Шоҳга хушомад қилаётган калондимоғ форс сатрапнинг ўзи эди у.

Отаси бу овсар болани эски наMATнинг чангини қоқиш учун уйга олиб кетаётган бўлса-чи?.. Хугава кулимсиради. Буни қара-я? Ёш-да, ёш!

Кекса сардор, ҳар галгидек, шошмасдан манзилга қайтди.

— Тўмуруз!

Йўл-йўл чодирнинг этаги кўтариб қўйилган эди. Майсазорга офтобда қорайган, бодомқовоқ, лаблари гунча жувон — Спаргапанинг онаси чиқди.

— Навтар ҳалок бўлибди. Бас! Қачонгача чидаймиз?

Мусибат бир келса, кетма-кет келавераркан.

Тўмуруз Спаргапага хавотирланиб кўз ташлади. Спаргапа ҳам Тўмурузга ўшандай қараб турарди. Сўнг иккиси ҳам, ниманидир кутгандек, Оқ отага тикилишди. Муҳаббатли қалблардан узилган хавотир кўзгуда акс этгандек, уларнинг кўзида аксланди.

— Олачипор ажал билан учрашишни истайман. — Сардор қинидан пичоқни чиқариб, қўлини унинг мис қотишмали тиғи устидан юргизди.

Тўмуруз чодир томон тисланди. Сўнг дабдурустдан кафтини тепага кўтарди.

— Шумхабар!

Аёлнинг қўллари гўё ота ва бола назарини кўринмас иплар билан тортгандек, иккови самога ҳайрон кўз тикишди.

Ўтлоқ устида, баландда, сардорнинг сўл томонида калхат доира ясаб парвоз қиларди. Ота-боланинг шахти пасайди. Спаргапанинг боши ҳам бўлди. Саклар сардори қовоқ уйди.

Шумхабар!

Чангалзорда калхатлар сон-саноксиз. Улар манзилгоҳ атрофида доим учиб юришади, емиш излаб, ўзларини чапдан ҳам, ўнгдан ҳам уришади. Қабилада тинчлик, чодирларда хотиржамлик ҳукм сураб экан, ҳеч ким уларга эътибор бермайди. Бирон кориҳол бўлдими, бас, калхатга ҳамманинг кўзи тушади, саклар бошига тушган мусибатга калхат айбдор бўлади.

Сўлдан келган калхат — ўлим даракчиси.

Кекса сардор бармоғини тиғ устида юргизди-да, пичоқни пастга туширди.

— Начора! Инсон қадрдон хонадонига, жондош уруғига ва қабиласига нафақат ҳаёти билан, балки ўлими билан ҳам хизмат қилиши шарт. Спаргапа! Одамларни тўпла.

Оқ ота қўлини бир силтаб, узун пичоқни чарм қинга тикди. Қалбида отасига нисбатан болаларча раҳм-шафқат сув билан оловдек олишаётган ўспирин чангалзорда бўлажак жангу жадал шавқи билан тойчоқдек дикиллаб ўрнидан турди.

Тўмруз кафтларини бўзарган юзига босганича, пайҳон қилинган майса устида ўтирарди.

— Тўмруз, — аста чақирди мўйсафид.

У ўгирилиб, эрининг тиззаларини қучди-да, қайғудан кўр бўлаётган кўзларини унинг ялтираб турган кўзига тикди. Аёлни-нинг қийшайган оғзи беун фарёд соларди.

— Куйинма, Тўмруз, бундай қилма.

— Қанча ёшлар бор-ку, шуларни жўнатсангиз бўлмайдими?..

— Ёшларнинг иши — яшамоқ, ўлмоқ — кексалар юмуши.

Сардор чўк тушди. Хотинининг қўлини авайлаб ушлаб, ўзининг жундор кўкрагига босди-да, қийшиқ маташган тишлари орасидан сўзсиз куйлади, сассиз увлади.

Тўмруз паст овозда йиғларди.

Яйлов узра баландда парвоз қилаётган калхат Оқ отанинг сўл томонида янгидан доира ясамоқда эди.

* * *

Овчилар тўқай ичкарасига кириб кетишди. Чангалзорда таҳдидли сукунат ҳукмрон эди. Ичкарида, ўтиб бўлмас жойларда Олачипор ажал дайдиб юрарди.

Кучли ва толмас, айёр ва қўлга тушмас бу ажал қайирдаги барчани даҳшатда тутарди. Олачипор ажал ҳар кимни кўз очиб-юмгунча ҳалок этарди. Ёвуз йиртқич бир сакраганда тахминан ўттиз қадамга сакрарди. Жуссаси шер ва йўлбарсдан кичикроқ бўлса-да, шиддат ва ғазабда бунисидан, ақллилик ва чаққонликда унисидан ўтарди.

Баъзан кишилар йўқолган сигирни анча баландда, шох-бутуқларга илиниб қолган ҳолда учратишарди. Бу қадар оғир жониворни куюн қандай кўтариб, шумтол ёки қайрағоч устига улоқтираркин?

Уларни дарахт устига Олачипор ажал тортиб чиқарарди.

Олачипор ажал юзма-юз келишдан ўзини олиб қочарди. Махлуқ тиканли буталар орасидан сирғалиб ўтиб борарди: маккорлик билан изини чалкаштириб, ғалати ҳалқалар ясар, ўлжасини таъқиб қилиб олдидан чиқиб қолар, қайтиб, қурбонига орқадан ёки ёнбошдан тўсатдан ҳамла қиларди.

У ўлжасини ҳеч қачон охиригача еб тугатмасди. Олачипор ажал қон ичарди ва шу қайноқ қон деб кунига ўнлаб ҳайвонларни ғажиб кетарди. Унинг олдида сўйлоқтиш қобон ҳам, шохдор кийик ҳам ип эшолмасди. Эрмак учун болаларни ўғирлар, катта ёшдаги одамларни қирарди.

Баъзилар қўрққани, бошқалар ишнинг кўзини билмай, шош-қалоқлик билан ёки якка ўзи ҳаракат қилгани учун бу лаънати йиртқич ҳозиргача ҳам қўлга тушмаётган эди.

... Кекса сардор ўйга толган. Мушкул йўлга отланди. Бироқ қалбида таскин ҳукм сураб эди... Ўлимми? У ҳам, ҳаёт каби, дам яхши, дам ёмон бўлади. Яшамоқни билдингми, ўлмоқни ҳам билмоғинг даркор. Ҳақ иш йўлида курашиб ҳалок бўлган инсон ўлимдан устун туради.

Шу боис овчилар ўнг кафтлари билан яланғоч чап елкалари-га шаппатилар эканлар, фонийлик гириясини эмас, Яратган маъбуда ҳаққига мадҳия айтиб боришарди:

— Ё, подаларга баракот бергувчи ҳаётбахш Анахита! Эркак билан аёлни қовуштиргувчи сенсан. Ҳомила туғдиргувчи сенсан. Оналар сийнасини сутга тўлдиргувчи сенсан. Донишманд бошинг узра юз юлдуздан ясалган тожинг бор. Белингни маҳкам боғлагансан, ўттиз кундуз терисидан тикилган либосга, ялтироқ мўйнага ўрангансан...

Овчилар итларини базўр тутиб туришарди. Чангалзорга кириб қолган тозилар яқин орадаги паррандалар исини олганидан оёғи қичиб, тиши такилларди.

Нам чангалзордан уфуриб турган ҳар хил ҳидлардан тузук-қуруқ ис ололмай, қутурган тозилар уришишга чоғланарди. Етиб олиб, босмоқ даркор! Олға! Бирон-бир жонлиқ тишга илинар.

Чангалзорнинг дим ҳавоси Спаргапанинг ҳам қонини қайнатиб юборди. Ўсмирнинг бошида оғриқ турди. Ҳаяжондан қизариб, маст одамдек беўхшов ва бемаъни куларди. Агар Спаргапа отасидан бунчалик кўрқмаганда, ўзини тўқайга ҳар қандай тозидан чаққонроқ урган бўларди.

— Қаранглар! — ҳайқирди Хугава.

Емишдан оғирлашган қузғунлар галаси қанотларини бесўнақай қоқиб, қора қайрағоч устидан кўтарилди. Жундор сариқ махлуқлар ўзларини сўқмоқдан нарига олди. Чаканда буталари остида тун парчасидек осилган совуқ сояда ўлаксага ўч чиябўриларнинг кўзи яшил чироқдек чақнади.

...Парча-буриш қилинган гўшт бўлаклари, ичак-човоқ, тоза-лаб ғажилган пушти ранг суякларгина қолган эди Навтардан.

— Бечора Навтар! — Кекса сардор қўлини олдинга чўзиб, бармоқларини чалиштирди. — Итларга ем қилиб ташланган муртад форснинг куни тушибди бошига. Ҳайвонлар ва қушларнинг меъдасида бўлак-бўлак бўлиб кетган киши у дунёга қандай етиб оларкин?

Саклар Навтарнинг хокини сўқмоқ ёқасига дафн этишди.

Оқ ота муқаддас дарахтга қараб, ғазаб билан деди:

— Сен Навтарни ҳимоя қилмадинг — энди муҳтарам посбон эмассан. Лаънатлар бўлсин сенга!

Шундай деб, дарахтнинг қинғир-қийшиқ танасига камондан ўқ отди. Қолган овчилар ҳам шундай қилишди. Ўқлар қадалган қора қайрағоч тиканли жайрага ўхшаб қолди.

Сардор сурни чўзиб-чўзиб чалди-да, тўқай томонга қараб, қаттиқ қичқирди:

— Олачипор ажал! Ҳой, Олачипор ажал! Яккама-якка курашга чиқ. Сенинг паймонангни тўлдирмоқ истайман.

Қулоқ тутди, бироқ чангалзордан садо чиқмади.

— Қўрқяпсанми? Биздан яшириниб қолмоқчимисан? Ҳеч қаёққа кетмайсан! Ҳой, Олачипор ажал, менинг қабиламга озмунча заҳмат етказдингми? Бари учун сени жазоламоқ даркор. Қонга — қон. Қорнингни ёргум, эй, Олачипор ажал!

Чангалзордан садо чиқмади. Оқ ота энг яхши тозининг тасмасини силтади-да, у билан муртад манотнинг¹ атрофини айлана бошлади. Този гоҳ дим ҳавони шовқин билан тортиб, гоҳ пишиллаб, акса уриб, пишқириб, титроқ тумшуғи билан қиёқни шоша-пиша тита бошлади.

Бирдан у ўзини орқага олди ва, ана шу кескин ҳаракатданми, бўйнидаги жуни хурпайди.

Ит қулоғини шалпайтириб ва думини қисиб, ириллаб юборди. У даҳшат солишдан кўра кўпроқ қўрқувдан ириллаганди: сийрак ўт остидаги тоза кумда катта думалоқ панжа изи кўринарди. Бу издан итлар тоқат қила олмайдиган мушук иси келарди.

— Бу ёққа!

Сардор итларнинг биринчи тўдасини бўшатиб, қўйиб юборди. Саклар отларни ниқташди. Спаргапа ҳам олдинга қараб ўқдек учди, бироқ уни отасининг дағал ҳайқириги тўхтатиб қолди:

— Ҳой! Қаёққа?

Ўспирин тўхтади. Ажабланди ҳам, алам ҳам қилди. Мўйсафид майна қилиб деди:

¹ Қора қайрағоч назарда тутилмоқда.

— Олачипор ажал ана у бута остида сени кутиб ўтирибди. Чаққонлигини қаранг-а. Сал бўлмаса бошингдан жудо бўлувдинг. Мендан нари кетма.

Спаргапа йиглаб юбормаслик учун лабини қаттиқ тишлаб, нам кўзларини аста четга бурди. Кўзини олиб қочганида сардор унга ачиниш ила назар ташлади.

Ўғли отасига яна ўгирилиб қараши билан у қартайган калхатдек хўмрайиб олди.

— Шошмай бораверамиз, — гўлдиради сардор. — Барибир бугун Олачипор ажални қувиб етолмаймиз.

... Йиртқичнинг йўли сариқ гуллари димоғни қитиқловчи ҳид таратаётган кўкиш-яшил жийдалар ҳосил қилган сертикан девор оралаб таралган, чўртан тишлари каби ўткир тиканли маймунжон новдалари ҳосил қилган зич тўсиқ орқали ўтарди.

Қуёш куни кечагина Ҳамал буржига кирганди.

Дарё ҳали тошиб улгурмаган. Ботқоқлик қўйнида, яқиндагина севалаб ёғиб ўтган ёмғир суви аралашган қўлмак сарғайиб кўринарди.

Дарахтлар, буталар, майсалар гуркираб, япроқ ёзаётган бўлишига қарамай, ўтган йилдан қолган чирик ўтлардан ҳосил бўлган сарғиш доғларни яшириб улгурмаганди.

Олисдан қорайиб кўриниб турган чангалзор ичи ҳар доим шу мавсумга хос тарзда ола-була, хол-хол тусга кирганди.

Сасиган сувдан, янги ўсиб чиққан қамишлар билан ёнма-ён, ўтган йилги хазон бўлган қамишнинг қуриган, синган поялари найзадек чиқиб турар, улар шу кунларда озмунча ит ёки отнинг қорнини ёхуд кўксини ёрмаганди.

Қуйруғи узун қирғовуллар баланд ва бўғиқ овозда чиғиллаб, оёқ остидан пар-р этиб учиб чиқарди.

Нимадир қарсиллади. Қанотлар патиллади. Манжаниқдан отилган тошдай, осмонга учган қирғовул бир дам муаллақ турди-да, ўгирилди-ю, пастга ўқдек учиб тушди.

— Нарини отиб туширмақчи бўлсанг, худди мана шу онни пойла, — насихатомуз деди отаси Спаргапага. — Қийин. Маҳорат керак.

Ўспирин Спаргапанинг қони қайнади! Камон иплари таранг тортилди, кетма-кет ўқлар уча бошлади. Лекин қирғовул бир томонда қолиб, ўқ бориб бошқа томонга тушарди.

— Балки мен уддаларман? — Хугава икки қатли камон чилласини таранг тортди, бошини орқага ташлаб, мерганларча кўзини қисди. Буталар орасидан йирик нар қирғовул патиллаб учиб чи-

қиши билан от сағрисиға деярли ётиб олган Хугава қисқа нафас чиқарди-да, чиллани кўйиб юборди.

— Оҳ-ҳо! — Спаргапа аламдан дод деб юборди. — Шўрим курсин...

Чўпон итлар кўмагида қирғовулни топиб келди-да, уни танасини тешиб ўтган ўқ билан оқсоқолга тутди.

— Яхши қирғовул экан! — Оқ ота маъқуллаб, тилини такиллатди.

Бу тил такиллантишда маъно кўп эди. Битта такиллатгани инкор қилгани. Тез-тез икки марта такиллатса — тақиқлагани бўлади. Уч марта секин такиллатса — афсус, ҳайрат ёки ажабсинишни англатади...

Кекса сардор ўқ тутган қўлини кўтарди-да, қирғовулнинг зумраддек яшил бошини, қордек оппоқ бўйнини силаб, қуриган қамиш поясидек оч сариқ тумшуғига чертди, кўксидаги ҳозиргина тўкилган, учкун сочилгандек қизғиш-заррин патларини титди, куз сувидек бўғиқ-мовий қанотларини силади, рангдор куйруғини ёйди-да, ўлжани авайлаб, хуржунига солди.

— Ноёб қуш экан! Раҳмат, Хугава.

Чўпон уялинқираб илжайди. Спаргапа тўриқ отининг устида маъюс букчайди.

* * *

... Олачипор ажал чангалзорда изини чалкаштириб кетганди.

Тозилар ёйилиб чопмоқда. Улар йиртқишни очиқ ёвонда овлашга ўрганган эди, чангалзор эса уларни чалгитарди. Қотилга тўда бўлиб, биргаликда қувиб етиш ўрнига, улар гўёки чопиш мусобақаси ўтказишаётганга ўхшарди.

Махлуқ эса, аслида, итлардан қочмаётганди, аксинча, қуюқ ўт-ўлан орасида пусиб, уларни пойлаб ётганди.

Қуюшқондан чиққан битта-яримта този шерикларидан ўзиб, кўзига ҳеч нарса кўринмай югуриб ўтар экан, пусиб ётган йиртқиш чўқмордай панжаси билан бир уриб, уни улоқтириб юборарди.

Олачипор ажал шу тариқа икки гала итдан кўпини саранжомлади.

Қолган тозилар қонга ботган ва итлар ингроғи босган қайирга етиб келганда, эси оғиб, чирмовуқ босган бутазорга ўзини урар, талвасага тушиб, ботқоқликдаги ҳар қандай инс-жинни парчалаб ташлашга тайёрдек, тикан ва шох-шаббага урилиб-туртилиб, тор-танқис бўрсиқ ва бўри уяларининг исини олиб юрарди.

Шундай ҳам ярим ёввойи бу кўппаклар ўткир ҳид таратаётган кўлмак сувини ичиб олиб, бамисоли дунёга келганидан буён чангалзорда кун кечириб келаётган ёввойи ҳайвонга айланишган, инсон қудратидан, одамзот қўли билан ёқилган гулхандан куч олмайдигандай эди гўё.

Мана, энди инсонга хос шафқатни ҳам, марҳаматни ҳам билмайдиган чангалзор ёрқин алангага, болалар табассумига ўрганган итларнинг кўзига зулмат бўлиб боқаётганди. У чақирилмаган меҳмонларни ғажирди, парчаларди, тишлаб, тепкиларди, терисини шиларди.

Итлар бирданига бўшашиб, туриб қолди.

Вангиллаб, думини қисиб, ҳимоя истаб, дўсти — инсонлар томонга, оқсоқолнинг буйруғи билан саклар ёққан нажотбахш гулхан томонга қараб учиб кетди. Олачипор ажалга олқишланган уч гала итдан бор-йўғи қонга беланган, даҳшатдан қалтираган олти кўппаккина омон қайтди.

Чангалзор бунёд бўлибдики, бу каби тунни кўрмаганди!

Кенг ва дўнг майдон узра бош кўтараётган қуёш мисоли улкан гулхан кўкка устундек ўрлади. Кўзни қамаштирувчи ёлқин ирмоқлар ва кўлмаклар узра товланиб, сув устини қоплаб олган ва ҳайратдан тонг қотган буталарни кўз ўрганмаган зангориқизғиш рангга бўярди.

Гулхан алангаси кучайгани сари жонбахш доира ҳам кенгайиб борар, рутубатли зулмат ва тун даҳшати чулғаб олган чангалзор нари чекинади.

Овчилар овози баралла жаранглай бошлади.

Мағрибда, яшил нур таратаётган Ҳамал оралаб, ўз фарзанди бўлмиш сакларни қутлагандай, Момо Анахита — Зухро ярқ этиб кўринди.

Кишиларни ҳорғинлик, очлик қийнарди.

Гулхан чеккасида, ҳозиргина кесиб олинган таёқлардан тайёрланган чорпояда кийик, така, чўчқа болаларининг таналари осилиб турарди. Шох-шабба чарс-чурс қилиб ёнар, уларнинг чарсиллаши тоғдан тўкилаётган шағалнинг шақирлашини эслатарди. Эриган мой оловга оқиб тушар, писта кўмирга томган ёғ ини бузилган юзлаб илондек вишилларди. Қизиган ёғ иси иштаҳани қитиқлаб, майдон узра тараларди.

Оқ ота ўғлидан Хугава отиб келган қирғовулнинг патини юлишни илтимос қилди. Бир тутам энг чиройли патларни ёнига кўйиб, тозаланган хўрозни ёғоч сихдан ўтказди-да, алангага тутди.

— Ота, патларни менга беринг, — ботинмайроқ деди Спаргапа.

Отаси унга синчков боқди:

— Нима қиласан?

— Керак-да, — қисиниброқ минғирлади йигитча.

— Ҳа-а, — тушунгандек бош ирғади сардор. — Ана... унга... ми? Исми нимаиди? — Сўнг ошкора ачиниб, бош чайқади. — Бўлмайди, ўғлим.

— Нега? — тумтайти Спаргапа.

Қирғовул қизариб пишди. Кекса сардор елкаси оша чақирди:

— Ҳой, Хугава! Қаердасан? Қалпоғингни бер.

Хугава ҳайрон бўлиб Спаргапага қаради-да, титилиб кетган тумоғини қарияга узатди. Сардор гулхан ёлқинида товланиб турган зангори, яшил, қизил патларни бир тутам қилди, бамисоли бир ҳовуч қимматбаҳо тош бераётгандай, уни тантана билан йилқибоннинг тумоғига солди.

— Кўзинг — лочин кўзидек, қўлинг қалтирамайди, отган ўқинг беҳуда кетмайди, — деди у эҳтиром билан. — Бу патларни хотинингга олиб бор. Бош кийимига қадасин. Буни эса, — мўйсафид пишган қирғовулни Хугавага тутди, — ўзинг тановул қил.

— Эҳ! — садо эшитилди саклар узра. Бундай эҳтиромга ҳар ким ҳам ноил бўлавермасди. Ичи куйганидан Спаргапанинг оғзи қуруқшаб қолди. Йигитчанинг кўзида ёнган оловнинг тоби ҳам, ёлқини ҳам сайёдлар ўраб ўтирган гулхан алангасидан кам эмасди.

— Худо хайрингизни берсин, сардор, — тутила-тутила деди ўзини йўқотган йилқибон. — Бироқ мен бунга арзимайман...

— ...арзийсан! Арзийсан. Кел, ёнимга ўтир. Мана бу йигитни кўраяпсанми? — Сардор кўлини Спаргапанинг чайир елкасига кўйди. — Ўзинг ўқни қандай беҳато отсанг, унга ҳам шундай беҳато отишни ўргата оласанми?

— Бажони дил, Оқ ота!

— Сен, — ўглининг юзига жиддий тикилди сардор, — Хугава сингари отишни истайсанми?

— Менми? — Спаргапа чўғ босгандек сакраб тушди. — Бўлмасам-чи! Албатта, истайман. Мен ҳам сен каби учиб бораётган қирғовулни отиб туширишнинг уддасидан чиқа олармиканман? — умид билан йилқибондан сўради.

— Уддалайсан.

— Зўр-ку! — Спаргапа жингалак сочли бошидан қалпогини шартта олди-да, завқ билан тиззасига урди. Атрофни қувноқ қаҳ-қаҳа тутди. Сардор эгилиб, ўглининг қулоғига шивирлади:

— Эрталаб яйловда Хугавани хафа қилиб қўйдинг. Унинг учун ўч олдим. Бу — бир. Иккинчиси — пат совға қилишдан олдин уни топа билишни ўрган. Тушундингми?

Хугава қирғовулни қоқ иккига бўлди-да, бир бўлагини Спаргапага илинди.

— Менгами?

— Сенга.

Йигитча тўxfани эҳтиром билан олди-да, Хугавага миннатдор боқди. Сўнг астойдил деди:

— Бундан буён менинг энг яхши дўстимсан! Маъқулми?

— Маъқул! — жиддий деди мерган.

— Дато! Ҳо, Дато! — қичқирди Оқ ота. — Саримсоқ олган-мидинг, биродар!

— Олгандим, — жавоб берди узоқдан Дато. У саклар орасида сардордан кейинги энг кекса оқсоқол эди.

Оқ ота овозини пасайтириб деди:

— Биродар, уни майдонга соч, гулханга ташла, токи чангалзор жинлари тунда бизга азоб беришмасин. Ёввойи саримсоқ — муқаддас гиёҳ. Жинлар саримсоқ ҳидини ёқтирмайди.

— Бу ерда улар кўп бўлса керак? — чўчинқираб шивирлади Спаргапа.

— Уларни кимдир кўрибдими? — шубҳа билан сўради Хугава.

— Кўрибди. — Сардор чап ёноғидаги ғадир-будур чандиқни қашлади. — Бир кун, Спаргапа ҳали туғилмагани, мен Навтар сингари чангалзорда адашиб қолдим.

— Хўш? — қизиқсинди Спаргапа.

— Қарасам — тун. Нима қилиш керак? Қайрағочга чиқиб олдим, шоҳлар орасида пусиб ўтирибман. Бир вақт кўзим илинибди. Гумбурлаган шовқиндан уйғониб кетдим — ҳа, росмана чилдирма гижбанг қиларди. Ҳм?.. Барглар орасидан мўралаб қарасам, майдон тўла жин!

— Хўш?

— Айтишни унутибман — чап ёноғимда шиш бор эди. Мана, ўрни қолган. — Сардор яна чандиқни силади. — Катта эди. Муштдай келарди ўзи ҳам. — Мўйсафид чақалоқнинг бошидек келадиган муштини аланга томон чўзди.

— Хўш?

— Кўрқиб кетдим. Биқиниб олдим. Юрагим тарс ёрилай деди. Бир вақт жинлар ўйин туша бошлади. Ҳар қайсиси билганича рақс туша кетди. Чўлоқ оёқларини у ёқ-бу ёққа ташлаб, ўйнатар эдилар. Қандай рақс тушишни жинлар қаердан ҳам билсин?

— Хўш?

— Хўш, мен шунақанги рақсни қойил қилардимки. Зўр эдим. ёшлигимдан кечалари гулхан атрофида ўйнардим. Завқим келиб кетди. Чидай олмадим — дарахтдан сакраб тушдим-да: «Шармандаликни бас қилинг! Рақсга тушиш қанақа бўлишини, мана, мендан кўринг...», — дедим. Сўнг майдонда чир айланиб рақс туша кетдим. «Қандай чиройли!» — дўриллади Яккакўз. «Қандай яхши! — букри қариндошлари кўшилишди унга. — Қойил қилар экан. Биз билан қол, қария, бутунлай қолсанг ҳам майли. Бот-қоқ аҳлининг кўнглини овлаб юрасан». Бунисини кўринг энди! Қаёқдан ҳам дуч келдим жинларга.

— Хўш?

— «Қололмаيمان, дўстларим. Манзилимга кетишим керак», — ёлвордим мен. «Тўхта! Қочиб қолмоқчимисан? — шанғиллашди жинлар. — Кўйиб юбормаймиз». «Нега энди қочиб кетар эканман? Кампирим кутиб қолди. Эрталабгача уйга етиб бормасам, калламни узади. Йўлимдан қолдирманглар, дўстларим. Янаги тун ўзим келаман». «Аҳмоғингни топибсан! — ғазабга минди Яккакўз. — Ишониб қўя қолдик гапингга. Келинглар, ҳамма энг яхши кўрган нарсасини олиб қоламиз, шунда кийикдек учиб келади». «Нимангни ҳамма нарсадан яхши кўрасан?» — ёпишиб олишди жинлар. Каллам ишлаб кетди. «Ҳамма нарсамни олинг, — дедим, — кўйлагимни ҳам, иштонимни ҳам, камонимни ҳам, ўқимни ҳам, бурнимни ҳам олинг. Фақат шишимга тегманг...». «Ҳа!» — хурсанд бўлди бош жин ва кўз очиб-юмгунча шипиллатиб шишни суғуриб олди. Шунақанги чаққонлик билан суғуриб олдики, оғриқни сезмадим ҳам.

— Хўш?

— Хўш, сўнгра манзилим сари йўл олдим. Ҳайвонлар ҳужум қилмасин, деб жинлар кузатиб қўйишди. Уйга келсам, шовқин-сурон авжида. «Қаерда қолиб кетдинг? Шишинг қани?» — дея усти-устига савол ёғдиришар эди. Бўлган воқеани миридан сиригача айтиб бердим. Дарё ортидаги саклардан бўлган қария келиб қолди. Унинг ҳам шиши бор эди, фақат ўнг ёноғида эди. Унга йўл кўрсатиб юбордим. Шўрлик чангалзор томон йўргалаб кетди. Бориб дарахтга чиқиб, ўтириб олиб, кута бошлабди. Бир вақт жинлар ҳам етиб келибди.

— Хўш?

— Жинлар яна рақс туша бошлабди. «Қария, шу ердамисан?» — қичқирибди Яккакўз. «Шу ердман». «Тушгин, сенсиз зерикиб қолдик». Дарё ортилик рақс туша бошлабди. Дарё ортидагилардан

дурустроқ раққос чиққанми ўзи? Энсиз ирмоққа тушиб қолган ғўладек ўзини у ёқ-бу ёққа урибди. Хуллас, Яккакўзнинг чакка-сига тегибди. «Бугун ўхшата олмаяпсиз, бобой. Ярамай қолиб-сиз-ку, — дебди. — Жонингиз борида бу ердан туёгингизни шиқиллатинг. — Шишингизни унутманг». Шундай деб, менинг шишимни унинг чап ёноғига ёпиштириб қўйибди. Битта шиш иккита бўлибди.

— Хўш? — Спаргапа анграйиб отасига қараб, давомини кутарди.

— Бўлгани шу. — Оқ ота чидай олмай, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ўнлаб кишилар унга қўшилишди. Ёш Спаргапа майна қилишаётганини шундагина англади. Англади-ю, жаҳдини қулт этиб ичига ютди.

* * *

Тун. Сайёдлар қоровул қўйиб, гулхан атрофига от ёпқичларини тўшаб, ётиб олишди, айримлари ўт-ўлан устига ёнбошлашди.

Гулхан алангаси аста пасайиб, ер бағирлади. Ёлқин сўнғач, майдон намхуш зулмат қўйнида қолди. Зим-зиё тун бир ҳовуч оловни ҳар томондан сиқиб келиб, ўз комига тортмоқда эди.

Одамларнинг овози тиниб-тинмаёқ чангалзор эгаларининг шовқин-сурони, йиғи-сигиси эшитила бошлади. Укки мунгли сайрашга тушди. Унинг йиғламсирашига лаққа тушманг — бу мунг ортида шафқатсизлик яширин. Қамишзор мушуги — хаус бўғиқ миёвлади. Сўниб битаётган гулхан устида кўршапалаклар ҳайвонот салтанатининг айғоқчилари мисол ғувиллаб учар эди. Олисда йўлбарс қисқа ва босиқ наъра тортди, қаттиқ яраланган қобон аянчли ва мудҳиш чийиллади.

Шафқатли Анахита кўздан ғойиб бўлди. Жануби-шарқда, қуйида, Жадий яқинида фалокат даракчиси — ёвуз Кайвон¹ ваҳимали ялтиради.

Ҳозиргина ловуллаб турган гулхан атрофида беташвиш кулиб ўтирган сайёдлар қалбини подачи чодирига ўрмалаб кираётган қора илон мисол, қўрқув аёвсиз босиб кела бошлади.

Ё алҳазар! Зим-зиё тун қўйнида қалин булутларни тешиб ўтган нур мисоли, хушёрлик ўзини намоён этди. Йиртқич ҳайвонлар. Тавба, улар қаердан келиб қолди? Кимга керак бўлиб қолди-ю, ким чақирди?

¹ Кайвон — Сатурн сайёраси.

Қоровуларнинг дам униси, дам буниси ўрnidан турар, гулханга шох-шабба ташлаб, унинг алангаси ёруғида пинакка кетганларнинг қотиб қолган юзига тикиларди. Сак ҳамма билан бирга эканлигига, ташлаб кетилмаганига ишонч ҳосил қилгач, тинчиб, хушбўй ёвшан устига чўзиларди.

Сабр қилингиз. Бўронда қолган йўлчилар мисол бир-бирингизни суюсангиз, бир ёқадан бош чиқарсангиз, қоziқ тишини иржайтириб, чангалзордан қаттолларча тикилиб турган Олачипор ажалга қарши туриш учун вужудингиз кучга тўлгай.

... Яна тонг отди.

Белигача яланғоч бўлиб олган саклар чўк тушиб, қуёшга қарашди, қуёш эса раҳмдиллик билан уларнинг бошига илиқ нурларини сочди. Қудратли шамол ер бағирлаб ўсган дарахт бутуқларини бир томонга қараб тортқилагани мисол, ўнлаб қўллар бараварига илтижо ила кўтарилди. Гира-ширадаги кўкиштоб чангалзор машриқдан шитоб билан ёйилиб келаётган шуъланинг шўх-пушти оғушида яққол ажралиб турарди.

Мис занг товуши қаттиқ жаранглади-да, дириллаб, аста-секин сўнди. Ортдан қоҳиннинг бўрон гувуллашидек хирқироқ, бўғиқ овози уфқ узра таралди.

«Шарафлар бўлсин сенга, Митра! Бошимиз узра доимгидек чарақлаб ёйилдинг. Навтарни фақат Олачипор ажал ҳалок этиши мумкин.

Юзга, мингга Навтарни ўлдира олади у. Бироқ маъбуд Митрани, нурафшон ховарни ким ҳам ўлдира оларди? Қуёш сўнмас экан, сакларнинг уруғи қуримайди!»

Оқ ота ўғлини бута ортига чақириб олди.

— Сени нега ўзим билан олиб келдим, биласанми? Шуни тушуниб ол. Тушуниб олмасанг, хароб бўласан. Сўнгги гапим шу: Тўмрузнинг айтганини қил, Хугаванинг айтганига қулоқ сол. Англадингми? Алвидо.

Кекса сардор ўғлини бир зум бағрига босди, сўнг ўзидан нари сурди-да, йигитлардай чаққонлик билан ирғиб, отга минди. Шунақа эди Оқ ота.

Омон қолган олти този, ҳартугул, йиртқичнинг ҳийла-найрангини тушуниб етганди. Маймунжон босиб ётган дўнглик яқинида итлар Олачипор ажал устига ёппасига ташланди. Босқинчи олти қоziқтишдан иборат қопқонга тушди.

Қопқонга тушди, дейсизми? Қаёқда!

Олачипор ажал наъра тортиб, беш қулоч баландга ирғиди, чийиллаб, тепадан пастга, майдонга ўзини отди. Орқаси билан

тушиб, итларни янчиб ташлади. Тозиларнинг жағлари очилиб қолди. Олачипор ажал қаттиқ сакраб, тик дўнглик ортига ўтди-да, зумда кўздан ғойиб бўлди.

Йиртқични қўлдан чиқармаслик учун тозилар дўнгликни икки томондан айланиб ўтар экан, йиртқич ҳайратомуз тарзда ортга сакради, тозиларни ҳанг-манг қилганча, ўзини ирмоқ томон урди.

Олачипор ажал ҳолдан тойганди, чунки бугун қайноқ қон ичиб, ҳузур қила олмади. Буталар орасига яшириниб, шоша-пиша тўшини ва биқинини ялай бошлади.

Тозилар яқинлашиб келарди. У итларнинг тўхтаб-тўхтаб ҳурганини ва тобора бўғиқ чиқаётган чийиллашини эшитиб турарди. Итлар ҳам роса ҳолдан тойганди. Энди махлуқ тозилардан кўрқмай кўйганди — озгина ҳордиқ билан анча кучга кириб олганди.

Бироқ Олачипор ажалнинг қулоғига ҳар тарафдан бўлакча, анча даҳшатли товушлар чалина бошлади: одамлар тапир-тупур қилиб, шовқин солиб, ғазаб билан гапириб келишаётганди. Уни исканжага олишганди. Нима қилиш керак? Итларни йўқотиш даркор. Уларсиз кишилар ҳеч нима қила олишмайди.

Бир неча кунлик масофага чўзилиб ётган ботқоқ чангалзордан унинг соҳибини топиб кўр-чи. Бундан кўра, туяга тушган бургани топиш осонроқ.

Олачипор ажал таҳдидли ангиллаб, ўзини ўнглаб олди.

Олачипор ажал мушакларини ток зангидан-да тарангроқ қилиб тортди.

Олачипор ажал қушдай қанот қоқиб, шумтол устига енгил учиб чиқди.

Тозилар бир-бирини сиқиб-суриб дарахтга яқинлашишди. Олачипор ажал кўз кўриб, қулоқ эшитмаган улкан малаҳдай ўзини уларнинг устига ташлади. Ола-була чақмоқ эди у гўё!

Умуртқаси синган иккита този бир жойда чирр айланиб қолди. Учинчисининг қорни бўйнидан бутигача ёриб ташланганди. Бўғизлаб ташланган тўртинчиси эса бошсиз товуқдай яшил қиёқ устида тиришиб-тортишиб, ўмбалоқ ошарди. Қолган иккитаси лойқа кўлмакка шалоплаб тушди.

Шу топда Олачипор ажалнинг ўнг биқинига патли ўқ келиб қадалди, ўқ унинг қовурғасини тешиб ўтганди.

Одамми?

Йиртқич ингроқ ила аламли наъра тортди, сўнг шу қадар шитоб билан ўгирилдики, гўё у қимирламагандек, аввал ҳам тирандозга тумшугини қаратиб тургандек туюлди.

Иккинчи пайкон қотилнинг чап елкасини тешиб ўтди. Ғазабдан Олачипор ажалнинг вужудини титроқ босди. Кузги япроқлар қоплаган сув юзини жимирлатиб муздек шамол эсиб ўтгандай бўлди.

Босқинчи ғазабли йилтиллаган кўзини сайёддан узмаган кўйи, думини икки биқинига бир-бир уриб, ерга бўйнини чўзди, белини букиб, ўт-ўланга қапишиб олди.

Ўйнаётган мушук боласи мисол, тирноқларини яшириб, титроқ панжаларини қаттиқ-қаттиқ ерга босиб, майда қадамлар билан олға юра бошлади.

Одам уч қатли ёйини бир четга улоқтирди, ерга санчилган найзани суғуриб олди.

Найзанинг кетини орқага ташлаган ўнг оёғи товонига тиради, дастасини маҳкам чангаллади-да, ишончлироқ бўлсин, деб уни олдинга ташлаган сўл оёғи тиззасига босди.

Қаддини қаттиқ букиб олган бу одам тўғри шох ўрни туртиб чиққан яланғоч тўнкага ўхшаб қолди.

Икки ғазабнок нигоҳ оловдек чақнаганча бир-бирига сассиз тикилиб турарди.

Ҳой, эҳтиёт бўл!

Олачипор ажал ўқилондай отилиб, нам майсазор устида ётган лаққа чўғ каби ўзини одамнинг устига ташлади.

ШОҲ ВА АНДАЛИБ

Милоддан аввалги беш юз йигирма тўққизинчи йил. Етти дўнглик устида барпо этилган Рим ҳали этрусслар¹ зулми остида эзилиб ётар, буюк галабаларни орзу қилишга ҳам ҳадди сизмасди. Сармаст мустабид Искандар Зулқарнайн² Суғдиёнани икки юз йилдан кейингина бўйсундиради. Аттила³ хуннларининг овозаси ҳали чиқмаган, Чингизхон юришларигача эса ҳали бир неча юз йиллар бор бўлиб, тарихнинг бу қадар чуқур қаърига боқишга кишининг юраги дов бермасди.

Бироқ бу даврга келиб уч минг йиллар давомида қад ростлаб турган Миср эҳромларининг ялтироқ қопламаси аллақачоноқ тўкилиб туша бошлаган, фиръавн Хуфу⁴ даври эртақлардагидек, ақл бовар қилмас даражада қадим туюларди. Очкўзлик, шафқатсизлик, бошбошдоқлик аллақачон илдиз отиб бўлганди. Аслзодалар қирғин-барот урушлар олиб бориш ва талон-торождлар ҳадисини олганди. Кишан ҳам, дарра ҳам ҳеч кимни ҳайратга солмай қўйганди.

Фақат зўравонликкина ҳукм суриб қолмай, балки унинг зидди ҳам зимдан куч йиғиб келаётганди. Ақл-идрок яшаб қолган эди. Меҳнат ва меҳнаткаш эл мавжуд эди. Энг яхши луқма учун кураш борарди. Лагаш⁵ халқи ўз шоҳи Лугальандани тахтдан ағдарганди.

Исёнчилардан мағораларга яширинган ақобир Ипусер шошиб-пишиб: «Амалдорлар чиндан ҳам ўлдирилди. Миср дондуни ҳамманинг бойлигига айланди. Маҳкама идораси қонунлари ўрамлари майдонга улоқтирилди», — деб ёзганди.

¹ *Этрусслар* — мил.ав. I минг йилликда Апеннин яриморалининг шимоли-ғарбида, қадимги Этрурия (ҳоз. Тоспана) деб аталган вилоятда яшаган қадимги қабилалар.

² *Искандар Зулқарнайн* — македониялик саркарда ва давлат арбоби Александр (мил.ав. 356 — 323).

³ *Аттила* — хуннлар подшоҳи (ваф.мил. 453). Лақаби — «Худонинг газоби».

⁴ *Хуфу* — Хеопс, Миср фиръавни (мил.ав. XXVII аср боши).

⁵ *Лагаш* — Шумердаги қадимий давлат (ҳоз. Ироқ худудида).

«Куллар бош кўтаришди, уйларни вайрон эта бошлашди, ўз хўжаларини сота бошлашди, уларнинг қонини тўка бошлашди», — деб иддао қилганди хетт¹ ҳукмдори Телепин.

Чжоу давлатида² Ли Ван ҳукмронлиги даврида фуқаро дорус-салтанани қўлга олди.

Оғилхонада туғилган қашшоқ ҳинд Макҳали Госала дунёда биринчи бўлиб: «Илоҳ ҳам, илоҳий руҳлар ҳам йўқ. Бу ҳақда гапирувчилар — алдамчилар», — деганди.

Беш юз йигирма тўққизинчи йил. Бир қараганда, асрлар силсиласида ҳеч нарсаси билан кўзга ташланмайдиган, оддий йилга ўхшайди. Шунга қарамай, ўзича алоҳида, жуда муҳим йил эди.

Инсон инсон бўлибдики, меҳнат қилишдан, ҳурлик учун курашишдан бир кун ҳам тўхтамаган. Демак, ҳар бир йил тер ва қон билан суғорилган. Бекор, бефойда ўтган йил йўқ. У йилларнинг бари аҳамиятли, ибратли эди. Башарият учун яшаб ўтган ҳар бир йил, қанчалик олислаб кетмасин, қадрлидир.

Бу — унинг ҳаёт йўлидаги даврлардан бири. Истикбол томон ташланган қадам.

Орийлар³ қабилалари иттифоқи қачон — беш минг йилми ёки олти минг йилми илгари, қаерда — Яксарт⁴ дарёси ортида-ми, Помирдами вужудга келганини ҳеч ким айтиб беролмайди, бу ҳеч кимга аниқ маълум эмас.

Бунинг сабаби ҳам маълум эмас: одамлар жуда урчиб кетганидан жой етишмай қолганми ёки айримлари кучайиб, бошқаларига зулм ўтказа бошлаганми; эҳтимол, машриқлик қисик кўзли жангчилар ҳужуми остида бу иттифоқ, бўрон учириб, тарқатиб юборган қуш галасидек, потраб кетгандир.

Орийлар қабилалари Ўрта Осиё ялангликларида даставвал пайдо бўлишганида, уларнинг бир қисми бу ерда қадимдан умргузаронлик қилиб келган фракцияликларни⁵ қувиб чиқарди, бошқа қисми улар билан қўшилиб-чатишиб кетди, яна бир қисми дарёлар ёқаларида турғун бўлиб қолди, қолганлари чўлу биёбонларни макон тутди.

¹ *Хетт* — Кичик Осиёда қадимда яшаган халқ.

² *Чжоу давлати* — қадимги хитой сулоласи (мил.ав. 1027 — 256 ёки 249).

³ *Орийлар* — қадимги эронзабон қабилаларнинг номи бўлиб, дастлаб «келгинди», «бегона», «бошқа ерлик» маъноларини билдирган, кейинчалик «хўжайин», «аслзода» маъносини англатган.

⁴ *Яксарт* — ҳозирги Сирдарё.

⁵ *Фракция* — Болқон яриморалининг шарқий қисмида, Эгей, Қора ва Мармар денгизлари ўртасида жойлашган тарихий вилоят.

Иккинчи бор ёпирилиб келишганда Хазар денгизидан¹ жанубда ва Араб денгизидан шимолда ястаниб ётган серқуёш ўлкани эгаллаб олишди, касситлар² ва элакийларни³ тор-мор қилиб, кўшларини қириб юборишди, кўшлари билан қўшилиб кетишди.

Учинчи босқинда уларнинг қадами жанубдаги жазирама мамлакатларгача етиб борди, Дакконни босиб олишди, Ганг дарёси қуйиладиган жойгача эгаллашди. Орийларнинг тўққиз қабиласи тўққизта йўлдан кетди. Уларга бхаратлар етакчилик қилишди. қорамғиз дравидлар тўдалари ўрмонлар ва тоғлар томон йўл олди. «Маъбуд Индр уларни, азалдан шу ерда истиқомат қилиб келганларни ўлдирди, экинзорларни оқ танли иттифоқчилар ўртасида тақсимлади».

Орий қабилалар тўртинчи босқинда Қора денгизгача етиб боришди, Танаис⁴ соҳилларини киммерийлар⁵ қони билан ювишди, Таврида⁶ ўтлоқларида яйрашди.

Йиллар, асрлар, минг йиллар ўтди. Голиблар билан мағлублар қони қўшилиб кетди, оқибатда тоғлар ва водийларда ўхшаш бўлса-да, алоҳида лаҳжада гаплашадиган йирик қабилалар ҳамда элатлар юзага келди.

Шимоли-шарқда — сақлар ва массагетлар, суғдлар ва хуварлар, парканлар ҳамда бақтрлар⁷ қарор топишди.

Шимоли-ғарбда — скифлар ҳамда сарматлар⁸ умргузаронлик қилишди.

Жануби-ғарбда — мадлар ва форслар истиқомат қилишди.

Жануби-шарқда эса ҳиндлар илдиз отишди.

Уларнинг ўртасида ва уларнинг орасида эса варканлар ҳамда карманлар, марғлар ва сатталар, партлар ва сагартлар, тохарлар ва гандҳарлар, гедрозлар ва араходлар, драңглар ва харайвалар ҳамда кўплаб бошқа қабилалар бор эдики, барини санаб, адоғига етолмайди киши.

¹ *Хазар денгизи* — ҳозирги Каспий денгизи.

² *Касситлар* — мил.ав. II — I минг йилликда ҳозирги Ғарбий Эрон ҳудудида яшаган тоғлик қабилалар.

³ *Элакийлар* — Эрондаги ҳозирги Ҳузистон ва Луристон вилоятлари ҳудудида жойлашган қадимий давлат (мил.ав. III минг йиллик — мил.ав. VI аср ўртаси) аҳолиси.

⁴ *Танаис* — Дон дарёси.

⁵ *Киммерийлар* — Ўқуз (Амударё)нинг шимолида яшаган қадимги кўчманчи қабилалар иттифоқи.

⁶ *Таврида* — Қрим.

⁷ Қадимги Марказий Осиёда яшаган қабилалар номи.

⁸ Қадимги Марказий Осиёда яшаган қабилалар номи.

Баъзиларининг танаси сутдек оқ, қоракўз ва қорасочларники — анор пўсти каби қорамағиз эди. Айримлари чўпонлигича қолишди, бошқалари кулба қуриб, дон етиштира бошлашди. Баъзилар, аввалгидек, ўзаро тенг саналиб, уларни уруғ оқсоқоллари бошқаришарди. Бойлар ва камбағалларга ажралиб қолганлар орасида аслзодалар пайдо бўлди, улар устидан шоҳлар ҳукм юритишди.

Кўҳна номлари деярли унут бўлиб кетди. Қартайган чоллар, қаҳри қаттиқ қоҳинларгина, эҳтимол, илдиэлари қаерга бориб тақалишини эс-эс билишар. Аммо Форс шоҳлари ана шу илдиэни маҳкам тутиб, аллақачонлар ўлиб битган сўзга янгича ва шафқатсиз мазмун бахш этишди.

Энди «орий» шунчаки одам эмас, балки аслзот одамга, «хўжайин»га айланди. Боз устига, форслар ўз ватанлари — Форсни — Айрана, яъни Эрон, хўжайинлар мамлакати, деб улуғлай бошлашди. Бошқа барчани, айниқса, Урта Осиё кўчманчиларини бепи-сандлик билан «туронликлар» деб аташди. «Туронлик» дегани «орий эмас», дегани эди. Туронликми, демак, жоҳил ҳисобланарди.

«Атрофимизда қурбонлиқ қилмайдиган имонсиз қабилалар яшайди. Улар ҳеч нарсага эътиқод қилишмайди, урф-одат ва маросимлари бемаъни. Уларни одам ўрнида кўрмаслик лозим...»

Форс ҳукмдорлари ўзларининг «аслзода»ликлари билан шунчалик кеккайишар, шу билан андармон бўлиб, бошқаларга форслар ҳукмронлигини тиқиштиришга шунақанги уринишардики, оқибатда «орий» сўзи бора-бора қўшнилар тилида энг ҳақоратли, энг ёмон сўзга айланганди. Айтишларича, бу сўз билан болаларни қўрқитишган экан.

Турон номи эса шимоли-шарқда сингиб кетди. Текисликларда истиқомат қилувчилар бу номни меҳр билан тилга олишарди, форслардан бошқа барча халқлар бу номда бирон-бир ёмонликни кўришмасди.

Туронданмисан? Жуда соз!

* * *

«Куруш шоҳ¹, сўзим.

Мени, форс, форсининг ўғли, Гахаман уруғидан бўлган орийни, Донишманд руҳ² иродаси бирлан жанубда, Патак тоғларида Иштувегу³ қизи, болажон Мандана туққан.

¹ *Куруш* (Кир II Буюк) — Эронда мил. ав. 558 йилдан 529 (баъзи манбаларда 530) йилгача ҳукмдорлик қилган ахоманий шоҳ.

² *Донишманд руҳ* — қадимги эзгулик худоси Аҳурамазда (Хурмузд).

³ *Иштувегу* (*Астиаг*) — қадимги Мад шоҳи, Куруш (Кир)нинг она томонидан бобоси; мил.ав. VI аср.

Халқим оз сонли, заиф эди.

Узоқ даврлар ётлар ҳукми остида жабру жафо тортди.

Ватанимиз Форс мадлар шоҳи, шафқатсиз Иштувегу зулми остида кун кечириб келди.

Оқсоч Помирдан тортиб кўҳна Бобилгача, лойқа Ҳинд дарёсидан тортиб долғали Ҳазаргача биздан шимолда жойлашган Мад ҳукмдорининг тошдан қаттиқ товони остида қонга ботиб яшади.

Шафқатсиз ҳукмдордан ўзи истило қилган мамлакатлар аҳолиси ҳам, мадликларнинг ўзидан бўлган қатта-кичик мардлар ҳам нафратланишарди. Улар хуфёна йиғилиб олиб: «Сен жафокаш Форсинггина шоҳи эмассен, сен — Иштувегунинг набираси ҳамда куёвисен, Хагматана тахтини эгаллашга ҳаққинг бор. Золимнинг зулмидан бизни қутқар, олтин тожни бошингга кий», — дейишди.

Ва мен, форс Куруш, жабрланганларнинг кўзда ёш билан қилган илтижоларини қабул қилдим, оҳ-зорларига қулоқ тутдим ва мальбун дилозорга қарши отландим. Иштувегу наштарию шамширидан озор чекканларнинг барчаси келиб, менга мадаккор бўлишди. Оз куч билан золимни маҳв этдим, ганимни зиндонбанд қилдим, ер-сувини ҳам, иморатларини ҳам, подаларини ҳам тортиб олдим.

Шунда Сфарда деб аталмиш мағриб мамлакати — Лидия ҳукмдори, ҳасадгўй Крез бадниятлик билан, мен мад зулмидан озод қилган қабилаларнинг омборларию хирмонларини, экинзорларию сувини, яйловлари-ю, қорамолларини ҳамда эркини тортиб олиш учун мени йўқ қилиш пайига тушди. Устимизга юз минг отлиқ ва пиёдани ташлади. Донишманд руҳ иродаси билан инсофсиз Крезни тор-мор қилдим.

Ўша даврларда Бобилда, илгари Навуходонсор қилганидек, худобеҳабар подшоҳ, Баалтасарнинг падари ва ҳам ҳукмдори Набунаид бебошлик қилаётганди. У, қароқчи мисол, ўз табаасини, фуқарони ҳам, аслзодаларни ҳам талар, савдогарларга ва руҳонийларга оғир ўлпонлар соларди. Шу боис Бобил халқи мени, шоҳ Курушни, мазлумлар муҳофизига ҳисоблаб, кўмакка чақирди.

Бобил саройлари, бозорлари ва ибодатхоналарига ғамхўрлик қилиш ҳисси қалбимдан жой олди. Бобилликлар орзуси ушалди — мен уларни тавқи лаънатдан халос этдим. Биз Баб-Илунинг¹ олий саждагоҳини жон-дилдан ва шодон улуғлаганимизда фалак ҳукмдори Мардук ўзини сарафроз этгувчи мени, ва менинг ўғлим Камбуджини² ва бизнинг кўшинни ярлақди.

¹ *Баб-Илу* — форсча Бабила, юнонча — Вавилон — Бобил — «Тангри дарвозаси».

² *Камбуджи* — Кирдан сўнг, мил. ав. 529 (баъзи манбаларда 530) йилдан 522 йилгача ҳукмронлик қилган Камбиз.

Сўнг мен кунботарга томон зафарли юриш қилдим, Бобил шоҳлари томонидан вайрон этилган Саодатли шаҳар — Эру-Шалемни¹ култетадан қайта барпо этдим, яҳудий эркагу аёлларни халдейлар² асоратидан қутқариб, уйларига жўнатдим, сўнг денгиз соҳилида Финикия³ шаҳарлари деворини қайта кўтардим.

Қадамим етган жойда форслар силоҳи кучи билан фаровонлик, хотиржамлик, дўстликни қарор топтирдим. Помирнинг дандана қояларидан тортиб, ҳар тарафидан сув ўраб олган Қибрисгача халқлар мени меҳрибон падар, адолатли ҳукмдор сифатида мадҳ этишади.

Мен, форс Куруш, буюк ишларни бебақо дунё шодликлари — манфаатлар, бойликлар, ноз-неъматлар ва нашъу намо учун эмас, инсониятга бахт-саодат келтириш, ватаним Форсни ва маъбудларнинг энг донишманди Аҳурамаздани шон-шухратга буркаш ҳамда ажал маъбуди Аҳриман менга ушбу фоний дунёни тарк этишни амр қилганда унинг раҳматига ноил бўлиш мақсадида қилдим.

Келгуси авлод кишилари менинг эзгу амалларим ҳақида хабар топишсин ва, хабар топиб, ҳайрат оғушида қолишсин деб, тик тоғ қоятош пешонасига ушбуни битишни амр этдим...»

* * *

— Каллангни узаман, ярамас даҳ! — Меҳр-Бедод таёқни боши узра кўтарди. Таёқ тарақлаб Гадатнинг сўл кўлига тушди. У фарёд чекиб ингранди, елкасини чангаллаб, оғриқдан энкайиб қолди.

Чўккалаб қолган даҳ букчайди. Ортидаги жўралари — форслар ўзларига бўйсундириб олган жанубий туронлик ярим ўтроқ қабилалардан бўлган ўспирин гаровгонлар⁴, скиф санамлари каби, хотиржам тош қотиб туришарди.

Бу ўспиринларни кузда атрофдаги манзиллардан шаҳарга ҳайдаб келишган. Уларни ўтин тайёрлашга, таблани тозалашга, лой қоришга, манзилларни созлашга, қалъага сув ташишга мажбурлашади. Бугун тушки овқатдан кейин улар бир оз мизгиш, офтобда исиниш, ҳасратлашиш учун, ҳар доимгидек, кунжакдаги бўйрага чўзилишди.

¹ Эру-Шалем — Қуддуси Шариф.

² Халдейлар — Жанубий Месопотамияда мил.ав. I минг йилликнинг биринчи ярмида яшаган сомий қабилалар.

³ Финикия — Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги қадимий вилоят.

⁴ Гаровгонлар — мағлуб халқнинг ғолиблар томонидан гаров тариқасида сақлаб туриш учун олиб кетилган вакиллари.

Баҳор. Тоғолди ҳудудларда ерга қўш тушган. Дон сепишади, ҳосил етилишини кутиб, тезпишар ва арзимас арпа ҳосилини йиғиб олишади-да, подани ҳайдаб, ёз бўйи чўлу биёбонга чиқиб кетишади. Эҳ! Кимлардир ёвшан ҳиди уфуриб турган ҳайдар шамолга бағрини тутиб, эркин юради... Бошқалар эса, бамисоли қул, пахса деворлар оралаб «мад зулмидан озод қилувчи» калондимоғлар ахлатини тозалашга мажбур. Қочиб кетгинг келади-ю, қаттиқ қўриқлашади-да.

... Гадатнинг айби нима?

Форс йигит Меҳр-Бедод ҳовлидан ўтаётганида ўспирин даҳ Гадат чўккалаб турган жойидан чаққонлик билан туриб, икки букилиб таъзим бажо келтиришга улгурмади.

— Мен, Меҳр-Бедод, форс ўғли, орийман! — зўр бериб дерди Меҳр-Бедод. — Сен кимсан? Қаролимсан!

Меҳр-Бедод табиатан ориқ, дароз ва чайир эди. Қалқонбардорлар бўлимида хизмат қилиб, қадди букилиб қолди — ушбу қўшин тури жангчилари қалқон ортига яшириниш учун доим букчайиб юришларига тўғри келади, бора-бора бу одатни тарк этиш амримаҳол бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам қалқондан қадди букилган, дейишади. Меҳр-Бедод қирғийбурун эди. Форс ўғли бўлмиш бу форс қирғийни эслатарди.

Орий таёқни ўйнатиб ва чакмонининг кенг-мўл енгини қанотдек ёйиб, ўлжаси устида қаҳр билан чир айланар, гавдаси кўтосдек миқти Гадат қорасоч бошини борган сари пастроқ эгарди.

— Хўжайинингга ҳурмат бажо келтиришни ўрганасанми-йўқми? — ғазаб билан сўради Меҳр-Бедод.

Кўзларини юмиб олган ва тишини маташтирган Гадат бош ирғади.

— Энди менинг ҳузуримда ўзингни бефаҳм қари хўкиздеқ тутмайсанми?

Гадат кўзини очиб ва тишини кўрсатиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Ўшанақа тутмайсанми?

— Йўқ!

— Тутмайсанми?

— Йўқ!!!

— Яна сўраяпман. Ундай тутмайсанми?

— Йўқ!!!

— Шундай бўлсин! — Форс таёқни қўлтиғига қистириб, даҳнинг бурнига тепгандай бўлди-да, зерикканнамо эснаб, юзини бурди.

... Дарвоза гумбурлаб очилди. Кўпириб кетган отда жиққа терга ботган суворий ҳовлига учиб кирди. От пишқириб, баркашдек теп-текис майдончада қорақурт чаққандай чириллаб айланди.

Ҳориб-толган суворий нобоп сакраб тушиб, йиқилди, сўнг шартта ўрнидан турди-да, оқсоқланиб ҳовлидан югуриб ўтди.

— Бўри қувдими уни? — ҳайрон бўлди Меҳр-Бедод. — Ҳолдан тойибди-ку. — У даҳларга юзини бурди-да, хўмрайди. — Эҳтимол, яна уруғдошларинг бош кўтаргандир. Қараларинг! Дастлабкиларни хомкалла қиламиз¹. Қолганлар қўланса чодирда итоатда ўтирсин, деб сизларни бу ерга ҳайдаб келганмиз. Менга қара! Исминг нима эди — Гадатмиди? — бекорчиликни йиғиштир. Ўрнингдан тургинда, отни совит. Буғ чиқиб ётганини кўрмаяпсанми?..

— Меҳр-Бедод! Ҳой, Меҳр-Бедод! — Ниссайяда² жойлашган форс кўшинларининг бошлиғи Раносбат истиқомат қиладиган пастак пахса уйнинг очиқ эшигидан талабчан даъват эшитилди.

— Лаббай! — овоз берди Меҳр-Бедод.

— Раносбат ўз ҳузурига чорламоқда!

Меҳр-Бедоднинг юраги орзиқиб тушди.

— Югурдим!

— Яна улар учун урушишимизни иташади! — хириллаб деди тўқ жигарранг кўзли Гадат, уни назари билан кузатиб қоларкан. — Орий эмиш! Мен кимман? Маймунманми?

— Жим бўл! — пичирлади асосий гаровгон ҳисобланмиш кекса даҳ оғоҳлантирувчи оҳангда. — Тунда гаплашамиз. Яхшиликча боргин-да, отни совит.

— Кўтир туя! — Гадат зарба еган қўлини авайлаб силади, тишини гижирлатиб, жаҳл билан тупурди. — Бир зумда букри-сини тўғрилаб, жигарини оғзидан чиқарворардим.

— Жим. Ҳар нарсанинг вақти-соати бор.

Раносбат — енги узун, кенг-мўл кўйлак, остидан орқа этаги оёқлар орасидан ўтказилиб, олдиндан кумуш камар остига тик қилган яна бир кенг белкўйлак³ кийган, елкасига калта гулдор либос ташлаб олган бурундор семиз форс топтаб ташланган қизил гиламда қаҳрабодек сариқ баргакни эринчаклик билан чайнаб ўтирарди.

¹ *Хомкалла қилиш* — бош терисини шилиш.

² *Ниссайя* — *Нисо* — Парфиянинг қадимги шаҳри, Ашхобод яқинида харобалари ҳозиргача сақланиб қолган.

³ *Белкўйлак* — юбкасимон кийим.

Меҳр-Бедод таёқни ташқарида қолдириб, пастак хонага қадам қўйди, пошнасини пошнасига шақ уриб, кўҳна таомилга кўра, ўнг қўлини олдинга кўтарди¹ ҳамда бардам овозда деди:

— Хайра! Муваффақият ва омад ёр бўлсин!

Кавшанишдан тўхтамаган Раносбат, бунга жавобан, бир нима деб гўлдиреди.

— Ёнимга кел, яқинроқ кел, деяпман.

Фаройиб даражада қуюқ ва кенг қошлари, икки ёй мисол, қаншарида туташди.

Меҳр-Бедод эҳтиром билан бошлиққа яқинлашди, чўккалаб, чап елкасига туширилган орийларнинг қадимий нишони — хоч тасвирини авайлаб ростлади.

— Нега шовқин солаяпсан, мочахарнинг боласи? — Раносбатнинг катта, чўзиқ, солиқ қовоқлари остидаги қора кўзлари жаҳддан чақнади. — Сендан сўраяпман, нега ғалва қилаяпсан? Нега тўполон кўтараяпсан?

Шошилмасдан, истар-истамас гапирарди у. Чўзиб, ғазабдан кўра кўпроқ кўнгилчанлик билан дўрилларди. «Не-га шов-қ-и-н со-ла-сан...» Қўрқиб кетган Меҳр-Бедод қаддини ростлади, тир-сакларини букиб, кафтини сони ёнига босди.

— Ярамас даҳ мени ҳақорат қилди. Ўзингиз ўргатган эдингиз-ку...

— Ўргатган э-дим! Меъёрини билиш ке-ра-к! Тўсатдан уруш бошланса-чи? Ҳар қадамда бурнига тепиб турсак, даҳ-махларинг жангга киришни хоҳлармиди?

Меҳр-Бедод елка қисди:

— Истамаса, қамчин билан ҳайдаб борамиз. Нима қилибди?

— Айтишга осон! Бош кўтаришса, шоҳимизга ким жавоб беради? Менми ёки сенми, мочахарнинг боласи?

Меҳр-Бедод Раносбатга ажабланиб боқди. Чопар ёмон хабар келтирганга ўхшайди. Форс йигит қўлларини ёйди:

— Нега менга ёпишиб олдингиз, хожам? Ўқимни йўқотдим-ми ёки айғоққа боришга эриндиммики, мени койийсиз.

— Ҳой, ҳой! — қичқирди Раносбат. — Овозингни ўчир! Ўчир овозингни, дедим! Чакагингни ўчир. Жим ўтир. Ақлли хожа хачирни қачон савалашнию қачон силаб-сийпашни билиши лозимлигини сенга тушунтириш учун койимоқдаман. Англадингми, кўппак?

¹ Ўнг қўлни кўтариб, кафтни кўрсатиш — қуролсизликни англатувчи ишора.

Меҳр-Бедоднинг кўзи ола-кула бўлди. Ақлдан оздими бу Раносбат? Жуда фойдали бўлган хачирни қаёқдаги исқирт махлуқ даҳға тенглаштиришини қаранг. Чопар чиндан ҳам яхши хабар келтирмаган кўринади.

— Ёдингда тут, овсар, — насиҳатомуз давом эттирди Раносбат. — Даҳлар туртиб ёки думалатиб кетсанг, сени жазосиз қолдирадиганлардан эмас. Турондаги энг шафқатсиз халқ! Эҳтиёт бўл. Етказган озоринг ҳақини бошинг билан тўлайсан.

— Мен, жасур форс Меҳр-Бедод, юраксиз сахройидан кўрқисим керакми? Бе! Олдимда қаддини қанчалик букканлигини кўрганингизда эди.

— Қаддини букдими — қара, ростламасин! Хайр. Майли. Валақлашни бас қилайлик. Гап бор. Чопарга кўзинг тушдими? Жиддий хабар келтирди. — Раносбат гиламнинг чеккасини кўтариб, кўкқарғанинг зангори патлари қадалган узун савағич ўқни олди. — Кимники?

Меҳр-Бедод ўқнинг биринчдан қилинган уч қиррали қайрилма пайконига назар ташлади. Шунақа пайкон баданга қадалса, чиқаролмайсан.

— Сакларники.

— Тўғри. — Раносбат чираниб томоқ қирди-да, пайконни синдириб олиб, дастаси билан бирга Меҳр-Бедодга узатди. — Ўраб, яшириб қўй. Ўн нафар форс йигитларимиздан олгин. Ҳозироқ. Захира отлардан ҳам ол. Туну кун елдиришлар! Тоғдан ошиб ўтиб, Сарния водийсига тушасизлар-да, Варканага-ча, сатрап Виштасп¹ хузурига борасизлар. Виштаспга ўқни бериб, унга айтгинки...

Раносбат Меҳр-Бедодга яқинроқ кел, дегандек бармоғи билан имлади, қулоғига бир нечта сўзни айтди:

— Чу-чу-чу... Тушундингми?

— Ҳа, — им қоқди Меҳр-Бедод.

— Яна айтгинки: шу-шу-шу... Тушундингми?

— Ҳа, — бош ирғади Меҳр-Бедод.

— Яна айтгинки: ху-ху-ху... Англадингми?

— Ҳа, — ишора қилди Меҳр-Бедод.

— Манавини ичгин-да, кўздан йўқол. — Раносбат мис баркаш устида турган бўғзи тор кўзани олиб, сопол пиёлага тўлдириб шароб қуйди-да, мамнун ўтирган Меҳр-Бедодга узатди. —

¹ *Виштасп* — ахоманий Куруш (Кир) сатрапларидан бири.

Ичиб олдингми? Кел, бир кучай. Энди борақол. Йўлингни берсин. Зафар кучишимизга ишонаман, эшитдингми? Хайр!

— Чап оёғимнинг жимжилоғи қолса-да, Варканага етиб бораман! — Меҳр-Бедод кулиб, мушти билан кўксига гурсиллатиб туширди-да, кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Куруш тонгда уйғонди.

Эндигина кўринган, сигирнинг тимсоли, поданинг ҳомийси бўлган ҳилол қош қорайиши билан сўлга бурилган шохини жанубда, уфқдан тепароқда бир кўрсатди-да, аста сирғалиб, жануби-ғарбга ўтди, ярим тундан сўнг қорайиб турган тоғ дананалари ортига яширинди.

Бироқ баҳор туни бу билан зулмат ичра қолмади. Йирик, ёрқин юлдузларнинг бир текис нури Бўридарё бўйлаб ястаниб ётган гуллаган боғларда акс этиб, салқин ҳавода тонг шафағидек ёйилиб кетарди.

Шоҳни булбул хониши уйғотди.

Боғ қўйнидан учиб келиб, одатдагидек, Куруш ухлайдиган айвон ёнида ўсиб турган атиргулга қўнган бу қуш кекса форсининг айни боши узра сайрай бошлади.

Куруш кўзини очди, чуқур нафас олиб, керишди. Дуруст. Анчадан буён бундай ухламаганди.

Кечагина олис жазирама Форсдан келиб тушган ҳорғин шоҳ: «Уч кун ўлиқдай чўзилиб ётаман», — деб ўйлаганди.

Бироқ яқингинадаги Хазарнинг шўр аралаш аччиқ шамоли бир кечадаёқ абадий йўқотдим деб ўйлаган кучини қайтарганди.

Фараҳли тонг. Варкана заминидagi биринчи куннинг ўзиёқ қувонч билан бошланди, эртага нима бўларкин? Ғалабаю зафар бўлса керак-да. Ишда ғалаба қозониб, зафар кучса керак-да. Бу — Яздоннинг аломати. Булбулнинг чаҳ-чаҳи эса меҳрибон Ахурамазданинг саси.

Четан ортидаги далада, булбулга жўр бўлган бедана, болғачасини сандонга ураётган кандакордек, жарангдор питпилдини бошлаб юборди.

У шоҳ Куруш учун Роҳат-фароғат шодасига янги ҳалқа ясаётганди.

Муборак тонг! Хотиржам ухлайвер, халқим. Форс мардлари, аёллари ва фарзандлари, тонгги ширин уйқудан роҳатланаве-

рингиз. Шафқатли падарингиз ҳушёр, барчангизнинг ғамингизни еб бедордир.

Куруш устига ёпган пўстинни улоқтирди-да, қотма елкасига эски чопонни ташлади, яланг оёғини учи эгик кафшга тикди.

Айвонга тўшалган гиламлар, бўсағада хуррак отаётган хос соқчилар кўзга кўринар даражада кун ёришганди. Айниқса, доимо тонгда тиниқлашадиган ҳовуз суви, тоғ ёнбағри бўйлаб, ястаниб ётган кўкиштоб боғ ҳам ажиб кўринарди.

Куруш ором олаётганларни уйғотиб юбормаслик учун мис қумғонни эҳтиётлик билан олди-да, жилға томон кетди.

Муздек сув тўқ кулранг оҳақтошлар оралаб шитоб билан оқарди. Товланиб оқаётган обиҳаёт дам шиша толасидек титилар, дам чирмашиб, биллурдек ялтирарди, бир-бирини қувалаб, халдейлар темиридан ясалган эгри пичоқлар сингари хира ялтираб, товланар эди.

Оқиб турган сувда ювиниш — гуноҳи азим. Сувни ҳаром қилмаслик даркор. Борлиқни таркиб топтирувчи тўрт унсурдан бири у. Сув ҳам тупроқ, ҳаво ва олов каби муқаддас.

Куруш қумғонни жилғага ботириб, озгина сув олди-да, тирноқлари кир босган қўлини ювди, томоғини чайди, озгин юзини, сочини, оппоқ жингалак соқолини ҳўллади. Чопонининг барига артинди. Ёшлигидаги сингари бардам тортиб, уй томон кўтарилди. Буталар орасидан белкуракни излаб топди.

Пайғамбар Зардушт¹ — «Олтин туя» — оламни замон маъбудди Зрвананинг икки ўғли — нурафшон Аҳурамазда (Донишманд руҳ) ҳамда зулмат Аҳриман (Ёвуз ният) бошқаради, деганди.

Эзгу ибтидо унумдор ер, сув, олов, ерга экин экувчи ва Аҳурамаздани муқаддас тутувчи «орий» қабилалар одамларидан; фойдали ўсимликлар — дон-дун, мевали ва бошқа дарахтлар, сабзавот, гуллардан; уй ҳайвонлари — туя, қорамол, йилқи, қўй, итдан иборат.

Шафқатсизлик билан қириб ташлаш зарур бўлган ёвузлик — Турон кўчманчилари, бошқа ёт кишилар, ёввойи ҳайвонлар, чумоли, бегона ўт. Шу боис зардуштий умматнинг ҳовлисида биронта «бефойда» кўкат кўрмайсан — ёруғ дунёга бош кўтариб чиқдим, дарҳол аямай суғуриб ташлайди.

¹ *Зардушт* — Заратуштра, Зороастр — зардуштийлик динининг асосчиси (мил.ав. тахм. 618 — 554).

Касаллик, аёз, малъун шубҳа ҳам ярамас нарсалар.

Мўъминнинг бурчи — ёвузликка қарши курашда эзгуликка ҳормай-толмай кўмаклашиш. Зардушт амрларига оғишмай амал қилган киши жон таслим қилгач, охиратга олиб борувчи даҳшатли Чинвод¹ кўпригидан эсон-омон ўтиб, Гаро-Дман жанна-тида ҳаловат топади.

Ҳар бир турғун форс, ҳатто, энг аслзодаси ҳам, «арта»га — дин йўлида мўъминликка садоқатини кўрсатиш учун, вақти-вақти билан боғда ёки далада меҳнат қилади.

Куруш энгини шимариб, белкурак дастасини маҳкам тутди-да, ҳовуз ёнида ўсиб турган дарахт томон дадил кетди. Тагини юмшатмоқ даркор! Шоҳ ерни авайлаб юмшата бошлади, ҳаде-ганда энгашиб, шағал аралаш тупроқдан тошчаларни териб олиб, бир чеккага отарди.

Эзгу амал Ахурамазданинг китобига ёзиб қўйилади.

Шоҳ Худолар манзилгоҳи — Боғистондаги қояга ўйиб туширтирмоқчи бўлган битикни эслади. Йўлда уни яхши ўйлаб қўйганди. Бир дамлик истироҳат чоғларида мирзолар ҳукмдор оғзидан чиққан «сўз дурларини» сабр-тоқат билан илиб олиб, уларни маҳоратнинг зар ипига тизишар ҳамда оромий ҳарфлар билан лойга нақш қилишарди.

Куруш ҳузурда сурияликлар мирзолик қилишарди. Форсларнинг саводи қийин миҳхатда чиққан, уни ҳам яқинда, Бобилни босиб олгандан кейин ўрганишганди.

Битикнинг хомнависи тайёр бўлди. Уйга қайтгач, Куруш уни баланд қояга уч тилда ўйиб ёзишни усталарга амр қилади. Токи минг йилдан кейин ҳам инсонпарвар форс шоҳининг беқиёс буюк ишлари ҳақидаги ҳикояга ҳар бир ўткинчининг кўзи олисдан тушсин ва уни ўқисин.

Булбул жон-жаҳди билан хониш қиларди. Куруш эса яйраб куларди. Бағоят яхши! Уйдагиларнинг ҳаммаси уйғониб бўлган, барчанинг назари шоҳ бажараётган ишга қадалганди. Хизматкорлар: «Ҳукмдоримиз олийжаноб-да», — дегандек кўз уриштиришарди.

Хонадон соҳиби, Варкана ва Парта сатрапи, файзли қария, форс Виштасп қора соқолини астойдил силаб дерди:

— Саховатли ҳукмдоримизга абадул-абад шарафлар бўлсин!

Машриқийлар таъбири билан айтганда, тонг кувешнинг заррин шамширини субҳ филофидан оҳиста суғуриб, самонинг лажувард қалқонини пора-пора қилди.

¹ Чинвод — ислом динидаги Сирот кўпригига монанд кўприк.

Булбул хониши тинди.

Боғнинг ортида, баланд тепаликда, Сукут минораси — маҳаллий аҳоли майитларни жойлайдиган даҳма устида калхатлар айланиб уча бошлашди.

Куруш қаддини ростлади, пешонасидан терни сидириб, зирқираб оғрий бошлаган белини кафти билан силади. Одатланмагани учун шоҳ толиқди. Ҳордиқ чиқаргиси келди. Бироқ ишни чала ташлаб кетиб бўлмайди. Одамлар кузатиб туришибди. Мўйсафид яна белкуракни қўлга олди.

Четан ортидан отларнинг дупури эшитилди.

Ер ағдарар экан, Куруш сергак тортиб бошини кўтарди.

Кўрғон дарвозаси томондан товушлар эшитилди, темир жангларлади. Дарбон ким биландир қизгин баҳслаша бошлади. Куруш белкуракни ўнг қўли билан қисиб, қаддини ростлади.

Узун чакмон кийган Виштасп ташвиш билан ҳовлидан югуриб кетди.

Курушнинг қулоғига кескин қичқариқ эшитилди:

— Ниссайядан чопар келди!

Шоҳ белкуракни қўлидан тушириб, нималарнидир кутиб, анграйди.

Дарвоза табақалари очилиб, лойга ботган суворийлар кириб келишди. Виштасп уларни шошилишч нари олиб кетди. Куруш ҳозиргина ёнида тинч-хотиржам ишлаб турган дарахтчага тескари туриб, мошкичири мўйловини ўйчан чайнади.

Файриодатий равишда бесаранжом, нимадандир ташвишга тушган Виштасп пайдо бўлди. У шоҳнинг кўзига боқди. Курушнинг юзи тундлашди — бояги вақтичоғлик, меҳр, ботиний мулойимликдан асар қолмаганди.

Шоҳ белкурак дастаси устидан ҳатлаб ўтди-да, сатрапга пешвоз кетди.

Ҳовуз чеккасида бир қатор хом лой тахтачалар ётарди. Куруш уларни босиб-янчиб, нари кетди. Қояга ўйдирмоқчи бўлган ўша битикни оёғи билан босиб ўтганини пайқамасди ҳам. Суриялик мирзолар хумдонга солиб пишириш учун лой тахтачаларни ёйиб қуритишмоқда эди...

— Аранха саклари сардори қазо қилибди, — деди паст товушда.

Куруш лабини тишлади. Ўйчанлик, қатъият билан айвонга чиқди-да, имлади:

— Сув.

Куллар чўккалаган жойларидан сакраб туриб, бири обдаста, яна бири мис дастшўй тутди, бошқаси елкасида зиғир толасидан тўқилган сочиқ билан ҳозир бўлди.

Шоҳ бароқ қошларини уюб, тупроқюқи қўлини ювди, — шошмай, ҳафсала ва диққат билан бармоқларини «мўъминлик» юқидан тозаллади. Бирон жонлиқни сўйишга ҳозирлик кўраётган қассоб, кейин қонга бўяш учун, кафтини шу тариқа ювади.

... Меҳр-Бедод хириллаб қичқирди-да, шоҳ оёқлари остига бор бўйи билан ўзини ташлади. У қийналган, ҳолдан тойган, чарчоқдан базўр турарди.

— Тур ўрнингдан! — буюрди шоҳ. — Толиқдингми?

— Эй, ҳукмдор падарим! — ҳиқиллаб деди чопар. — Форс йигити чарчаш нималигини билармиди? Бе! Марҳаматли ҳукмдорга хизмат қилсанг, толиқиш истироҳат билан тенг бўлади. Мен сиз учун... ўл десангиз — ўламан, тирил десангиз — тириламан!

Куруш Меҳр-Бедодни қизиқиш билан кўздан кечирди.

— Ҳа, — деди у маъқуллаб. — Ҳм. Бу гапинг дуруст... Сардор нимадан ўлибди?

— Овда ўлибди, ҳукмдор падарим.

— Оҳ-оҳ. Ҳм... — Куруш сак пайконининг синдирилган учини қўлида айлантирарди. — Саклар майитни майдалаб чошиб, қозонда қайнатиб, қўй гўштини егандек ейишлари ростми?

— Бехабарман, ҳукмдор падарим. Ҳалок бўлган мардларни ейишади, деб эшитганим бор, лекин кўрганим йўқ. Тўғри бўлса керак. Икки оёқли бу махлуқлардан ҳар нарсани кутиш мумкин.

— Ҳа, — деди Виштасп. — Ваҳший халқ.

Куруш қариндошига диққат билан тикилди-да, сатрапга эмас, кўпроқ ўзига қарата деди:

— Хайр, саклар сардорларини қандай кўмганликлари унча муҳим эмас, гўрга тикдиларми, қоринга тикдиларми, энди ба-рибир. Муҳими — унинг ўлгани.

Шоҳ биринч пайконни беписандлик билан елкаси оша улоқтирди.

Пайконнинг иккинчи қисми — патли савағични ўйчан силкитди.

— Энди бу муҳим эмас.

У гилам устида бир неча одим ташлади. Баланд айвондан пастга, соя-салқин ҳовли қўйнига олиб тушадиган зина яқинида тўхтади. Олисда қизариб кўрина бошлаган тоғ тизмасига диққат билан тикилди.

Сув ва тош. Қор ва булут. Яна минглаб узун йўллар. Улар қаердан бошланиб, қаёққа олиб боришини ҳеч ким билмайди. Билсанг-да, туманлар қўйнида яширинган адоғигача борсанг. Ўша ерда, ниҳоясида муқим бўлсанг.

... Хазардан шарқда, Тангритоғдан ғарбда, Туроннинг қайноқ қумларида сак қабилалари кўчиб юрибди. Сакларнинг Куруш билан нима иши бор, Курушнинг қашшоқ саклар билан нима иши бор? Эҳ, она-Ер, ушоқлар учун қанчалар кенгсан-у, буюклар учун нақадар торсан.

Куруш патли савағичнинг пайкон чиқиб туриши лозим бўлган жойини тирноғи билан чертди:

— Энди уларда ким сардор бўларкин? Шуниси муҳим!

ШУНҚОР ВА СИЧҚОН

Саклар Оқ отанинг жасадини ўзи ўлдирган йиртқич териси-га солиб, тез-тез алмашиб кўтариб келишарди.

Улар отларни етаклаб, турна қатор келишарди. Мотамсаро юриш сукунати одамларнинг бўғиқ қадам товушию отларнинг дупур-дупуригина бузарди, холос. Чангалзор чеккасида сайёдларга аёллар югуриб пешвоз чиқишди, қайир қайғули дод-фарёддан ларзага тушди. Қизлар сочини ёйган, кампирлар буришган сийналарини тирноқлари билан тимдалар эдилар.

Тўмруз кўринмасди. Эрини уйда, жилға бўйидаги манзилда кутаётганди у.

Спаргапа ҳаммадан орқада имиллаб келарди. Шашқатор кўз ёшлари юзидан оқиб тушиб, қийшайган оғзи бурчида тўпланар, сўнг туксиз иягига оқиб тушарди.

Спаргапа эсини танибдики, ўзини доим отасининг ёнида ҳис қилади. Абадул-абад шундай бўлади, деб ўйларди. Мана, энди ота йўқ. Энди у қайтмайди, зим-зиё тунда уюрга етаклаб бормайди, бошини силаб-сийпамайди.

Алам қилади. Гўё кечқурун соғ-саломат, тўрт мучанг соғ ётсанг-у, эрталаб, улар ҳеч қачон бўлмагандек, қўл-оёқсиз уйғонсанг. Ёки ташналикдан жон таслим қилаётган болаларга ичириш учун сув олиб чўлдан елиб ўтсанг-да, етиб боргач, меш қоқ-қуруқлигини билиб қолсанг...

У кекса сардор кечагина ибодат қилган қўрғонтепа устига чиқди.

Бир оз нарида, дарёнинг эски ўзанида пайдо бўлган энсиз қўл соҳилида кўчманчилар манзилгоҳининг йўл-йўл чодирлари, қатор жойлашган усти ёпиқ арвалари кўзга ташланарди. Қўтоннинг паҳса девори кўриниб турарди. Яқин орада жойлашган қўтон оч қўйларга тўла бўлганидек, чодирлар ҳамда барханлар орасидаги ўтлоқзорлар ҳам одамларга тўла эди. Тўс-тўполонда қўй отарини яйловга ҳайдаш ҳам унутилган эди.

Еру күкни дод-фарёд босган. Оҳ, отажоним! Спаргапа тит-раб-қақшаб хўрсинди.

... Заҳарли бута шохига қўнган жиблажибон думини ликиллаларди. Култепалар оралаб чўзилиб ётган ҳамда кўргонтепа яқинидан айланиб ўтган пастқамликда қизил шарпа кўринди. Йигитчанинг кўзи мошдек очилди. Кўз ёши таққа тўхтади.

Райада!

У ёнбағир бўйлаб шунақанги тез югурдики, оз бўлмаса, ўйдим-чуқур йўл устидан ўмбалоқ ошиб тушаёзди.

Райада Спаргапани пайқамангаддек эди гўё.

Қиз бошини ортга ташлаб, күксини олдинга чиқариб, елкасини учириб, хипчинни силкитар, ўйноқлаб ўзини у ён-бу ён ташлаб, гўё бирон жойга шошилаётгандек, таманно билан тез-тез одимлаб борарди. Чуқурликни тўлдирган қум устида яланг оёғининг изи аниқ кўриниб турарди.

— Тўхта! — қичқирди Спаргапа ҳаллослаб.

Қиз, афтидан, шуни кутган шекилли, дарҳол тўхтади, унга масхараомуз боқди:

— Ҳо! Сенмисан, жасур сайёд? Кўп қирғовул овладингми, мерган?..

Спаргапа уялиб кетди. Қачон, кимдан эшита қолди экан? Сўнг:

— Қирғовул қолиб кетди, — деб гудранди.

— Албатта! Ахир чангалзор даҳшатли-ку. Афтидан, гулхандан нари бормаган кўринасан?

Спаргапа йиғлаб юбораёзди:

— Қачон мени мазах қилишни бас қиласан?

— Қачон эр етилсанг, — кулиб гашига тегди Райада.

Спаргапа ловиллаб ёнди:

— Сенингча, мен кимман: эмизикли боламанми?

Йигитчанинг оғзи қуриди. Қизга суқланиб тикилди. Учли қалпоқчасидан тортиб, ялтираб турган, қатикда ювилган ёғли сочи-гача, чаккасидан қоши томон чўзилган қийиқ кўзигача, учи андак кўтарилган калта бурнигача, ўргача қалинликдаги лабларию қорамағиз юзигача, — хуллас, бошидан оёғигача назардан ўтказди. Райаданинг баданига ёпишиб, доирасимон ёқаси катта очилган, товонигача тушган узун, енгсиз қўйлаги, бўйнидаги маржон шодаси, билагидаги мис билагузук, күксини тўлдирган мис тангалар — баригинасини қалбига жо қилди-да, гапни кесиб деди:

— Гап шу! Менга турмушга чиқ, билдингми?

— Турмуш-га-а? — Райада аввал пиқирлаб, кейин қорнини ушлаганча хандон ташлаб қулди. — Сенга турмушга чиқайми? Ваҳ-ҳа-ҳа!

Қизнинг вужуди кескин силкинганидан бўйнидаги маржонлари ҳам унга монанд жирингларди. Кулоғидаги исирғалар силкинари, позеблари шиқир-шиқир қиларди. Бурнининг чап паррагига осилган олтин булоқи титраб, тинмай ялтирарди.

— Нега куласан? — Спаргапа Райаданинг қорача қўлидан тутиб, жаҳл билан қисди. — Айт, менга тегасанми ёки йўқми?

Райададан қизил қалампир ва ялпиз ҳиди анқиб турарди.

У кулгудан тўхтади, қўлини тортиб олди-да, новда билан йигитнинг бармоқларига туширди. Кўзида эса ҳали ҳам кулгу акси бор эди.

— Оқ ота қани? Ҳалок бўлди. Янги сардорни сайлашадими? Сайлашади. Агар аранха сакларининг сардори бўлиб қолсанг, тегаман сенга.

Райада таманно билан чиройли елкасини бурди. Спаргапа анграйиб, қотиб қолди. Шу пайт от минган дарғазаб Хугава пайдо бўлди.

— Ҳой, Спар! Қай гўрда қолдинг? Онанг излаяпти-ку.

— Ҳозир, — Спаргапа алам билан қўл силкиди-да, яна Райада томон қайрилди. У эса кетишга чоғланаётган эди. — Уйингга чоп, болакай, йўқолиб қолмагин тагин, — заҳархандалик билан ижикилади у. — Онажонинг хавотир олмоқда, бархан мушуги олиб қочмадимикан деб... Мен қўзиларимни ахтариб топшим даркор.

Дўмбоққина, хушбичим қиз сакраб-сакраб, хивчинни силкита-силкита, хиргойи қилганча чопиб кетди.

Спаргапа қизалоқнинг ортидан ўйчан термулиб қолди.

«Агар аранха сакларининг сардори бўлиб қолсанг, сенга тегаман...»

Сакраб отга минди-да, қароргоҳ томон йўрттириб кетди.

— Қаерда қолиб кетдинг? — Тўмурузнинг нигоҳи уни бош эгишга мажбур этди. Нима дейишни билмай, ҳодир остонасида депсиниб турарди.

Тўмуруз тўрда, намаат устида, қўлини тиззасига солинтириб ўтирарди. Тимдаланган чаккасидан кўксига қон томчиларди. Спаргапа икки кун ичида кексайиб қолган, ранги ўчган онасига қовоқ уйиб қаради, сочидаги оқ толаларга кўзи тушиб, яна раҳми келди. Дудмал қилиб:

— Қўрғонтепада эдим, ҳеч ким кўрмасин... — деб гўнғиллади-да, кўз ёшларига ишора қилди.

Тўмруз таънаомуз бош силкиди.

— Қачонки киши ҳаммадан четда бўлса, мусибати ҳам ташқарида бўлади. Қачонки киши ҳамма билан бирга бўлса, мусибати ҳам ичида бўлади, бу эса — яхши. Мард бўлишни ўрган!

— Вой-бўй! — руҳан эзилган Спаргапа қалпоғини ерга урди. — Мунча чайнайсизлар эркак, эркакмас деб... Ё бошимдан кокил ўсиб чиқдими? Эркакликка ярамасам, қўй боққани жўнатинглар.

— Райада билан бирга, — маъюс жилмайди онаси.

— Райаданинг нима алоқаси бор бунга? — терс ўгирилди Спаргапа.

— Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, дейишади. Райаданинг хушрўйлиги рост. Лекин ҳусн фақат юздами? Олтин ялтирайди, бироқ узукдан бўлак ҳеч нимага ярамайди, қор ҳам чиройли, лекин совуғи ёмон. Райада унча яхши хотин бўлолмайди. Ҳеч қачон! Шунингга туггинки, унга боғланиб қолсанг — қон йиғлайсан.

Тўмрузнинг гаплари йигитнинг жароҳатли юрагига қамчидек келиб тушарди.

— Нечун? — сўради у хаста овозда.

— Шунқор сичқон билан қўшилса нима бўлади? Шунқор — само кенгликлари фарзанди, булутлараро учиб юришга, биёбон узра қанот қоқишга ўрганган. Сичқон эса чуқур ковакларда яшайди, у зим-зиё горнинг тутқуни. Сичқон шунқор каби яшай олармиди? Асло. Тубсиз осмон ер остида яшовчи ҳайвонларга макон бўла олмайди. Уларнинг олами ҳам ини каби тор, уларга чўл ўсимликлари донига тўла дим тешикларидан бўлак ҳеч нарса керак эмас. Ёш шунқор-чи? Сичқонлар ҳаёти билан яшай олармиди?

Кеча отаси ўғлига қандай талабчанлик билан қараган бўлса, ҳозир Тўмруз шундай қилаётганди.

Ўғли эса, ҳозиргина уйқудан уйғонган одамдек, онасига ҳайрат билан қараб турарди.

— Эҳтимол, яшай олиши ҳам мумкиндир, — деди Тўмруз нафрат билан. — Ундай бўлса, унинг болу парини юлиб ташлаш даркор. Учмасин — ўрмалаб юрсин, қуш гўшти емасин — дондун кемирсин. Онангнинг гапларини тушуняпсанми, Спаргапа?

— Йўқ! — Йигитчанинг овозида алам бор эди. — Райадани нечун жирканч сичқонга қиёслайсиз?

Оналар-а! Ҳеч қачон ҳеч нарса ёқмаган уларга. Оламда ўғлига гишава қилмаган она ҳам бўлганмикан? Ўғли танлаган қизни

ёқтирган она бормикан? Кампирлар қизларни заҳарли илонга ўхшатишади — ўғлимни чақиб олмасайди, ўғлимни адо қилмасайди, деб хавотир олишади!..

Тўмруз ҳорғин тин олди. Ё Худо! Наҳот... ўғил гўл бўлса, онага қийин-да.

У сабр-тоқат билан давом эттирди:

— Биз, сакларда ер-сув, қорамол ва яйлов, чодир ва арава барчанинг мулки. Эшитаяпсанми? Барчаники. Азалдан шундай. Меники деган сўз йўқ, бизники дегани бор. Бой ҳам, камбағал ҳам йўқ. Камбағалликда — ҳамма камбағал, бойликда — барча бой. Қўшнилариимизда эса юзтадан бири бой, қолган тўқсон тўққизтаси ёвгон шўрва эвазига унинг ерини ҳайдайди, подасини боқади, ҳудудини муҳофаза қилади, хонадонини қўриқлайди.

Спаргапа ишонқирамай сўради:

— Шунақаси ҳам бўладими?

— Бўлади! Кўп жойда шунақалар бор. Масалан, Форсда.

— Бироқ, Райада...

— Райаданинг отаси Фрадани биласанми?

— Биламан. Уруғ оқсоқоли.

— Ўша Фрада ёшликдан ёт мамлакатларда санғиб юрган, карвонларни қўриқловчи бўлиб ёлланган. Мадада, Форсда, Бобилда бўлишига тўғри келган — муғамбир Фрада ҳар хил жойларда бўлган. Четдаги кўп нарсаларни кўрган. Аслида дунё кўриш, қўшниларни билиш ёмон эмас. Улардан яхши нарсани ўрганиш дуруст. Лекин маккор Фрада бизга яхшини эмас, ёмонни ўргатмоқчи бўлади. Юзтадан битта бўлгиси келади. Ҳатто, ўн мингдан бири бўлгиси бор. Юмронқозик ҳамма нарсани инига ташигани каби, у ҳам топганини чодирига тўпламоқчи бўлади. Уруғига тегишли қорамолни ўзиники қилиб олди. Уруғдошлари тўйимли овқатсиз, қишда кийим-кечаксиз ҳалок бўлишмоқда.

— Фрада-я? — ҳайратга тушди Спаргапа. — У ақлли-ку. Йигинларда кифтини келтириб гапиреди, доим ҳамманинг фикрига қўшилади. Катталар учун жонини беради.

— Эҳ, Спар! Ҳар доим ҳамма нарсага рози бўладиган ва ҳамманинг фикрига қўшиладиган кишига ишонма. Ҳалол одам оғзига келганини гапиравермайди. Оқни — оқ дейди, қорани — қора. Мана шунини одамгарчилик дейилади.

Қозонинг тешик бўлса, катталиги билан керилишдан нима маъно бор? Тешигини ямагин-да, сўнг керил. Ёмонни ҳам яхши

деган киши — ўзи ҳам ёмон. Хавфли одам у. Хожасига ёқиш учун унинг қирчанғи отини ҳам тулпор деб мақтайди. Ёлғончининг гапига ишониб, қирчанғи отда йўлга чиқсанг, албатта ҳалок бўласан. Касал отни ҳар қанча боқма, у барибир ҳаром ўлади... Бунақа одам сотади ҳам, хиёнат ҳам қилади. Фрада — шунақа одам.

— Ундай бўлса, нега уни жазолашмайди?

— Оқ ота бу суллоҳга неча бор дакки берган. Фойдаси бўлмади. Фрада — йирик уруғ сардори, устига ўзи хожа. Истаса — биз билан бўлади, истамаса кетади.

— Ҳайдаб юбора қолишмайдими?

— Битта қўйга қўтир тушса, атрофидаги яна юзта қўйни қўтир босади. Кўпчилик оқсоқоллар Фрадага эргашади, Райаданинг отасини ҳимоя қилишади.

— Лекин Райаданинг бунга қандай алоқаси бор?

— Адл ўсган дарахтнинг сояси ҳам тўғри бўлади, эгри дарахтдан эгри соя тушади. Эчки улоқ туғади, совлиқ — қўзи. Ёмон тоғнинг тоши ҳам ёмон бўлади. Қизи отасига ўхшади. Тўғри, у айёр эмас, овсарроқ. Отаси нимани буюрса, ўшани қилади, нима қилаётганини эса ўзи ҳам тушунмайди. Ҳозирча шунақа. Вақти келиб, тушунгач, айёрлик қила бошлайди. Ёмон айёрлик қилади. Ҳозирнинг ўзидаёқ... Бошқа қизларга қарагин, улар қаллиқни оқсоқолларнинг ўғилларидан эмас, оддий, жасур одамларнинг, гапда эмас, ишда ботирларнинг ўғилларидан танлашади. Меҳнатсевар ва ҳалолларни қаллиқ қилишади. Райада эса... у муҳаббат эвазига ҳеч нарса сўрамадими?

«Агар..., сенга тегаман».

Ёш сак кўзини қисди, тишини тишига қаттиқ босди, вишиллаб ҳавони симириб, ярим юмуқ лабларини чўччайтирди. У ҳайкалдек қотиб қолди.

— Боз устига, у сендан тўрт ёш катта, алақачон эркак кўрган, — Спаргапани адои тамом қилди онаси.

— Шунақами? Демак, мен ҳали жуда ҳам гўл эканман-да. Тен-так эканман-да. — У наमत қалпоғини ердан олди, қошигача бос-тириб кийди. — Чиндан ҳам, қанақа эркак бўлдим? Ҳеч нарсани тушунмаяпман. Оламда нималар бўлаётганини билолмаяпман.

— Куюнма, билиб оласан, — Тўмруз аччиқ кулимсираб, ўғлига далда берди.

— Райадани нима қилдим энди? — Онасининг кўзига илти-жо билан боқди у. — У мени мана бу еримда.

Спаргапа қўли билан кўксини кўрсатди.

— Ҳўни суғуриб олгин-да, ярангга мардлик ва сабр-тоқатни малҳам қилиб бос.

— Ҳўп бўлади! — тишини ғижирлатди Спаргапа. — Энди Райадага қарагим ҳам келмай қолди.

«Сенинг қалбинг қайноқ, биринчдан бўлган қатъиятинг узоққа бормайди, — қайғуриб ўйлади Тўмруз. — Ўша жиблажи-бонга кўзинг тушса, насиҳатларим ҳавога учади. Муҳаббатнинг кўзи кўр, деб бекор айтишмайди. Кўнглим сезиб турибди — бузилиб кетади бу йигит. Отаси уни тушовлашни биларди, мен эса эпллолмайман. Кўнглим бўш. Яхши кўраман бу тентаккинани...»

* * *

Отлиқлар тўдалари чўлу биёбонни қора булутдай босиб келарди.

Ўркач-ўркач қумтепалардан қора тўлқиндай ҳатлаб ўтарди.

Аранха сакларининг бош қароргоҳи жойлашган кўл ёнига жарликлар узра тўлғанган қора оқимдай, ҳар томондан ёпирилиб келарди.

Саклар шовқин-суронсиз чодир тикиб, сардор хокига ҳурмат бажо келтириш учун йўл олишарди.

Уч кун ичида барханлар ва қайир устида, кўлни ўн қаторлаб ўраб олган йўл-йўл, оқ, қора, бўз чодирлардан иборат намат шаҳар пайдо бўлди. Бу ерда минглаб саклар — эркаклар, аёллар, болалар йиғилди.

Барибир, бу сакларнинг бир қисми эди, холос. Ҳад-ҳисобсиз қабилалар денгиздаги балиқ тўдалари ёки осмондаги улкан қуш галалари мисол, Турон текисликларида, Яксарт ортидаги чўлу биёбонда ҳамда Помирнинг тошлоқ водийларида кўчиб юрарди.

Оқ ота дегандики:

— «Бизда, Туронда сакларнинг илдизи учта. Биз, хаумаваркалар, Аранха¹ ёқаларида яшаймиз. Шундайми? Тиграхаудалар — Яксарт ёқаларида яшайдилар. Вурукарта² денгизи соҳилида — дарё ортидагилар яшайди. Ҳар бир илдиз тўрт қабилага бўлинади. Қабила икки биродарликка бўлинади. Биродарлик — тўрт уруғга, уруғ — тўрт бўғимга, бўғим — тўрт хонадонга бўлинган.

¹ Аранха — Амударё.

² Вурукарта — Орол денгизи.

Энди санаб куринг-чи. Бўғимда — битта бобокалон, тўртта бобо, ўн олтита ота, олтмиш тўртта ўғил, икки юз эллик олти невара. Катта ёшли уйланган эркаклар — саксон бешта; бунга саксон беш нафар аёлни қўшинг. Тўрт юз йигирма олти нафар бўлади.

Уруғдаги тўрт бўғим — бир минг етти юз тўрт нафар киши.

Биродарликдаги тўрт уруғ — олти минг саккиз юз ўн олти нафар киши.

Қабилладаги икки биродарлик — ўн уч минг олти юз ўттиз икки нафар киши.

Илдиздаги тўрт қабила эса — эллик тўрт минг беш юз йигирма саккиз нафар киши.

Турон саклари иттифоқида уч илдиз бор, бу — бир юз олтмиш уч минг беш юз саксон тўрт нафар киши дегани.

Мен, авваллари бўлганидек, умумлаштириб санамоқдаман, холос. Ҳозир айрим қабилаларда йигирматалаб, ўттизталаб уруғ бор — одамлар урчиб кетишди. Тоғларда ва шимол чўлларида яшовчилар-чи? Бизга қўшилиб олган хеттлар ва даҳлар-чи? Саклар — буюк халқ».

Кўчманчиларнинг қўшнилари — бақтрлар ва суғдлар ҳикоя қиладиларки:

— Сакларнинг ҳар бир қабиласи алоҳида ҳаёт кечиради. Уни биродарликлар, уруғлар ва бўғимлар раҳбарлари Кенгаши бошқаради. Уруш бошланиб қолса ёки бошқа фалокат юз берса, суворийлар барча қабилалар ажралиб чиққан энг йирик бир қабила бошчилигида бирлашишади.

Оқ ота шундай қадимги, хаумаварка иттифоқидаги биринчи қабила сардори эди.

Даштнинг чеккасида, кекса сардор ҳаёл суриб ўтиришни хуш кўрадиган тепалик яқинида саклар чуқур гўр қазишди.

Оқ отани ўзи ўлдирган, Олачипор ажал деб номланган йиртқич — ургочи қоплон терисига ётқизишди. Ҳар иккиси — инсон ҳам, ҳайвон ҳам даҳшатли яккама-якка жангда ҳалок бўлди: сайёд чархланган биринч билан қароқчини кекирдагидан бўғизлаб ташлади, у эса жон бера туриб, сайёднинг юрагини юлиб олди.

Сардорнинг ўнг томонига найза ва узун ханжар — акинак, сўл томонига — қалқон, ёй ва ўқ тўла садоқ қўйишди. Соялар мамлакатига йўл хавфли ҳамда машаққатли бўлгани учун қарияга қурол асқотиб қолади.

Яна, шундай олис манзилга пиёда бормасин деб, йўлбошчининг учта суюкли отини ҳам сўйиб, бирга кўмишди.

Шунингдек, иссиқ кийим, наMAT, жул, тахланган чодир, бир ўрам жун арқон, захира юган, эгар ёстиқ ва айил ҳам қўйишди. Йўлда хожасига ёрдам берсин деб, учта қулни, овқат тайёрласин деб, учта чўрини ҳам ўлдириб гўрга тикишди.

Қабр устини дарахт новдалари, шох-шабба, қамиш боғлари билан ёпишди. Сўнг ҳар бир сак қиличи билан ерни ковлаб, қалпоғини тўлдирди-да, дашт тупроғини янги қабр устига тўкди. Ҳар бир сак қабр устига бор-йўғи бир қалпоқдан тупроқ тўккан бўлса-да, Қизилқум денгизи четида, буюк дарё соҳилида у тоғ бўлиб кўтарилди.

Саклар тепалик атрофига эчки шохи шаклидаги қўйма турумли юзлаб учоёқ биринч қозонлар осиб, олов ёқишди. Аранха устини шунақанги қуюқ тутун қопладики, кўрганлар ё чангалзорга бутун соҳил бўйлаб ўт кетди, ёки шимол шамоли дунёдаги бор булутни ҳайдаб келди, деб ўйлашарди.

Қурбонлиқ қилинган минглаб жонлиқнинг қонидан топталган майсалар қип-қизил бўлди. Қозонлардаги қўй ва от гўштлири пишгач, кекса Дато улкан косада қимиз олиб, тепаликка кўтарилди.

Дато бўри қараш билан ўнг томонга назар ташлади. Сўнг бошини орқага ташлади ва дашт узра, сукунат ҳукм суриб турган чангалзор узра қалбларни ларзага келтирувчи фарёд кўтарилди.

Дато баланд овозда шошиб гап бошлади; хириллаб, ўнлаб узук-юлуқ сўзларни айтди, маросим қўшиғига даромадни бир амаллаб тугатди-да, қимизни тепаликдаги ҳали қуриб улгурмаган тупроқ устига сепди.

Датонинг овози тинар-тинмас, яқин жойдаги гулхан ёнидан, тутун устунни билан баробар, ундан-да баландроқ фарёд осмонга ўрлади. Зотан, зулмат билан юзма-юз келганда оқиллар ақлдан озади, раҳмдиллар шафқатсиз бўлади, жасурлар ночор қолади.

Тобора кўпроқ аёл ва эркак жўр бўлаётган мотам қўшиғи дам ер бағирлаб сузар, дам қушдек қанот қоқиб, баландга кўтариларди.

Кўҳна қўшиқ гулхандан гулханга кўчар эди.

Ундан ҳужумга ташланган чавандозларнинг ҳайқириви ҳам, теппишаётган айғирларнинг кишнаши ҳам, таҳдид ҳам, йиғи ҳам, муҳаббат ҳам, инсон ёвуз қисмат олдида тушадиган абадий даҳшат ҳам, ўлимга нафрат ҳам жаранглаб садо берарди.

Сўнг одамлар еб-ичишга киришишди.

Саклар ўз сардорларини шундай дафн этишди.

Гулханлар атрофида тахминлар, баҳслар, гумонлар ва фисқу фасод кечадан буён давом этарди. Кимни хаумаварканинг бош сардори этиб сайламоқ даркор? Оқ ота қабиласи дривикларидан бўлган сак ўтлоқда шундай деди:

— Чангалзор томон кетишдан олдин сардордан: «Ҳалок бўлсанг, ўрнингга кимни қўяйлик?» — деб сўрадик. Оқ ота узоқ вақт жавоб бермади. У ўйларди. Ўйлаб-ўйлаб, кулимсираб бундай деди: «Ҳар бир айтилган сўзнинг ўз руҳи — хожаси бор. Мен кетурман, сўзларимдан ҳосил бўлган мис санам сизларнинг орангизда қолур. У чодирдан чодирга, оғиздан оғизга ўтади. Ҳеч кимнинг кўнглига ўтирмайдиган исмни айтсам нима бўлади? Кимгадир ёқса-ю, бошқаларга ёқмаса-чи? Энди, ўзга дунё бўсағасида туриб, ҳаётимда қанчалар бемаъни ишлар қилганимни, қанча ақлли одамларни чалғитганимни тушуниб турибман. Наҳотки Оқ ота орангиздан кетганидан кейин ҳам сакларни чалғитишда давом этса? Гуноҳи кабира бу. Боз устига менинг гапим — битта одамнинг гапи — нимани ҳам ҳал этарди? Халқни тўпланг, токи кимни бош қилишни ўзи ҳал этсин. Халқ адашмайди...» Кимни қўйсақ экан?..

— Хугавани, — деди саҳарда Спаргапа Тўмрузга. — Ундан яхши ҳеч кимни билмайман.

Онаси ўйланиб қолди.

— Ҳа, — деди она маъқуллаб им қоқаркан. — Ёш, лекин ақлли. Меҳнатсевар, жасур. Исми ҳам саодатли: «Яхши сигирлар эгаси». Хугавани сайласак, сакларнинг қорамоли урчиб кетади. Лекин Хугаванинг ўзи кўнармикан?

— Кўнади! Мен ҳозироқ бориб, у билан гаплашаман. Сиз эса кенгашда Хугава учун овоз беринг. Хўпми?

Тўмрузнинг кўзида ажиб ҳайрат чақнади. Йўқ, Спаргапа у ўйлаганчалик гўл эмас. Ё Яздон! Наҳот... ўғил доно бўлса, онанинг бахти.

... Ҳозиргина бўм-бўш ва қоронғу бўлган қалъада мол айирбош-лаш бозори очилгандек эди, гўё — тонг отгандан буён ер ёрилиб, одам чиққандек! Уларнинг кўпчилиги — қизлар. Қизбозор қизигандан қизиб бораётгандек эди.

Спаргапанинг қулоғига унинг ортидан айтилган гаплар чалинди:

- Қаранглар, анови йигит ким?
- Спаргапа, марҳум сардорнинг ўғли.
- Вой, мунча чиройли!

Спаргапа бошини баландроқ кўтариб, парво қилмагандай ўтиб кетди. Қизлар унинг ортидан қараб қолганини сезиб турарди. Қаддини ростлаб, янада бўйчан ва хушбичимроқ кўринмоқчи бўлди-ю, бироқ бирдан фикри ўзгариб, худди сочидан тортиб силкитишаётгандай, бесўнақай қадам ташлай бошлади. Эҳ, ёшлик курсин-а...

«Онам мендан беҳуда гина қилмайди, — кўнглидан кечирди Спаргапа. — Чиндан ҳам, нечун ўша қовоқбош Райадага ёпишиб олдим? Ахир тутни қоқсанг қиз тўкилади...»

Гувала девор устида зағизгон сайради.

Бехос таниш жарангдор овоз эшитилди:

— Қаёққа шошиб бораяпсан, шоввоз?

Иссиғи чиқиб, сесканиб тушди.

Саросималаниб тилдан қолган Спаргапа райҳон иси тараётган Райаданинг олдида лол қотиб турарди.

Қиз йигитнинг қуралай кўзига ер остидан боқиб, маккорона куларди. Буғдойранг бўйнида йирик дур шодаси шуъла таратиб, кўзга ташланиб турарди. Билагада қизил тилла билагозук ялтирарди. Қалпоғидаги ёқут чўғдай ёнарди. Лекин буларнинг бари садафдек оппоқ тишлар, оловли боқишлар олдида ҳеч нима эмасди.

Спаргапанинг чалғиган миясига, бўғиқ туман ичидан нималардир аранг кўрингандек, онаси огоҳлантириб айтган гап келди:

«Сичқон...»

У Райадани четлатиш учун титроқ қўлини чўзди ва ёпишиб қолган лаблари орасидан хириллаб деди:

— Кет. Вақтим йўқ...

Райада қўрқиб, кўзларини катта очди:

— Нима?! Энди менга уйланмоқчи эмасмисан?

Унинг лаби ва ияги ёш боланики каби аянчли титради. Ёш дривикнинг юраги сирқиради — кўпни кўрган жангчининг эски жароҳати ҳаво айниганда шундай сирқирайди.

— Уйланишмиш! Сен ахир менга эмас — сардорга тегмоқчи эдинг-ку...

— Сен сардор бўлишни истамайсанми? — ажабланди Райада. У йигитнинг пинжига тиқилди-да, маънодор жилмайиб, шивирлади: — Кечқурун чодиримиз томон кел.

Райаданинг баданидан қалампир ва райҳон ҳиди анқирди. У кўзини ғамзали қисди, ошқора такаллуфсизлик билан бош силкиди, Спаргапанинг кафтини қаттиқ чимчилади-да, қочиб кетди.

Нимадандир безовталанган итлар галаси кетидан югурди.

Спаргапанинг кўз олди қоронғилашди, боши айланди. Ранги бўздек оқариб, оёғи қалтиради, тоби қочгандай шахристондан аранг чиқди-да, кўл ёқасидаги сўқмоқ бўйлаб Хугаванинг чодирри томон кетди.

Чодирлар ортидан кимнингдир даҳшатли қичқириғи эшитилди. Маълум бўлишича, Хугава ярмигача чархланган эски шамшири билан укаларидан бирининг сочини олаётган экан.

Ёнгинасида турган бўйчан, сарвқомат, кўккўз ва малласоч аёл — Хугаванинг хотини ичаги узилгудек кулди.

— Ўроғингизни тошда қайраганмидингиз? Вой-бўй! Бунақа устарада туяни бўғизлаш керак. Боланинг бошини ўтмас ўроқда қиртишлаб, азоб бергандан кўра, сочига ўт қўйган яхшидир, балки.

Шамшир сочни аъло даражада қирарди. Бола эса қўрққанидан ва одатланмаганидан йиғларди — сакларда соч олиш урф эмасди-да.

Хугава хушҳол кулимсиради:

— Халал берма. Жаҳлим чиқса, сенинг ҳам кокилингни кесиб ташлайман. Кокил ташвишидан қутулганинг қолади. Бошингни ювгани қанча қатиқ кетади? Кел, кесиб ташлай қолай. Отни тушовлашга яраб қолар.

— Эй, йўқ! Ўзимга керак.

— Нима қиласан?

— Сизни боғлаб оламан.

Гап маъносиз бўлса-да, қувноқ эди, Спаргапанинг хаёлидан эса: «Бирга бўлишдан роҳатланишса керак улар. У Хугавани севади — мовий кўзидан, жилмайишидан кўриб турибман. Оҳ, биз Райада билан қачон... шундай бўларканмиз? Шўрим қурсин», — деган гаплар ўтди.

— Мен ҳозир тугатаман, — деб йилқибон Спаргапага бош ирғади. — Бошини бит босиб кетибди. Тозалаб бўлмади. Гуноҳ бўлса ҳам, сочини олишга тўғри келди...

Хугаванинг хонадони катта эмасди. Даштликлар табири билан айтганда, «олов ҳаммага етарди». Ҳар бир кичик оила алоҳида қозондан овқат ейдиган катта оилалардан фарқли равишда, бу хонадонда бобо билан момо ҳам, ота билан она ҳам, амаки-аммалар ҳам, қондош-қариндошлар ҳам, ака-укаю опасингиллар ҳам, келинлар, жиянлар, шунингдек, саклар урф-одати бўйича хонадонга ўғил қилиб олинган бир нечта банди суғдлар ва тиграхаудалар ҳам бир дастурхон атрофидан аҳил жой олишарди.

Спаргапага Хугаванинг ёнидан жой беришди.

Сакларнинг овқати оддий, кўримсиз бўлса ҳам, мазали ва тўйимли эди. Ширинлик ҳам, тузлама ҳам, пишириқ ҳам йўқ. Еввойи саримсоқ ва ялпиз солинган сергўшт ёғли шўрвани ичиб олишди. Овқатланиб бўлгач, ёғли қўлларини сочларига, қошларига, мўйловларига ва, соқоли борлар — соқолига суртишди. Бир косадан қимиз симиришди.

Сўнг Хугава билан Спаргапа кўл бўйидаги қалин хушбўй ўт устига ёнбошлашди.

— Нима гап? — жилмайди Хугава. — Камондан отишни ўргангани келдингми?

Спаргапа ширинмиянинг ингичка, лекин пишиқ поясини чангаллаб, суғуриб олмоқчи бўлди-ю, уддасидан чиқмади.

— Эҳ, дўстим Хугава, эҳ! — У қаттиқ, лекин қайишқоқ пояни бир амаллаб суғуриб олди-да, у билан ўз бўйинини савалади. — Ҳозир камондан отадиган вақт эмас. Хугава, айтгин-чи... эҳ, миям ғовлаб кетди! — айтгин-чи, дўстим, хаумаварканинг бош сардори... бўла олармидинг?

— Нима? Менми? Нималар деяпсан! Мендан қанақа сардор чиқади? Ўн минг кишилиқ оломонга раҳнамолик қилиш учун ёруғ оламда кўп нарсани кўрган бўлиш керак. Отангдек ақлли бўлиш лозим. Бола учун ота қандай бўлса, сардор ҳам шундай: хонадондаги энг катта, энг ақлли, энг кучли киши бўлади.

— Энг катта, дейсанми? Йўқ, Хугава. Сен ёш бўлсанг-да, хонадонда ҳамма: кексалар ҳам, болалар ҳам сенга қулоқ солади. Демак, гап ёшда эмас, бошда экан.

— Эй, бу — хонадон, у эса — қабилалар иттифоқи, — деди Хугава истар-истамас.

— Энди айт-чи, Хугава... — Спаргапа кўзини олиб қочди, шилинган пояни оғзига тикди. — Айтгин-чи, дўстим, мен... саклар сардори бўлишга... ярайманми, эплай оламанми? Ҳа-да! Нега довдирайсан? — Спаргапа хафа бўлди. — Қандайдир кўтир кўзимидимки, мени бош сардор этиб сайлаб бўлмаса? Мен буюк оқсоқолнинг ўғлиман!

— Бундай бўлишга... эртароқ эмасмикан? — ғудранди ҳайратга тушган йилқибон.

Спаргапа сакраб турди, ҳуши учган Хугава ҳам ўрнидан турди.

— Сардор бўлгим келяпти, тамом-вассалом! — Спаргапа кўнжи калта юмшоқ этик кийган оёғини қайсарлик билан тапиллатди.

Мерган йигитга ҳайрон бўлиб қаради. Спаргапа буни пайқадиди-да, уялганидан дув қизарди, Хугавадан қаттиқ жаҳли чиқди, ўзидан эса янада қаттикроқ хафа бўлди.

— Истамайман-ку,... шундай бўлиши керак, — гапини тўғрилади Спаргапа, уруғдошининг ўткир назаридан кўзини олиб қочар экан. — Агар дўстим бўлсанг, бугун сайловда менга овоз бер. Хўпми?

Хугава жавоб бермади.

Спаргапа кескин қайрилди-да, савағич илдизидек оқарган юзини мерганга яқинлаштирди. Ёш дривикнинг лаби титрарди, бир дам тинган кўзи ғилайлашди. Ғазабнинг зўридан тиришиб бормоқда эди.

Афсонада айтилганидек: «Асов томирлари тортилди. Кўзлари чақмоқтош сингари учкун сачратди. Узун жингалак сочи қулун думидек тикрайди. Остидан тўғри, устидан букри давангир ирил-лаб турарди...»

— Кенгашда мен учун овоз бер! — чийиллади Спаргапа. — Аксинча бўлса, билмадим, нима қиламан... сени ҳам сўяман, ўзимни ҳам чавоқлайман!

Шундай деб, тишини ғижирлатиб ширинмия поясини узди.

У ҳозир мис симни ҳам тишлаб узиб олгудек эди. Калавасининг учини йўқотган аянчли Спаргапа оёқларини судраб босганча шаҳристон томон кетди. Хугава эса қошини чимириб, кўл бўйида унинг кетидан қараб турарди.

— Унга нима бўлди? — алам билан ўйлади «яхши сигирлар эгаси». — Ўзи ақли унча эмасди, энди бутунлай телба бўлиб қолибди. Бечоранинг бошини ким айлантирмоқда экан? Райада бўлса керак...

Йилқибоннинг темирдай жағи ғазабдан қаттиқ қисилди.

— Майли, дўстим, — тўнғиллади у жаҳл билан. — Кенгашда овоз бераман... ғўнонни тойлигидан миниб ўргатмасанг, кейин яқинига боролмайсан. Дарахтни ёшлигида эгмасанг, оғоч бўлгач, эголмайсан. — Хугава сочи олинган укасини эслаб, кулимсиради. — Сенинг ҳам бошинг битлаб кетибди. Начора? Сочингдан айрилишингга тўғри келади.

МОМАГУЛДУРАК ВА ЧАҚМОҚ

Меҳмонлар орасида дўст мамлакат Сугддан¹ келган савдогарлар ҳам бор эди.

Бу савдогарлар орасида улар каби этаги бурма чакмон ва тор шим кийган, бироқ хатти-ҳаракати ва талаффузига кўра бу ерлик бўлмаган киши, олис эллардан келган ёт, ғалати савдогар ҳам юрарди.

Унинг саклар юртига биринчи бор келиши эди. Юнон тубжой аҳолини диққат билан, ватанида тўзғитиб юборилган машраблар йиғинини кузатгандай, кузатарди.

Сакларнинг кўпчилиги бўйчан, қорамағиз, боши узун, бодомқовоқ, бурни йўғон ва думалоқ, ияги кенг кишилар. Улар мадларга, форс эркакларга ўхшашади.

Бироқ уларнинг орасида оқ танли, олтиндек сап-сарик сочли, қирра бурун ёки қирғийбурун, кўркама юзлилар ҳам кам эмасди. Турон қуёши кўк ва зумрад кўзлардан шимол совуғини сиқиб чиқармаганди.

Оломон орасида онда-сонда жанублик буғдойранг, сочи жингалак, қорамағиздан келганлар ҳам кўзга ташланиб қоларди.

Баъзан оқ-сарик япасқи юзда қия кесикдан икки тийрак кўз ялтиллаб, сакларники бўлмаган, ошиб ўтиб бўлмас тоғлар билан тўсилган бўлакча машриқ мағриблик меҳмонга тикилиб турарди.

«Худо бу халқни қирқта турли қабиладан яратган».

Улар ҳосил қилган ёпиқ ҳалқалар тепаликни ўраб олган, бамисоли кўм-кўк сувда ҳосил бўлган мавжлардек, бутун яйловга ёйилган эди. Тепалик устида ўзлари каби оҳориган кийим кийган оқсоқоллар туришарди.

— Афтидан, даштлик дайдилар қашшоқликда бир-бири билан кимўзарга ўйнаётган кўринади, — деди юнон. — Увада ки-

¹ Сугд, Сугдиёна — қадимда Зарафшон водийсидаги мамлакат.

Йимда юрар даражада фақир ва ночор экан-у, ўзларини намунача мағрур ва ҳур тутишмаса?

— Сақлар ортиқча ҳашамни ёқтиришмайди, — изоҳ беришди суғдлар. — Кўчманчилар оддий ва дағал, бироқ от минишга қулай либос билан қаноатланишади. Уларнинг мағрур кўриниши ҳашаматга нафратни билдиради. Куролларига қаранг. Барчасининг — уруғ оқсоқолларининг ҳам, оддий кўчманчиларнинг ҳам қалқони мустаҳкам, камони бақувват, найзаси ўткир, шамширининг қини пухта. Сақлар: «Кийим битта менга хизмат қилади. Тўғрими? Менга эса ҳеч нарса керак эмас. Баданимни яшириш учун жулдур ҳам етарли. Қилич ва қалқоним билан эса ўзимни ва ўз хонадонимнигина эмас, балки қондошларим бўлган уруғдошларимни ҳам, улар мени ҳимоя қилганидек, муҳофаза этаман. Қиличим ва қалқоним ҳақида қайғуришим ўзим учундир», улар учун ташвиш қиламан», — дейишади. Сақлар отларнинг юганини ҳам, елкапўши ва кўкракпечини ҳам ораста тутишади, отнинг ўзини эса фарзандидан-да азиз кўришади, чунки кўчманчи отсиз даштда ҳалок бўлади.

— Ғалати халқ экан. Буниси нима? Кенгашда аёллар ҳам борми? — ажабланди ёт киши. — Қаранглар, эркакларнинг ёнидан бемалол жой олишмоқда! Уларга бу ерда нима бор? Менинг ватаним Милетда¹ ва бутун Элладада², ҳатто, урф-одати ҳурлиги билан шуҳрат топган Афинада ҳам аёлларни кенгашга чақариш у ёқда турсин, уйдан ташқарига ҳам камдан-кам чиқаришади.

— Сақларда аёллар худди эркаклар кабидир. Қарияларимиз нималар ҳақида ҳикоя қилишларини биласизми? Яқиндагина, икки-уч авлод илгари аёллар эркакларнинг ишларини ҳам бажаришган экан. Ҳозир эркаклар устун туришади, лекин аёлларига ўша-ўша ҳурмат билан қарашади. Аёллар кенгашларда ўз сўзини айтишади, юришларда иштирок этишади, моҳир мерган ҳисобланишади.

— Амазонкалар шуларми? Вожаб!

Тепаликда ҳамма ҳам жулдур кийимда эмасди. Оловдек ловуллаб турган қимматбаҳо либосдаги қизни етаклаган бир киши пайдо бўлди.

— Кир чакмонда эса-да, сак бўлмаса керак. Бошқалардан ажралиб турибди, бироқ нимаси билан ажралиб турганини тушунмаяпман. Бақтрми, форсми? Ким у? — сўради ёт киши яқинида турган кўчманчидан.

¹ Милет — Иония (Кичик Осиё)даги қадимий шаҳар.

² Эллада — Юнонистон (Греция)нинг юнон тилидаги номи.

Хаумаварка бўйнини чўзди.

— Қайси бири? Паст бўйли, калтасоқол, қирғовулдек чиройли қиз билан турганми? — кўчманчи жирканиб тупурди. — Фрада. Сак, бизларники.

— Ўхшамайди.

— Ҳар уярда бир қирчанғи бўлади. Бошқа сўрама. Бу одам ҳақида гапиришни истамайман.

Тўнтарилган қозондек тепалик устини тутун қоплади.

Ялт этиб олов ёнди.

Покловчи аланга. У маккорона гаплардаги ёлғонни ёндиради, бадниятлик, алам ёки ҳасадгўйлик билан айтилган сўзларни ифлосдан тозалайди.

Гулхан яқинида, биринч қозикларга хўтикдек келадиган, кулоғи ва думи кесилган икки ит боғлоғлиқ эди. Ақлли, қаҳрли бу итлар ёлғон сўйлашга қўймайди.

Сугдлар эллинг дейишди:

— Ит — муқаддас жонивор. Кекса сардор: «Биз, саклар, асли итлардан дунёга келганмиз», — деганди. Шу боис ҳам кўчманчиларга «сак» деб ном берилган. Уларнинг тилида сак — ит демак.

Итлар ўртасида, ерга қийшиқ санчилган, иккита буқа шохи қадалган найза учида отнинг қора думи енгил шабадада оҳишта ўйнарди.

Бу қора думлар узра йиллар, асрлар, минг йилликлар учиб ўтса-да, улар дам Олтой тоғларида, дам бепоён Сибир даштларида, дам Урал олди тоғликлари орасида, дам Помир чўққиларида, дам Турон қумлари устида ҳамон ҳилпираб турарди. Туғнинг ҳар бир силкиниши асрларни санагандек эди, шамолда ёзилиб, бир меъёрда ҳилпираётган кўчманчилар ялови орқали замонлар тутқич бермай, шафқатсиз ўтиб бораётгандай эди, гўё.

Исми «қонун» деган маънони англатадиган оппоқ соқолли Дато гулхан яқинига келди, кафти тепага қаратилган қўллари олинга, бир оз юқорига қаратиб, даъваткор чўзди. Турган жойида оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига солиб, диққат билан бир айланди, қорайган қўллари сермаб, оломон устини ўргимчак тўридай қоплаган шовқинни сидириб ташлади гўё. Бу қўлларнинг равон ҳаракатига монанд, ўтлоқ узра аста-секин бўғиқ сукунат қанот қоқди-да, тепаликни қоплади.

— Қаранглар! — пичирлади эллин ҳаяжонланиб. — Денгизнинг айқирувчи тўлқинлари Посейдоннинг¹ тинчлантирувчи қўли ишораси билан пасайиб, босилганидек, кўчманчилар, ҳеч ким айтмаса ҳам, тинчиб қолишди...

Дато сўл қўлини тушириб, гап бошлади. Бироқ овози тепаликдан олис жойлашган қаторларгача етиб бормаётганди. Оғзини очиб, лабини қимирлатиб, ўнг қўлини силкитаётгани кўриниб турарди, холос.

Оломон орасида аста пичирлаш ҳам тўхтаб, сокинлик тиниқлашгани сайин Датонинг гаплари бўшлиқда тобора аниқ эшитила бошлади.

Мана, у нутқини баланд овозда тушунарли қилиб тугатди:

— ... энг доно, энг тажрибали, ҳаммадан ҳам муносиб кишини! Ким сўйлайди?

— Мен! — Бўйчан, бироқ қизлардек чаққон аёл тепаликка кўтарилди. Чехраси ёшу боқишлари жиддий эди. Қомати адлу чакка сочига қиров инган. Ёши нечадалигини билиб бўлмас, ёш ҳам, қари ҳам эди у.

Пешонабоғи қизғалдоқдек ял-ял товланарди. Енгсиз кўйлаги тўқ-қизил, бели қаттиқ боғланган. Ёқаси бўйни атрофидан қирқиб очилган, этаги товонига қадар тушган, қўллари елкасигача яланғоч бўлиб, сариқ ҳошия билан айлантрииб чиқилган. Одми бўлса-да, ўзига ярашиб турарди.

Ёши ўтган ҳар қандай сак аёли қутлуғ кунларда шундай кийинарди. Шу боис бу дашт аёлларини бир-биридан фарқлаш қийин эди.

— Бу ким? — жонланди юнон.

— Тўмуруз. Ҳалок бўлган сардорнинг беваси.

— Ҳо! Кўзга яқин экан. Тузукроқ кийинтирса, Палладанинг² ўзи бўларкан-қўяркан.

— Шу кийимда ҳам чакки эмас.

Тепаликдаги итлар олқишлагандек, кесик думларини ликиллатди. Тўмуруз берган кўплаб ёғли суяклар эвазига эмасди бу эркаланиш. Итлар кишидаги яширин қаҳрни ҳам, яширин меҳрни ҳам сезади.

¹ *Посейдон* — юнон мифологиясида олимпиялик маъбудлардан бири. Денгиз устидан ҳукмронлик қилади.

² *Паллада* — юнон афсоналаридаги уруш ва ғалаба, санъат ва ҳунармандчилик, билим ва донолик маъбудаси Афина.

Тўмруз энкайиб, бир тутам тупроқ олди-да, пешонасига теккизи:

— Анахита момо ва Оқ отанинг руҳи, мададкор бўлинг!

Шу тариқа, меҳнатдан қадоқ бўлган кўлида бир сиқим муқаддас тупроқни тутганча сўз бошлади:

— Мўйсафид оталар, оқ сочли момолар, биродарлар, опасингиллар! Кўҳна удумимизга кўра, улуғ уруғнинг ёши улуғи — қабиланинг олий сардори ҳисобланади. Шундай эмасми, муҳтарам Дато?

— Шундай, — кибр билан имо қилди мункиллаган Дато.

— Дривикларда улуғ уруғ — Дато уруғи. Мўтабар Дато — уруғнинг улуғи. Қонунга кўра, у бош сардор. Шундай эмасми, донишманд Дато?

— Шундай.

Дато замон нафасидан яшил тус олган соқолини виқор билан силади. Аранха сакларининг раҳнамози этиб кимни сайлашаркин? Албатта, Датони. Бунга шак-шубҳа йўқ.

Ажабо!

Мункиллаган бу қария қабилалар иттифоқига ҳеч қандай наф келтирмайди-ку. Оқ ота кекса бўлса ҳам, бардам, ҳатто, қудратли эди. Датонинг эса бир оёғи тўрда бўлса, бир оёғи гўрда. Улуғларча ҳурмат-эҳтиром кўраётганинг камми? Кишилар, гарчи доим ҳам ўринли бўлмаса-да, берган маслаҳатингга, насиҳатингга қулоқ тутишаётгани етмайдими? Шукр қилгин-да, ожизлигингни тан олиб, улуғ унвондан воз кеч.

Йўғ-а! Жазирамада сувсаган одамдек, сардорликнинг оқ кигизда кўр тўкиб ўтиришга интиқ эди у. Ярайсанми-ярамайсанми, муносибсанми-йўқми, оқ кигизда савлат тўкиб ўтиришга нима етсин.

Мараз эмасмисан сен, о шухратпарастлик?..

Чақмоқ чаққанда момақалдироқ гумбурлаганидек, Тўмруз аниқ-равшан айтган гапдан кейин минглаб кишилардан иборат оломон узра ғала-ғовур кўтарилди.

— Ҳо! Саклар сўзлашни ҳам, тинглашни ҳам хуш кўришади, — деди суғдлик узунсоқол савдогар. — Сўз улар учун шамшир ёки найза кабидир. Сўзнинг сеҳрига ишонишади. Сеҳрарлар бундан фойдаланиб, номақбул уруғдошларини сўз билан таҳдид солибоқ нобуд қилишади. Ёдимда, бир куни тиграхауда сакларидан бўлган табиб ёшгина дривикка: «Малъун, сен янги ой чиққан кеча ўласан», — деди. Ҳўкиздай бақувват, навқирон йигит шугина гапни кўтараолмай тезда адои тамом бўлди. Ўлиб кетди, шўрлик.

— Ота-боболаримиз жорий этган қонунларга қарши эмасман, — давом эттирди Тўмруз. — Ўзаро дўстликка, бирдамликка, мададкорликка ким ҳам қарши бўларди? Қадимги фойдали ва эзгу удумларимиз кунимизга яраб келмоқда. Минглаб йиллар ўтса-да, улар ўлмайди. Бироқ кечаги ҳамма удумларимиз ҳам бугун яроқдимикан? Эрталаб қайнатилган мазали шўрва кечга бориб ачийди. Уни ичиб касал бўлиш ҳеч гапмас. Шундай эмасми, саклар?

Буталар орасидан қанот қоқиб кўтарилган гўнғарға галаси шовқини каби одамлар кўтарган қаттиқ сурон ҳавони ларзага келтирди.

Сурон дам сайин кучайиб борарди:

— Ҳақиқий гап, Тўмруз!

— Ҳар доимгидек ҳақсан, Тўмруз!

— Офарин, мунис, донишманд Тўмруз!

Унинг қорамағиз юзи гулхан тафтидан қизариб, анор пўсти тусини олганди. Арғувон либосдаги Тўмруз оловдан чиққан маъбудага ўхшарди.

У бўйнидаги терни артди-да, гапида давом этди:

— Ривоятларга қулоқ тутадиган бўлсак, аждодларимиз чангалзорларда дайдиб юришган, қурт-қумурсқа еб кун кўришган экан. Биз, уларнинг авлодлари эса, даштма-дашт кўчиб юрамиз, мол боқамиз. Демак, ҳаёт ўзгармоқдами? Шундай. Энди, айтинг-чи, янги ҳаётимиз эски қонунларга бўйсунishi адолатданми? Карвон дарё соҳили бўйлаб борар экан, водий қонуни билан яшайди. Сурув эгалари яйлов излашмайди, мешларни сувга тўлдиришмайди, чунки ўт ҳам, сув ҳам ёнгинасида. Агар карвон водийдаги беғамликни қумликда давом эттирса-чи? У муқаррар ҳалок бўлади. Шундай эмасми, саклар? Илонни олинг. У ҳар йили пўст ташлайди, янги пўст чиқаради. Нима учун? Чунки у ўсади. Эски пўст торлик қилиб, сиқиб қўяди. Одамлар ҳам шундай. Улар ҳам ўсади, камол топади. Одамлар эскирган қонунлар қобиғидан чиқиб, янгиларини жорий этмоқлари даркор. Акс ҳолда хароб бўладилар.

Тўмруз фикрини қанчалик аниқ ифодаласа, Дато шунчалик қовоқ уйиб борарди. Лекин Тўмруз бундан чўчимасди. Атрофдагилардан, кўзга кўринмаса-да, ёғилаётган мустаҳкам кучнинг қайноқ тўлқини аёлни ўз оғушига олиб, совутдек муҳофаза қилаётганди. Қонини қиздириб, гапларига куч ва қизгинлик бахш этаётганди.

— Ҳаёт содда, қабилаларда одамлар кам бўлган чоғларда оқ кигизда ҳар ким ҳам ўтира оларди. У дономи ё нодонми, соғломми ёки дардмандми, жасурми ёхуд қўрқоқми — барибир эди! Қариялар орасида энг кексаси бўлса, бас эди. Халқ кўпайди. Дашт торлик қилмоқда, яйловлар етишмаяпти. Қорамол туёғи камайиб кетди. Кунботардаги қўшниларибиз кучайгандан-кучаймоқда. Хавф-хатар, ташвиш, таҳдид ортиб бормоқда. Сардор албатта ёш йигит бўлсин демаяпман. Йўқ! Демочиманки, сардорни ёшига қараб эмас, ақлига, маҳоратига қараб сайлаш вақти келди. Қари бўлсин, бироқ мункиллаган бўлмасин. Ёш бўлсин, лекин ақлсиз бўлмасин. Беқувватлиги ёки ёшлик эрмаклари ҳақида ўйламасин, балки кучини аямай, ҳормай-толмай кишилар эҳтиёжлари ҳақида ғамхўрлик қилсин. Олийжаноб, лекин лозим бўлганда қаттиққўллик қиладиган одамни сардор этиб сайлаймиз. Камтар, бироқ зарур бўлганда қатъиятли одамни сайлаймиз. Зийрак, кучли ва саботли одамни сайлаймиз! Шундай одам бор. Мен Хугавага овоз бераман!

Дато газабланиб қараб, қўл силкита бошлади. Лекин қўрқиб кетган юмронқозиқнинг ҳуштагини тўсатдан бошланган довул гувуллаши босиб кетганидек, унинг нолиши сон-саноқсиз кишиларнинг ҳайқириғи остида қолиб кетди.

— Хугава!

— Хугава қани?

— Ўзини кўрсатсин бизга!

Тўмруз халққа қараб таъзим қилди-да, тепаликдан тушди.

Хугава муқаддас гулхан томон кўтарилди. Итлар қувончдан яйраб, ангиллаб, занжирларини жаранглатиб сакрай бошлашди.

Хугавадан қадрдон ва ёқимли ҳид келарди. Бу — таппи тутуни, ошланган қўй териси, қўй сутидан қилинган пишлоқ, хом тери, қўрда чала пиширилган от гўшти, от тери, жул ҳиди эди. Итларга хуш ёқадиган, таниш ҳид эди бу.

Хижолатга ботган йилқибон турган жойида бесўнақай депсинди-да, алам билан қўл силкиб деди:

— Нима деяпсиз, Тўмруз хола! Хугаванинг устидан кулаётирсизми? Одамлар, менга бир қаранг. Мендан қанақа бош сардор чиқади? Уюримни амаллаб боқсам ҳам бир нав! Йўқ, мен сардор бўлолмайман, уддалай олмайман. Парвадигор умр берса, эҳтимол, ўн йиллардан кейин балки лойиқ бўларман. Ҳозир эса...

Йилқибон чаён тўла уяда ўтиргандек, ўт-ўлан устида ўзига жой тополмаётган Спаргапани кўзи билан излаб топди. Топдию яширин ниятидан хушнуд бўлиб, айёрона жилмайди.

— Дато ота орамиздан энг ақлли, тажрибали, муносибини сайлашимиз лозимлигини айтдилар. Мен шунақа одамни биламан. Бу — марҳум сардорнинг ўғли Спаргапа...

Хугава тинчиб қолган йигитчани қўли билан кўрсатди.

Минглаб кишиларнинг чеҳрасида тўсатдан ҳайрат акс этди. Тепалик атрофида ўлик сукунат ҳукм сурарди. Сўнг кимнингдир ҳайрон бўлиб айтган гапи эшитилди:

— Ҳазиллашмаяпсанми, Хугава?

Дув кулгу кўтарилди. Ўнлаб, юзлаб одамлар дилидан чиқиб келган бу кулгу содда, беғараз янгради. Ҳеч ким Спаргапани хафа қилмоқчи эмасди. Лекин ўн минглаб кишиларга ўн олти яшар ўспириннинг раҳнамолик қилиши ҳақидаги фикр кўчманчиларга ўта бемаъни туюлди.

Спаргапа ёш, қувноқ, хушмуомала бўлса-да, ҳали суяги қотмаган ёш ўспирин-да. У уруғдошларига насиҳат қилиш у ёқда турсин, ўзи энди атак-чечак қилган гўдакдек ёрдамга муҳтож эди.

... У сакраб ўрнидан турди, газабдан ханжардек чақнаган кўзларини Хугавага қалади. «Бари сени деб бўлди, сичқон!» — дегандек Райадага ҳам қаради. Сўнг елкасига шармандаликнинг оғир юкини ортиб, дўнглик ортига ўтди-да, кўздан йўқолди.

Гулхан ёнига шошиб-пишиб Фрада кўтарилди.

Оловга, Хугавага, халққа чуқур таъзим бажо қилди. Итларга қараб жилмайди. Итлар эса бўғилиб ҳуриб, занжирда ўзларини у ён-бу ён ура бошлашди.

Улар одамлардан ҳеч кимнинг назари тушмаган нарсани илгашганди. Фрадининг узун, йиртиқ чакмони остидан янги этиги кўриниб турарди. У сакларники эмас, ёт элларники эди. Пошна-сига қоқилган кумуш наъллар ҳам бегона бўлиб, улардан олис эллар нафаси келарди.

Бу одам ўзини тия олмай, ўғринча бўлса-да, кийиб келибди-да, қимматбаҳо этикни. Бойлигини бир кўз-кўз қилмоқчи бўлибди-да.

— Қаранглар! — атрофда шовқин кўтарилди. — Итлар газабга келганини қаранглар. Демак, Фрадининг қалби нопок экан.

— Эҳ, саклар, саклар! — чўзиб, оҳангдор қилиб деди Фрада одамларни масхараомуз тарзда бир-бир назардан ўтказар экан. — Ақл-идрокинғиз қаерда қолди? Кимга қулоқ солмоқ лозим — ит-

гами ё одамга? Итгами? Ундай бўлса, нега биз, одамлар, вақтимизни бўлмагур гапларга беҳуда сарфляпмиз? Бизнинг ўрнимизга сардорни донишманд итлар билганича сайлаб қўяқолишсин...

Унча баланд бўлмаса-да, миқти гавдали, кўзлари бироз гилай, бежирим бурни калта, соқоли ҳафсала билан қайчиланган Фрада эгилиброқ ва қўлларини кўксига қўйиб, гулхан ёнида турарди; у ювош кўринса-да, бесаранжом кўзларидан нафрат уфуриб турар, маккор тилидан эса заҳар томарди.

Ғала-ғовур босилди. Чиндан ҳам, нима десангиз денг-у, ҳар ҳолда ит — ит, одам эса — одам-да. Саклар оқсоқолнинг сўзларида бамаънилик учқунини илғашди-да, ҳозиргина ўзлари кўтарган шовқин-сурондан хижолат бўлишди.

Бироқ... булар шунчаки ит эмас, муқаддас-да! Улар одамга беҳуда ташланармиди? Итларга эҳтиром уларнинг қон-қонига сингиб кетганди. Фраданинг таънаси адолатли эканлигига қармай, итларнинг ўзини тутиши одамларни хушёр торттирар, уларнинг кўнглида шубҳа уйғотарди.

Хўмрайган, яхшилик кутмаётган чўпонлар сўзамол Фрада бошлаётган даҳанаки жангга киришишга тайёр ҳолда, қалбларини қалқон қилиб туришарди.

— Оҳ, саклар-а, саклар-а! — янада жарангдор хитоб қилди Фрада зўриқмай, мулойимлик билан. — Нечун Хугаванинг доноларча гапини кулгига олдингиз?

— Шундай кичкина одамдан бу қадар баланд овоз қандай чиқаётир? — ҳайратга тушди юнон.

— Эшакнинг ҳанграши туянинг «бў-бў»лашидан қаттиқроқ янграйди! — масхараомуз деди хаумаваркалардан бири.

Фрада давом этди:

— Хугава ҳақ! Спаргапани сайлаш даркор. Қўшниларимиз форсларда ҳокимият отадан фарзандга ўтади. Нимаси ёмон бу одатнинг? Оқ кигиз мерос бўлиб ўтадиган бўлса, у ҳар кимнинг қўлига бориб тушмайди... ҳам! Спаргапа — олий ҳукмдорнинг ўғли, демак, олий ҳукмдорнинг ўрни унга тегишли. Ёш, дейсизми? Нима қилибди? Бизлар, хонадонлар, бўғимлар, уруғлар, биродарликлар, қабилалар оқсоқоллари нима қилиб ўтирибмиз? Ёш сардорга кўмаклашамиз, яхши ишларида қўллаб-қувватлаймиз, хато ва янглишлардан асраймиз.

Ваҳоланки, кечагина айёр Фрада малайларига:

— Айбга буюрмайсиз-у, доноликда Оқ отанинг қўйдан фарқи йўқ эди. Қабилалар иттифоқи раҳнамоси бўлишу ювуқсиз йилқибонларнинг сўзидан чиқмаслик!... Тупурдим. Ҳокимиятни

қўлга киритсайдим, бир дамда даштда тартиб ўрнатардим. Ҳар кимга жойини кўрсатиб қўярдим! Биз, оқсуяклар, қора халқ билан бир қозондан еганимиз етар. Нечун мен ақлу заковатимни, фаҳму фаросатимни, удлабуронлигимни мана шу икки оёқли бефаҳм ҳайвонлар фаровонлигига сарфлашим лозим? Тирикчилик қилишни билмасалар, қирилиб битсинлар. Биз ўзимизни ўйлашимиз даркор. Мана, қўлимга қаранг. Бармоқлар қаёққа букилади? Ташқарига эмас, ичига. Тушунарлими? Отни жиловлаш мавриди келди. Спаргапани оқ кигизга ўтқазамиз, унга Райадани турмушга бераман, сўнг мишиқининг бурнига булоқи солиб, истаган томонимизга бураверамиз.

— О-о, саклар! — чўзиб деди Фрада. — Спаргапа учун овоз бе...

Саклар тиззага етар-етмас чакмон кийишарди. Фрада эса, этигини яшириш учун товонигача тушадиган узун чакмон кийганди. Дайди шамол шу вақт йўлини ўзгартириб, чакмоннинг этагига урилди, оёқлар орасидан ўтиб кета олмай, айланиб, юқорига ўрлади-да, Фраданинг катта очиқ оғзини тўлдирди.

— Пуф! Қих! Пуф! Қих! — Фрада «беринглар»ни охиригача айтишга уриниб, силкиниб йўталди.

Муқаддас олов ишини қилди! Хаумаваркалар қаторлари узра қаҳқаҳа кўтарилди. Бироқ шу пайт Фрадага содиқ бир ҳовуч оқсоқоллар унинг маккорона чақириғини илиб кетишди:

— Саклар, Спаргапага овоз беринглар!

Халқ ғазаб билан гувиллади:

— Ҳа-а, доноларни қаранг-а!

— Форсларнинг удумини истаб қолдингизми?

— Спаргапани шоҳ кўтармоқчимисизлар?

— Сакларнинг елкасига ўтқазиб қўймоқчимисизлар?

— Дўстим Фрада! Камон чилласини тескари тортмоқдасан!

— Бу сен ўйлаган арғумоқ эмас!

— Бу сен кўзлаган чангалзор эмас!

— Қих, саклар, қих! — фарёд чекди Фрада. — Нималар деяпсиз! Мен сизларни деб жон куйдирмоқдаман-ку, ахир! Истама-сангиз — истаманг. Менга деса, такани раҳнамо қилинг, сигирни малика қилиб олинг. Барибир эмасми? Фрада бир кунини кўриб кетади.

... Ҳар бир оқсоқолнинг ортида бутун бир уруғ туради. Уруғга ёқадими, ёқмайдими, барибир, у ўз оқсоқолини қўллаб-қувватлаши шарт. Фраданинг сўзлари йиғилганларни жунбишга солди, ўйлантриб қўйди. У ирод этган сўзлар барчанинг ўй-фикрларини остин-устун қилиб ташлади.

Қайрағочнинг чайир танасини ёриш учун ёғочсоз унга темир пона уради.

Бўри уюрни ажратиб, қулунни чангалзор томон суриб бо-риш учун тишини иржайтириб, тўдалар орасидан ўтади.

Фрада кескир сўз понасини кишилар онгига урди-да, тўдани гапи бир-бирига тўғри келмайдиган бир неча бўлакка ажратди.

Саклар баҳслашиб, сўкишиб кетишди.

Муқаддас гулхан ёнига сочи оппоқ, соқоли қўсқи, жулдир иштон кийган кекса чўпон инқиллаб чиқмаганида кун нима би-лан тугаши маълум эмасди.

Кумда қийшайиб-буралиб ўсган, соя ҳам, мева ҳам бермай-диган кўримсиз дарахтлардан бирига жон кириб, қимирлаб, беўхшов қадам ташлаб кенгашга кириб келаётгандай бўлди. Чол шунақа озғин, букри, ажиндор ва чайир эди.

Қариянинг жазирама қуёш нурини, изғиринли совуқни, чўл кумини, шўрини, дашт ёнғинлари дудини ўзига сингдирган тери-си саҳрода қорайган қадимги тош сингари ялтирарди.

Офтобда куйган, довул ва бўронларда чирсиллаб учган кум-дан захм еб, хира тортган кўзлари ёшланарди.

Пешонасидан ёғ ва чанг аралаш тер қуйиларди. Тўзғин этик кийган оёқларини базўр босарди: этик сак эсини танибдики, устига миниб, устида еб-ичиб, ухлаб, бетоб бўлиб, туш кўриб, қучиб ва тўпалашиб юрган бароқ отнинг биқини қийшайтириб қўйган оёқлари товонига аранг илиниб турарди.

Унинг исмини ҳеч ким билмасди.

Чолдан дашт иси уфуриб турарди. У энг қуйидан, юзи мис-ранг оломоннинг қаъридан чиқиб келди.

Шалдиरोқ аравада ёки гулхан ёнидаги кулда кишибилмас туғилиб, суяк-суякдан ўтиб кетадиган шамолда кўзилар ва ку-чукваччалар билан ўсганлар орасидан чиқиб келди.

Ҳаммага ва ҳамма нарсага ишониб, турмуш оғирликларига туядек сабр-тоқат билан чидаб, бу ҳаёт ўзгача бўлиши ҳам мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмайдиганлар ичидан чиқ-ди.

Миқ этмай меҳнат қиладиганлар, ўзи билган нарсалар: хоти-ни, фарзандлари, кум ва от ҳақидагина ўйлайдиганлар, гапни ҳам, кулгуни ҳам билмайдиганлар, доимо ўзини четга олиб юра-диганлар, сабабини билмаган ҳолда ўзидан ҳам уяладиганлар, кенгашларда сўзга чиқишни асло ёқтирмайдиганлар даврасидан чиқди.

Бироқ яхшилаб қиздирсанг, тош ҳам ёриларкан.

— Э-э... қҳм! — минғирлади чўпон бўғиқ овозда ва суйкалиб келган итларни оёғи билан туртди. Йўталди, тупурди, бурнини қоқди ва тўғри муқаддас гулханга қараб туфлади. — Гапнинг пўсткаллеси шу. Пода... бутун атрофни пайҳон қилиб бўлди. Ўт-ўлан йўқ. Хуллас, дарё бўйлаб қуйига, мол туёғи етмаган яйловлар томон юрадиган пайт келди. Нега ўтириб олдинглар? Нима, ишингиз йўқми?

У битган ва янги жароҳатлар чандиғи босган елкасини тааж-жуб билан қисди.

— Биз хонадонда тўрт ака-ука ва уч опа-синғилмиз. Отамиз ҳаётлигида унга қулоқ тутардик. Отамиз ҳалок бўлгач, онамизга қулоқ тута бошладик. У... Оқ ота ўлган бўлса — хотини қолди. — Чолғижимланган қалпоғини Тўмруз томон силкиди. — Мана у, оқила, доно, камтар. Бошқа фазилатларга ҳам эга. Келинлар, ўзи онамиз бўлиб қўя қолсин. Яна қанақа сардор керак?

Чўпон қалпоғини икки қўллаб авайлаб текислади, сочи тўзғиган бошига қўндирди, орқага қарамай, гулхандан нари кетди-да, қандай пайдо бўлган бўлса, шундай кўздан йўқолди.

Нотаниш йилқибоннинг ўзи уюр боқиб юрган қумтепалардаги буталарнинг синган бутоғи сингари узук-юлуқ сўзлари, ўша буталарнинг тиканлари унинг шамолда қотган кўкрагига санчилгани каби, дағаллашган қалбларга кириб борди.

Бу сўзлар одамларнинг Фраданинг маккорона нутқидан хиралашган онгини оғритиб тиниқлаштирди.

Хилма-хил фикрлар оқимини бирлаштирди.

Ўхшаш бўлмаган фикрлар оқимини бир ўзанга солди.

Тўмрузми?

Бир вақтлар сақлар дарёнинг қуйи оқимида, Хоразм яқинида сув шоҳбандини¹ бузиб юборганини кўришганди. Сув даставвал тўсиқ олдида аста-секин, кишибилмас тўпланди. Бироқ баланд кўтарилгани сари, дарё қутура борди. Тўғон яқинида гирдоб пайдо бўлди. Ниҳоят, улкан суюқ кўчки бор кучию залвори билан тўғонга урилди-да, шоҳ-шабба ва лой орасидан ўтиб, ёриқ пайдо қилди ҳамда қулоқни қоматга келтириб, бамайлихотир мудраб ётган эски саёз ирмоққа ўзини урди.

Узоқ давом этган ўйчан сукунатдан сўнг тепалик бағрида ҳайқир-риқ кўтарилиб, момақалдиروقдек гулдураб, дам-бадам кучайди.

— Томрррру-у-уз!!!

¹ Шоҳбанди — ҳукмдор бунёд қилдирган тўғон.

— Оҳ! Адолат қани? Туронда катталарни ҳурмат қилмай кўйишди. Парокандалик ва қонунсизлик даври бошланди. Шундай эмасми, донишманд Дато?

— Шундай, ўғлим, шундай!

— Сабр-тоқатингизга қойилман, ота. Маккора Тўмруз оқ кизни остингиздан куч билан тортиб олмадими, ахир? Шундай эмасми, бузрук?

— Шундай, ўғлим, шундай. Тўмруз ёвуз аёл бўлиб чиқди.

— Сиз эса индамайсиз. Сиз камтар ва шокирсиз. Муттахамлар ювош Датони истаганча ҳақоратлашади. «Илон қариса, уни курбақа минади», — деб бежиз айтишмаган экан. Йўқ, мен индамай ўтирмасдим! Тўмруз Хугавани кўкларга кўтариб мақтаётганини кўриб, индамасликми? Оҳ! Нима учун у кенгашда Хугава учун кучи етганча қичқириб овоз берди, деб ўйлайсиз? Айтишларича...

— Наҳотки? О, беҳаё! Эрининг бадани совуб улгурмасидан а... Йўқ, мен бунга йўл қўя олмайман! Мен уларга кўрсатиб қўяман!

Дато билан хўшлашиб, Фрада ўз чодирни томон юрди. Бирданнига сўкина кетди:

— Оҳ, сакларимиз-а, адои тамом бўлсин! Бунақа бефаҳм, қайсар халқ ҳеч қаерда йўқ. Тфу! Бадбахт Фрада келиб-келиб шу ярамас саклар орасида туғиладими?! Тангри мени Форсдами, бошқа жойдами яратса бўлмасмиди? Наҳот унга Фрадани Бобилнинг қаеридадир дунёга келтириш қийин бўлган бўлса? Бемаъни қария истамаган-да. Эринган. Сен ҳам чакки эмассан! — қизига ёпиша кетди у. — Каллаварамингга дурустроқ ўргатсанг бўлмасмиди? Лаънати мишиқи! Бундан кейин яқинингга йўлатма.

Бунда Райаданинг айби йўқлигини Фрада тушуниб турарди: Спаргапа оломонни енга олармиди? Лекин кимдандир аламини олиши керак-ку! Райада маъюс тортди. Фрада безовталаниб, қўл силкиди.

— Аччиғинг келмасин, қизим. — У кўз ёшини тийиб, қизининг бошини силади. — Отангдан ўпкалама. Отанг ким учун жон куйдирмоқда, ахир? Райада учун. Сен билан иккимиз бу дунёда ёлғизмиз. Жонинг чиқади-да! Онанг тирик бўлганида эди... Бор, кийимингни алмаштириб чиқ. Дам ол. Мен бир най чалиб, юрагимни бўшатай, майлими? Юрак-бағрим эзилиб кетди.

Қиз чодирни иккига ажратиб турган наमत парда ортига ўтди, маржонини, билагузугини, кўйлагини ечиб, мис парчинли сандиққа авайлаб жойлади. Бошини яланг тиззасига солинтириб ўтирди.

Найнинг илк навоси алаҳлаган пичирлашни эслатди.

Райаданинг бадани бир жимирлаб ўтди. У тишини тишига босди, оёқларини йиғиштирди ва гилам устида оҳиста силкиниб кўйди. Қайдасан, Спаргапа? Қайдасан? Сардор бўласанми — йўқми, барибир, Райадага кераксан...

Най зорланарди. Фрада бармоқларини най тешикларига равон босиб олар, шунда найдан дам бўғиқ, дам жарангдор наво тараларди.

Юлдузли тун эди бу гўё.

Жилгада сув ноаниқ бир дилкашлик ила жилдирар ва қулқулларди, гўё.

Жилға бўйлаб эсаётган илиқ шамол қиёқни у ёқ-бу ёғидан туртиб-суртиб ўтаётгандек эди.

Йироқдан ғўноннинг бесабрлик билан дангал кишнаши эшитилаётгандек эди.

Райаданинг нафаси қисила бошлади. Қайдасан, Спаргапа? ўзини ерга отиб, ғужанак бўлиб, алам билан йиғлай бошлади.

... Отаси рози бўлмаса ҳам аллақачон Спаргапаникига кетмоқчи бўлганди — саклар удумига кўра, қизлар ўзига ўзи хўжа эди. Истарди-ю, кетмасди.

Оқшомлари Фрада олис шаҳарлар ҳақида ҳикоя қиларди:

— Пуратту¹ дарёси узра Бобил тоғдай юксалиб турарди, мунажжимлар самодаги юлдузларни кузатадиган ҳайбатли пастбаланд гиштин миноралар Арахту наҳри сувида аниқ акс этарди. Наҳр бўйлаб эса думалоқ сопол қайиқчалар сузиб борарди. Улкан шоҳ саройидан сирли Эсагил ибодатхонасига деворларида шерлар, буқалар ва бошқа муқаддас ҳайвонлар тасвирланган Маросим йўлидан борилади. Баҳорда, янги йил байрами — Загмукда шаҳар аҳолиси шу кўчада Етти жадвал достонини ўқиганча маъбуд Мардук шарафига маросим ўтказди.

Райада кунботар мамлакатларидаги осма боғлар булбуллари, гўзал эркакларга ўхшаш маъбудларнинг ҳайкаллари, маъбудларга ўхшаш эркаклар ҳақида ширин хаёл сураб, ҳаммомлар, дераза панжаралари, бозорлар, ҳовузлар, либослар, савдогарлар, атиргуллар, товуслар, дурру жавоҳирлар тушига кирарди.

¹ Пуратту — ҳозирги Фурот дарёси.

Бироқ қозикқа ўтқазилган бандилар танаси, кишандбанд қулар, тириклайин ириб бораётган дайди моховлар кўз олдига келмасди — Фрада улар ҳақида ҳикоя қилмасди.

Отасининг ҳикояларини завқ билан тўйиб тинглаган Райада «Арахту наҳрининг ойнадек ялтираб турган сувига» боши билан шўнғиб, Спаргапани унутарди.

Парда ортидан кескин ва шавқсиз ҳуштак товуши эшитилди.

Дашт узра соҳилдаги теракларнинг тўкилиб, яхлаган япроқларини шитирлатиб, муздек шамол эсиб ўтгандай бўлди. Фрада найнинг изтиробли товланиши орқали ҳасратини тўкиб солаётганди.

Райада тутқалоқдан тургандай, тўзғин бошини кўтариб, хира, нурсиз кўзини атрофга тикди. Яланғочлигидан уялиб, шошиб кийинди.

Спаргапа?

Нафратдан қизнинг юзи буришди. Ким бўпти бу Спаргапа? Чўпон, оддий сак. Агар у Турон подшоси бўлганида, Аранха узра паст-баланд сарой бино қилганида... Спаргапа бирон-бир маънили иш қилишга қодирмиди? Чиндан ҳам ландавур у. Отаси ҳақ. Албатта, у ҳақ.

Ахир у ақли-да.

* * *

Кечга бориб ҳаво айниди.

Шимол шамоли чангалзор қамишини, дарахт ва буталарини шовқин билан тебратар, қумтепалар орасидан ҳуштак чалиб ўтар, ивиган чодирларни силкитарди.

Шу онда ботқоқ тўқайда бўлишдан Худо асрасин! Устингда ҳам, остингда ҳам сув жилдирайди. Айқириб оқаётган сувнинг товуши даҳшатли. Шатир-шутир ҳам, шақир-шуқур ҳам, шохшаббанинг қисирлаши ҳам, ёмгирнинг шивирлаши ҳам даҳшат. Бир қарич қуруқ ер йўқ.

«Бундай намгарчиликда ҳайвонлар қайси уяларига яшири-наркинлар», — ғамгин ўйлади Спаргапа, ўзини ҳам бўрилар галасидан ажралган тўрт оёқли дайдидай ҳис қилиб.

Одамлар истиқоматгоҳида ҳам мунг ҳукм суларди. Ҳўл ер узра ёйилган тутун, кўзиларнинг зорланиб баълаши, совуқ сувнинг шапиллаши... Спаргапа итлар ис олмасин деб, Фраданинг чодирга шамолга тескари томондан келди-да, бойўғли мисол сайради.

Сўқмоқ бўм-бўш эди.

Ўспирин отдан тушиб, ёқасидан оқиб кираётган муздек ёмғирдан бир оз бўлса-да, яшириниш учун отнинг тагига кирди. Тун қуши яна сайради. Унинг мунгли фарёди бўғиқ шовуллаётган кўл соҳили бўйлаб ҳазин таралди.

Мана, Райада ҳам кўринди.

— Нима керак сенга? — сўради у жаҳл билан нам жул остидан.

— Мен... сен айтдингки... — Спаргапа унинг юзини кўриш учун унга томон интиларди. Райада ўзини кескин орқага ташлади, ёпинчиқнинг четини бир оз кўтарди-да, шамолда бўғилиб қичқирди:

— Йўқол кўзимдан! Кўргим йўқ сени...

— Райада! Менинг айбим йўқ. Шунақа бўлиб қолди. Гапимга ишон, жоним, Спаргапа ҳали ўзини кўрсатади! Шунда уялмайсан менга...

Тўмурузнинг ўғли тиззаларини лойга булғаб, қизнинг оёқлари остига ўзини ташлади ва зорланиб инграб юборди.

Спаргапа қизнинг тиззаларини кучди. Қўлининг тафтига чидаб бўлмасди: кеч баҳорда қизиган қумга тушган томчи шу ондаёқ осмонга қайтиб кўтарилгандек, унга тушган томчилар буғланиб кетаётгандек эди, гўё.

Спаргапа қўлининг тафти Райаданинг йўғон сонларини куйдиргудек шақиллатиб ўтди. У энгашиб антикар эди. Ё тангрим! Бечора Спар! Хай, майли. Ишингни қила қол, Спарим!

Ҳаяжондан ўзини йўқотган қиз ёпинчиқнинг четини қўлдан чиқарди. Сийнасига муздек ёмғир урилди. Қутурган шамол, ҳозиргина ловуллаб турган ўчоқнинг иссиғини олгандек, бир зумда унинг қалбидан муҳаббатни учириб кетди.

Қизнинг бадани увушди. Оёғи қалтиради; қуйидан бошланган титроқ бутун баданига тарқалиб, тиши такирлай бошлади. Райада ҳушига келди. Орқага, отамнинг олдига! Тезроқ! Кутилмаганда куч ва жаҳл билан Спаргапани итариб юборди.

— Оҳ! Қачон сендан қутулар эканман?

Фраданинг қизи шартта ўгирилди-да, тумшуғи учли пойабзалини пора-пора булутлар орасидан милтиллаб кўриниб турган юлдузлар ёруғида хира ялтиллаб турган кўлмакка шапиллатиб босганча югуриб кетди.

Бу кўлмақлар Арахту наҳрининг тиниқ сувига ўхшамасди.

Спар иккала қўли билан бошини орқага ташлаб чангаллаган кўйи азбаройи сиқилганидан, Райада, Хугава, оқсоқоллар ва

жумлаи жаҳондан бешиб, ув тортиб юборди. Ёруғми? Йўқ, зулмат у. Нариги дунёдек зим-зиё зулмат.

Райадани ўғирлаб кетсаммикан? Сен, ярамас ҳайвонни бир зарба билан лойга ағанатиб, қўл-оёғингни боғлаб, ўлакса тулкидек, отга ўнгарсаммикан? Лекин уни қаёққа ҳам олиб борардинг? Спаргапани бутун Турон билади-ку. Топиб олишади. Қайтариб олиб келишади. Ана шармандаликни кўр шунда.

Э-воҳ! Кўрган куним қурсин. Жангу жадал бўлсайди, Спаргапа ўзини майна қилаётганларга қўлидан нималар келишини кўрсатиб қўярди!

Ўспирин сакраб отига минди, нафаси тиқилиб, бўғилиб наъра тортди-да, йўлга ҳам қарамай, тун зулматида ваҳимали кўришиб турган қумтепалар оралаб, дашт қўйнига ўқдай учиб кетди.

КЕЛИН-КУЁВЛАР

Лидия шоҳи Крезнинг беҳисоб бойликлари ҳақида ким ҳам эшитмаган?

«Крездек бой» деган таъбир шундан қолган.

Юнон қонуншуноси Солон¹ Афинада «ялпи роҳат-фароғат» йўлидаги ишини адо этгач, ўша машҳур шахсни кўриш учун Шарққа саёҳат қилди.

Плутарх² ёзадики:

«Ички музофотлардан денгиз соҳилига томон илк бор йўл олган киши ҳар бир жилғани денгиз деб билганидек, Солон ҳам Крез саройида пайдо бўлиши билан хос соқчилар ва хизматкорларни Крез деб ўйлайди — улар шу қадар калондимоғ, либослари эса ҳашаматли эди».

Анча оврагарчиликлардан сўнг уни ҳукмдорнинг ҳузурига олиб киришди.

Крез ёт кишини тонг қолдириш учун, қатор-қатор эшкаклар, елканлар, арқонлар ва лангарлар билан жиҳозланган кема мисол, бир талай нафис либослар, тилла занжирлар, тилла-қошлар, билагузуклар, узуклар ва тангалар билан безаниб олганди; куёш нури тушиб турган муз бўлаги мисол, ложувард, яшил ва қизғиш тошларнинг камалак ранги юзида акс этиб, порлаб ўтирарди.

Шоҳ кутганидек бўлмади — Солон унинг ҳашаматларига қиёбоқмади.

— Мендан-да бахтлироқ бирон зотни биласанми? — сўради Крез кибр билан.

— Ҳа, — бамайлихотир жавоб берди Солон. — У зот менинг юртдошим, афиналик Телл. У юксак маънавияти билан ажралиб

¹ Солон — афиналик сиёсатчи, шоир (тахм. мил. 635—560).

² Плутарх — қадимги юнон тарихчиси, файласуф ва ёзувчи (тахм. 46 — 127).

турарди, яхши ном чиқарган фарзандларни тарбиялади ва ватани учун жасорат билан жанг қилиб, мардларча ҳалок бўлди.

— Мени бахтиёр одамлар қаторига қўшмайсанми? — газабга минди Крез.

— Одам зоти тирик экан, уни бахтиёр деб билиш мусобақани тугатмаган полвонни ғолиб деб эълон қилиб, гулчамбар тақиш билан баробар, — жавоб берди Солон. — Тасодифларга тўла истиқбол киши ҳузурига сездирмасдан келади. Олдимизда бизни қандай воқеалар кутаётганини ким айта олади?

Ўша пайтда Сфард саройидан қўним топган масалнавис Эзоп¹ қанчалик ёнига тушмасин, даргазаб Крез беодоб эллинликнинг бу ерда, меҳмонлар орасида ортиқ қолишига чидай олмаслигини унга рўйирост айтди.

Солон кетди.

Бир неча йил ўтгач, кунчиқарга муваффақиятли юриш қилаётган Крезнинг қўшини Куруш қўшини билан тўқнашди. Форслар сфард аслзодаларининг либосини лидияликларнинг ўзидан-да кам ҳуш кўришмасди. Улар сфардларнинг олтинларини, майин юнгли қўй сурувларини, Крезга бўйсунувчи иониялик² юнонлар кемаларини қўлга киритишни орзу қилишарди.

Лидия ҳукмдори Галис яқинидаги жангда³, машриқийлар таъбири билан айтганда, мағлубиятнинг аччиқ шаробини сўнгги томчисигача сипқорди. Шоҳ банди қилинди. Форс уруғ оқсоқоллари маҳкамаси уни ўтда ёндириб ўлдириш ҳақида ҳукм чиқарди.

Улкан шох-шабба уюми тайёр, Крез устунга боғланган. Ёниб турган машғаллар келтирилди. Кўққисдан сфард бор кучи билан:

— О Солон! О Солон! О Солон!.. — деб фарёд қилди.

— Солон ким? Инсонми ё Худоми? Нечун ўлимингдан олдин унинг номини тилга олдинг? — сўради ҳайратга тушган Куруш бандидан.

Крез унга элладалик донишманднинг сўзларини айтиб берди.

Куруш ўйга толди. Ҳа. Тақдир ўзгарувчан, бахт-саодат бебақо. У Иштувегуга қарши уруш бошлаган пайтини ёдга олди. Форсларнинг қўшниси ва қон-қариндоши мадлар биринчи тўқнашувдаёқ Курушга шунақанги қақшатқич зарба беришдики, у ахоманийлар пойтахти, сангин девор Пасаргадгача ортига қарамай қочишга мажбур бўлди.

¹ Эзоп — юнон масалчиси (мил.ав. VI аср).

² Иония — Кичик Осиё.

³ Галис яқинидаги жанг мил. ав. 547 йилда бўлиб ўтган.

... Эҳтимол, Солоннинг огоҳлантиришидан ҳам кўпроқ, лидиялик амалдорларнинг қўллаб-қувватлашига бўлган илинж голибни мағлубга жон бахшида этишга мажбур қилгандир? Нима бўлганда ҳам Крез аланга «оғушидан» халос бўлди.

Мана, Галисдаги урушдан сўнг ўн етти йил ўтгач, кексайган, тақдирга тан берган бетоб Крез Курушнинг аъёнлари қаторида, ватандан олисда, ёқимсиз, ёт Варканада, шаҳар ташқарисидаги сарой айвонида мум тишлаб ўтирибди.

Тўладан келган, малласоқол, чўтир юзи япалоқ, кўзлари укинники сингари думалоқ, илмоқ бурни чандиққа ўхшаш бесўнақай лаби устига йиртқичларча осилган Гов-Барува ҳам шу ерда.

Ҳар бир чўтири олтин тангадек келадиган даражада катта эди. Бошида икки учи семиз кўкрагига осилиб тушган йўл-йўл рўмол. Малла қошлари чаккасига қараб ўрлаган, калта бармоқлари билан ҳассасининг олтин тутқичини чертиб ўтирибди.

Шоҳ маслаҳатчисига меҳр билан қиё боқди.

Гов-Барува — уруғ сардори, лекин ёшлигиданоқ эскича удумлардан воз кечган. У шоҳга муқарраб давлат хизматидаги аъёнлар қаторидан жой олган, ўзини ва уруғини мустабид давлат билан умрбод боғлаган. Сафарда ҳам, саройда ҳам Курушнинг ёнида. Ҳеч қачон алдамайди, асло хиёнат қилмайди. Садоқатли дўст. Гов-Баруванинг ёнида ўтирган, чорпақилдан келган, буқадек миқти, қорасоқол Утана ундай эмас. Утана жуда бой. Крез каби бадавлат. Тўғри, Крезнинг бойлиги аллақачон Курушнинг хазинасидан жой олган, лидиялик ҳозир қаландар мисол қашшоқ. Лекин «Крездек бой», дейиш удумга айланган... Утана ҳам уруғ оқсоқоли, бироқ ўзини бошқалардан алоҳида тутуди, ҳеч қанақа ҳукмдорни тан олгиси келмайди. Кичкина бўлса ҳам, ўзига хон.

У савдо билан машғул. Утананинг карвонлари кунботарга — Тсурга, Бобилга, кунчиқарга — Бақтр ва Гандҳарга йўл олади. Ҳозир ҳам Утананинг юзта туяси Варкана пойтахти Задрепарта карвонсаройларида ўкириб ётибди. Бу ерга у йўл-йўлакай келиб қолган. Куруш қариндоши бўлмиш сатрапникида меҳмонда эканлигини четдан эшитиб, шоҳни муборакбод этиш учун Виштаспнинг ҳузурига келган.

Ҳа, у такаббур, лекин келди-ку. Демак, Курушдан оз бўлса да қўрқар экан. Дуруст.

Чишлишнинг набираси, кўпдан буён шоҳлик мақомида ўтирган Куруш йигирма йил ичида атрофидагиларни эҳтиром қилишга ҳам, итоат қилдиришга ҳам, хўрлашга ҳам одатланди. Аъён-

ларининг мақтовини ҳам, хушомадини ҳам тинглаш — унинг учун сув ичиш, нон ейиш, нафас олиш ва ухлаш каби оддий, кундалик иш.

Шундай бўлса-да, шоҳ Утана ҳақида ўйлар экан, тантанавор илжайишдан ўзини тийиб тура олмади. Қалбида аллақачонлар ўчиб бўлган ўспиринларча шуҳратпарастлик қайта алангаланди.

Ҳо, одамлар! Мен — мана, сизлар эса — ана. Мен ёлғизман. Сизлар эса — кўпчилик. Мен кексаман, сизлар эса — ёш, чаққон ҳамда хавфлисиз.

Шундай бўлса-да, мен жанг аравада юраман, сизлар учун эса унга ўтириш қатагон қилинган.

Шундай бўлса-да, мен қирмизи чакмон кияман, сизларга эса унга тегиниш ҳам ман этилган.

Мен истаган жойимга бораман, сизларга эса арз қилмасдан туриб хузуримга кириш тақиқланган.

Мен истаган вақтимда гапираман, сизлар эса зориқиб, сабртоқат билан кўзларимга боқиб, оғзимни очмагунимча, чурқ этолмайсизлар. Менинг хузуримда на акса ура оласизлар, на йўтала оласизлар, на тупура оласизлар.

Мен — шоҳман.

Ҳовлида гулдор чолвор кийган, дароз, ориқ, бесаранжом бола кўринди. Афтидан, Виштаспнинг кенжа ўғли ёки жиянига ўхшайди. Кўлтиғига мис жом, чилвир ўрами ҳамда калтак қистириб олган.

— Шундай қилиб, аёл кишини сайлашди, денг? — эринчоқлик билан сўради Куруш болани кузатар экан.

— Шундай! — ҳозиржавоблик билан им қоқди Гов-Барува.

Шоҳ яна истеҳзоли, лекин қаҳр билан совуқ илжайди.

— Тўмрузни кўҳликкина дейишади. Шу гап ростми?

— Кўҳлик аёл, — тасдиқлади Гов-Барува. — Милетдан келган юнон билан гаплашдим. У Тўмрузни кенгашда кўрган экан, жуда ёқиб қолибди. Юнонлар хусндор аёлларни яхши билишади. Мармардан шунақанги кўркама аёлларни ясашадики, қўяверасиз!

Бола чилвирнинг бир учини калтакка боғлади. Қийшайтириб қўйилган жомга калтакни тиради, ерга буғдой сочди, чилвирнинг бошқа учини қўлига олиб, анча нари борди-да, наъматак орасига яширинди.

Шоҳнинг кўзида севинч учқуни чақнади.

— А-ҳа! Ҳм... — Куруш ўша-ўша қаҳр билан илжайиб, яқинда хинага бўялган жингалак соқолини силади. Хинанинг ранги қон

аралаш йирингни эслатарди. Шу йиринг гүё шоҳнинг оғзидан оқиб тушаётгандай эди. — Ўша Тўмузни деб бошимни йўқотадиганга ўхшайман! Тунлари бедорман. Сак маликасига уйлансаммикан, а, Гов-Барува?

Виштасп, Утана ва Крез бир-бирига қараб қўйишди. Гов-Барува тушунгансимон жилмайди.

— Нега мумкин эмас экан? — деди малла аён чўзиброқ, дона-дона қилиб. — Жуда етилган пайти, кўркам. Эр керак унга. Устига-устак, Тўмузнинг шунақанги...

У тўхтаб қолди. Яширин ниятни охиригача ошкор қилиш шартмикан? Бегоналар ўтирган бўлса.

— ...сепи мўл, — кўмаклашди Куруш маслаҳатчисига.

— Сепи! — Завқ билан такрорлади Гов-Барува. — Сепи шунақанги бойки, жон-жон деб уйланар эдим унга. Сен-чи, Утана?

— Менми? — Утана йигитларнинг мўйловидек қуюқ қошини қашиди. — Уйдаги хотинларимнинг ҳисобини қилиб турай. Янгисини кўнглим тусаб қолса, дунёда қирқ ёшли ювуқсиз сак хотиндан бошқаси қуриб қолибдими? Мамлакатимиз Форсда гўзал келинлар камми?

Шоҳ қовоғини уйди. Лаънати савдогар. Бошингни кундага қўйиш керак.

Она томондан бобоси Иштувегуни кўз олдига келтирди. Уни мағлуб этгач, вақтинча зиндонга ташлаб, сўнг кунчиқарга сургун қилган. У ерда махфий равишда ўлдириб юборишни буюрганди.

Мўйсафид маднинг лабларида истехзоли кулги кўринди.

«Хўш, набирам? — кек билан шивирлади Иштувегу. — Мени форслар қуролининг кучи билан эмас, балки мадларнинг устларидан ҳукм юритишимни истамаган бой оқсоқолларнинг ёрдамида мағлуб этдинг. Шундай эмасми? Оч қолган хачир охурга югургани каби, сен ҳам ўша мустабид ҳокимиятга интилиб, форсий уруғ бошлиқларининг яширин, аммо дарёнинг остидаги оқим сингари қудратли қаршилигига учрадинг.

Шошма, мадлар бобосини боғлаб, набирасининг қўлига топширганларидек, кунлардан бир кун Утана ва унинг дўстлари набирамнинг ҳам қўл-оёғини боғлаб, омади чопган бирон-бир муттаҳамнинг қўлига топширадилар».

«У қўл-оёғимни боғлашидан олдин мен уни бўғизлаб ташлайман», — хаёлан эътироз билдирди Куруш аждодига.

«Бўғизлай олмайсан! Форсларнинг ўнта қабиласидан бирининг сардорини сўйсанг, қолган тўққизтаси сени ўлдиради. Улар

аҳмоқ эмас. Ораларидан биттасини ўлдирган одам барчаларини қириб ташлаши мумкинлигини тушунишади. Шунақа, азиз ва суюкли набирагинам. Истасанг ҳам, истамасанг ҳам чидайсан».

«Утанани кўздан қочирмайман, ҳийла-найранг билан бўлсада, ёнимда сақлаб тураман. Меҳрибон бобо, билингким, қайсар Утананинг таъзирини бераман».

Ит хўжасининг кайфиятини сезгани каби, садоқатли Гов-Барува шоҳ Утанадан норози бўлганини пайқади ва кўнгилчан савдогарга ўшқирди:

— Утана, ақллисан-у, хотинларга ўхшаб, ўзингга ошиқсан! Форснинг тақдири сени асло ташвишга солмайди. Утана фароғатда яшаса бас, давлат хароб бўлса бўлар. Ювуқсиз, дейсанми? Қирқ яшар, дейсанми? Урғочи, дейсанми?.. Юз яшар бўлмай-дими! Упа-элик ўрнига юзига лой чапламай-дими? «Рай кирчилари кирни тоза ювадими ёки йўқми, бизнинг нима ишимиз бор?» Гап фақат Тўмурузнинг ўзи ҳақидами?

Бола қўйган тузоқ ёнига читтак келиб қўнди. Мишиқи қуш тутувчи анграйиб, қотиб қолди. Читтак ёнламасига сакраб, хавотирланиб донга яқинлашди.

Шоҳ бўйнини чўзди.

— Гап Тўмуруз ҳақида эмас, — давом эттирди Гов-Барува. — Шарқий сарҳадларимизни хавф-хатардан холи қилишимиз, мудом оч-наҳор юрувчи бу қароқчи сакларни тинчитишимиз, орқамиздан пичоқ санчмасликликлари учун улар билан дўстлашишимиз зарур. Тушунарлими?

Жаранг!.. Митти сайёд чилвирни тортди. Калтак жомнинг остидан чиқиб кетди, жом жаранглаб ерга тушди-ю, читтак жом остида қолди. Бола хурсандлигидан қичқирди-да, тузоқ томон югурди.

Шоҳ ўзини орқага ташлади, енгил нафас олди ва базўр жилмайди. Тутилди.

— Ҳа-а, — соддаларча чўзиб деди Утана. — Гап бу ёқда экан-да. Хай, майли. Ҳукмдор уйлана қолсинлар. — Утана атрофдагиларни овсарларча назардан ўтказди-да, бошқаларга сездирмасдан, мудраб ўтирган Крезга кўз қисди. — Фақат Тўмуруз бегона шоҳга турмушга чиқишга рози бўлармикан? «Уй бажо, айвон бажо, аттанг куёвнинг йўқлиги», деган мақолга ўхшаш иш бўлмасин тагин.

Куш тутувчи қўлини жомнинг остига эҳтиётлик билан тикди. Сабрсизликдан лабини тишлаб титкилади, тузоқдан муштига қисилган ўлжани чиқарди ва хурсандликдан қийқириб юборди.

— Кўндиришга ҳаракат қилиш лозим! — Куруш қаддини ростлади. Виштасп, Крез, Гов-Барува ҳам чаққонлик билан тик туришди. Утана ниқобни ечгандай, юзидаги овсарлик ифодасини сидириб ташлади. — Мана шу ишда менга кўмаклашасан, Утана! Карвонни Марғда¹ қолдирасан-да, Гов-Барува билан Тўмрузга совчи бўлиб, Аранха ортига борасан. Биродарим Утана мана шу арзимас хизматни оғринмай ўз зиммасига олар, деб ўйлайман.

Гов-Барува мамнун бўлганидан қизариб кетди. Қойил! Энди кутулиб кўр-чи, калондимог.

Ювош, мўмин Утана чап қошини қашиб ҳамда ярим очиқ огзининг ўнг бурчини тили билан ялаб, нималарнидир чамалай бошлади. Ҳар хил рангдаги — қора ва мовий кўзларида гаройиб фикр ялт этди. Яна эринчоқ-қувноқ, ўздан ва ҳаётдан мамнун қиёфада бош силкиди.

— Сизга хизмат қилиш, олампаноҳ, буюк бахт! Мен шайман. Гов-Барува билан эртаёқ йўлга чиқамиз.

Бироз сукут сақлагач, арзимас нарса ҳақида шунчаки гапиргандек деди:

— Шу пайтгача аранха саклари билан марғлик воситачилар орқали савдо қилардим. Улар эса, адо бўлгурлар, бечора форс савдогарларини қароқчилардан баттар талашади. Карвонни Марғда қолдириб нима қиламан? Шундай қулай шароит юзага келган экан, Аранха ортига карвон билан бораман. Баҳонада саклар билан совчилик борасида ҳам гаплашиб оламиз. Бирон иш чиқар, ахир...

Шундай деб, Утана кўзларини бегуноҳларча шоҳга қадади.

Гов-Барува ғазабдан инграб юборди. Ҳеч ақли кирмади-да! Бироқ, Гов-Барува кутганининг аксича, шоҳ мамнун эди.

Бола читтакнинг патини юлмоқчи бўлиб, қуйруғидан тортиқилади.

Куруш маъқуллагансимон бош силкиди. Ҳа-ҳа! Буниси дуруст. Ўйлаган иши Утананинг эҳтиёжига мос тушдими? Жуда яхши. Савдогар молларини яхшилаб пуллашга уриниб, совчиликни ҳам қойил қилади. Катта карвон сакларни ўзига жалб этади, Тўмрузнинг ҳам кўнглини топиб, мулойим қилиб кўяди.

¹ *Марғ* — Туркменистондаги ҳозирги Мари.

— Вой! — Куш тутувчи додлаб юборди. Читтак огрикқа чидай олмай, питирлади-да, жимитдеккина кучи билан юлқиниб чиқиб, пириллаб учиб кетди.

Бола инграб юборди.

Куруш тундлик билан хўмрайди. Омадсиз сайёддан юз ўгирди-да, совуққина деди:

— Мен ҳам... Аранхага яқинроқ бўлиш учун... сизлар билан йўлга чиқиб, Ниссайяда кўнаман.

Қудратли йўлбарс ов илинжида ҳайбат билан оҳишта йўлга тушса, унинг доимий ҳамроҳи, ён томонида, орқароқда пусиб борадиган сариқ чиябўри ҳам кучли ҳайвондек кўринади. Йўлбарснинг қувватидан бир қисми унга ўтгандек туюлади. Даҳшатга тушган чангалзорнинг олабайроқ тўқай соҳиби олдидаги кўрқинчи ва унга эҳтиромининг бир қисми чиябўрига ҳам тегишли бўлади.

Бироқ чиябўри ёлғиз қолдими, бас, у дарҳол майда йиртқичга, атрофни қўланса ҳидга бостирувчи чиркин, айёр, кўрқоқ ва ёвуз ҳайвонга айланади-қолади.

Оқ ота ҳаётлигида Дато ақлли, босиқ, мулоҳазакор чол, қадимги удумлар билимдони, ювош ва камтар одам бўлиб кўринарди — сардор таратган нурнинг бир қисми унга мудом ва ҳар ерда ҳамроҳлик қилган кўримсиз қиёфадошида яққол акс этарди.

Нур манбаи сўнди-ю, саклар кўз ўнгида ҳасад ва қасос ҳисси қалбини кемираётган жоҳил, разил ва бемаъни вужуд пайдо бўлди.

Кенгаш бўлиб ўтган кундан буён Дато на уйқуни билади, на еб-ичишни, на юриш-туришни — оҳ-воҳ қилади, инқиллаб-синқиллайди, ингранди, сўкинади, чангга ботган кигизда ётиб, тоза оқ кигиз орзусида тўлғонади. Шўрлик шунчалик қийналиб кетдики, қумга кўмилган мурда каби қовжираб қолди. Датони лақиллатишди. Датони хонавайрон қилишди. Бечора Датонинг кўнглига озор етказишди.

Кунлардан бир кун у чодирдан чиқиб, барханлар устидан Тўмрузнинг қароргоҳи томон аста кетиб борар экан, мерган Хугавани учратиб қолди.

Қария қияликдан базўр кўтарилиб борар, оёқлари чалишиб, ҳассаси титроқ босган бармоқларидан тушиб кетай дерди. Хугава шошиб отдан тушди-да, меҳрибонлик билан Датонинг тирсагидан тутди.

— Қўл теккизма менга! — жазавага тушиб қичқирди Дато. — Нопок қўлингни теккизма! Кафтингда гуноҳ изини кўряпман. Унда беҳаё Тўмузнинг тери қуриганича йўқ. Нима? Ҳали кампирнинг оғуши сени толиқтирмадими? Виждонинг борми? Ўғли уканг тенги келадиган хотинга оғзингнинг суви келдими? Яра-мас! Тўмузнинг қўли билан ҳокимиятни менинг қўлимдан тортиб олмоқчимисан? Қўлингдан келмайди. Ҳаммасини биламан. Датога панд беролмайсан. Қари тери пишиқ, қари суяк қаттиқ бўлади. Қари қушни хўрак билан қўлга тушира олмайсан. Қари буқа тунда ҳам кўтонга йўл топа олади. Йўқол!

Дато косаси қоқ ўртасидан синган тошбақадек дарахт ортига базўр ўрмалаб кетди.

Хугава қуйида гангиб, ақлдан озган оқсоқолнинг эгри-бугри изидан анчагача қараб қолди. У миясини озгина бўлса-да тиниқлаштириш учун чаккасига уриб қўйди ва отига ўйчан қараб, беихтиёр унга минди.

Бошқа бир гал Дато кутилмаганда Хугаванинг хотини олди-да пайдо бўлди. Катталарга эҳтиром кўрсатиш керак. Жувон мўйсафидни чодирга таклиф этди:

— Кириб, бир луқма гўшт тановул қилиб кетинг.

— Нима? Гўштни калхатлар есин. Фақш уя қурган чодирга кираманми? Асло! Кўзларинг қаёқда, эй бадбахт? Кўзинг кўрми? Қулоғинг қарми? Наҳот ҳеч нарсани кўрмаётган, эшитмаётган бўлсанг? Тўмуз Хугаванинг хотини бўлиб қолди. Бор! Югур. Шошил. Ҳаяллама. Улар ҳозир ҳам бирга.

— Тўмуз... ва Хугава? — ажабланди жувон. — Бўлиши мумкин эмас. Мен Хугавани биламан. Тўмуз холани ҳам биламан. Отахон, мени маъзур тутинг-у, нотўғри гапиряпсиз.

Хугаванинг ўзи сингари хушқомат ва бақувват, истараси иссиқ, боқишлари жасур бу жувон қутурганидан гужанак бўлиб олган қариянинг телбаларча кўзига тепадан туриб, нафрат билан боқарди.

— Нима? Мен нотўғри гапиряпманми? Демак, мен ёлғончи эканман-да? Алдоқчи эканман-да? Ифвогар эканман-да? Ҳа-а! Билдим, ҳаммангнинг тилинг бир экан. Малъунлар! Эри бошқа аёлга борса ҳам парво қилмайдиган аёлни энди кўришим. Демак, баҳорги биядек, ўзинг ҳам пок эмас экансан-да! Наҳс! Наҳс босиб кетибди ҳамма ёқни!

— Уялмайсизми, отахон, — бўғиқ овозда деди Хугаванинг хотини. — Чодирма-чодир туҳмат қилиб юргандан кўра, набираларингиз билан, уларга панд-насиҳат қилиб, тинчгина ўтир-

сангиз бўлмайдими? Бас қилинг! Худонинг хузурига боришингизга кўп қолгани йўқ!

— Нима? Худонинг номини мурдор тилингга олиб, ҳақоратлама!

Хугаванинг хотини, ҳатто қабиланинг энг қари кишиси айтса ҳам, туҳмат гапларни кутара олмасди.

Борди-ю, Тўмруз Хугава билан дўстлашиб қолган бўлса, нима қилибди? Агар Хугава каби эркак Тўмруз каби аёл билан яқин бўлиб қолган бўлса, бу асло шўхликка кирмайди. Демак, бошқача бўла олишмайди. Рад этилган аёл у иккисининг қалбини титкиламаслиги лозим. «Бир киши бошқасини севиши тақиқланган», — деб қаерда айтилган? Ҳеч қаерда. Ваҳоланки: «Илдиз ила тана орасига болта билан тиқилма, дарахтни нобуд қиласан», — деган мақолни ҳамма билади.

Тўғри, алам қилади. Бироқ барра ўтга интилаётган оч отни тутун билан устунга боглаб бўлмайди. Сўнган муҳаббатни рашк билан аланга олдириб бўлмайди.

— Ҳу, қутир эшак! — бирдан бақира кетди жувон. — Улар биргами ёки йўқми, сенинг нима ишинг бор? Нима кўйлиги тушди сенга? Алам қиялпими? Бирга бўлгиси келса, бўлавериб қилишмайдими? Йўқол бу ердан, аҳмоқ чол! Зўрға юрган бўлсанг, калхатга емликка ярамайсан-у, қилигингни қўймайсан... эркак билан аёлни пойлашга уялмадингми? Ҳе! Буталар орасида тўнкага ўхшаб ўтириб, нималар ҳақида гаплашишаётганини сўлагингни оқизиб эшитиб ўтиргандирсан? Кимсан ўзи? Ҳурмат топган қариямисан, донишманд сардормисан ёки бир умр қариқизлигича қолган қалтироқ кампирмисан? Ҳу, туллак тева, маймоқ оғиз. Йўқол бу ердан!

Ҳорғин Хугава яйловдан қайтиб келганида эр-хотин ўртасида гап қисқа бўлди.

— Датонинг айтишича, Тўмруз билан бир-бирингизни ёқтириб қолибсизлар? — деди Майра ҳаяжонланиб, лекин босиқлик билан.

Хугава ажабланди:

— Сен шу гапга... ишондингми?

— Йўқ, лекин... хавотирга тушиб қолдим, — деди Майра хижолат бўлиб.

Хугава қатъият билан деди:

— Бекор гап! Бирон нарса бўлса, биринчи бўлиб ўзим сенга айтмайманми? Шўринг қурғур Датони қанақа илон чаққан экан?

Менга ҳам бемаза гапларни айтганди. Менга-ку, майли, ким бўлибман. Лекин афифа Тўмрузни гап-сўз қилиш! Ахир у биз учун онадек-ку! Сен эса барини унут, хўпми? Хугавага сендан бошқа ҳеч қанақа хотин керакмас.

— Биламан... — деди Майра миннатдорлик билан, кўзига ёш олиб.

Хугава бошқа нарса ҳақида ўйлар экан, ташвишланиб деди:

— Билсанг — жуда яхши. Бугун нима пиширдинг? Иссиқ овқат егим келяпти.

— Нима ҳам пиширардим? Ўша-ўша ёвғон шўрва-да. Байрам эмас-ку.

Хугавага жон кириб, хурсандлик билан деди:

— Ёвғон шўрва? Келтирақол! Меҳмонни сувнинг ўзи билан сийласанг сийлагинки, оч қоринга ухлатма, дейишади. Оч қолганга туз билан қалампир ҳам бамисоли ёғли шўрва. Нўхат ҳам мойдек ёқади. Тариқ нон анжирдан ширин. Оч бўлсанг, кепак ҳам мазали. Оч кишига...

— Бас, бас! Шанғиллайверманг, — Майра хандон отиб кулди.

Хугава мамнун эди. Хотинининг кўнглини ола билди! Улар Датони унутишди. Бироқ Дато уларни унутмаганди. Эртаси куни қария Тўмрузнинг хоналонига борди. У оқ кигизда уруғ сардорлари қуршовида ўтирарди. Хугава билан хотини ҳам шу ерда. Бўлғуси кўчиш ҳақида гап бормоқда эди.

— Хўш? Ҳузур қиялпсизларми? Овунчоқ топдиларингми? Чугурлашиб ўтирибсизларми? — Разил чолнинг оғзидан қабиҳ сўзлар, ёлғон айбловлар ва ҳақоратлар чиқа бошлади.

— Бари оқ кигиз учунми? — жаҳл билан деди Тўмруз, тухматчи нафаси тикилиб, жимиб қолганда. — Майли. Оқ кигизда жуда ўтиргингиз келаётган экан, келинг, ўтира қолинг.

Ўрнидан турди-да, майса устига тушди.

Дато бир аснодаёқ таёғини отиб юборди, олға ташланди-да, кигиз устига чўзилиб, жазавага тушиб, чангак бўлиб қолган бармоқлари билан кигизнинг четини чангаллади. Тўмруз, оқсоқоллар, Хугава ва Майра бирон сўз айтмай, нари кетишди.

Дато ёлғиз. Совуқ ва ёлғиз ўзи учун қўрқинчли, лекин бир он бўлса-да, оқ кигизни ташлаб кетиш ундан ҳам қўрқинчлироқ эди. Эгаллаб олишади! Дато уруғдошларини йўқлаб, туни билан додлаб чиқди. Лаънатлади. Жаҳл қилди. Сўкинди. Қанақадир буйруқлар, кўрсатмалар берди. Лекин ёнига ҳеч ким йўламади.

— Ичига жин кириб олган, — шивирлади Майра ақддан озган чолнинг бўғиқ ингроқларига кулоқ тутиб.

— Ичига учта жин кириб олган, — қувватлади Тўмруз йилқибоннинг хотинини. — Ҳасад жини, шуҳрат жини, тахтпарастлик жини кириб олган...

Эрталаб саклар жимиб қолган Датони кўргани боришди. У ҳўл оқ кигизнинг барини қўллари билан тутганча, уни нажас бостириб, бежон ётарди. Ўлик ҳолда ҳам оғзини иржайтириб: «Бермайман!» — деб овоз чиқараётгандек эди бадбахт Дато.

— Эҳ, барчани қувонтириб, ўзи ҳам қувнаб, яна йигирма йил яшаши мумкин эди-я. Йўқ, бу насиб қилмаган экан! — хўмрайиб қўл силкиди Хугава. — «Шон-шуҳрат кетидан қувиб, шармандаларча кетди», деб шунақаларни айтишса керак.

Начора. Дато шунча уриниб қўлга киритган кигизни тортиб олишмади. Чолни кўл бўйида, бадбўй кигиз устида қолдириб, ўзлари шимол сари, ям-яшил яйловлар томон йўл олишди.

Саклар ёмон ўлим топган манфурларни ерга кўмишмасди.

* * *

Йўлчилар Задракартани тарк этиб, Сарния водийси бўйлаб кетдилар.

Барчадан олдинда, дам тоғлар ёнбагирлари бўйлаб кетадиган, дам дарёга қадар тушадиган тошлоқ йўлда Куруш энгил жанг аравасида борарди.

Уни Виштасп, Утана ва Гов-Барува отда кузатиб боришар, гулдор чакмонларга бурканиб, остидан чолворга ўхшатиб тикилган олабайроқ белкўйлак кийган минглаб шоҳ соқчилари ҳам бирга эди. Усти текис қалпоқ ёки чети қайириб босилган бошлиқ уларни безаб турарди.

Бу Форсга яқиндагина келган мадларнинг кийими эди.

Куруш бу кийимни ажи-бужи ҳисоблаб, ёмон кўрарди, — ёки ўзини ёмон кўрганга олармиди? — ва, одатда, думалоқ форсий қалпоқ ҳамда этаги товонга тегай-тегай деган, энглари кенг узун кўйлак киярди.

— Форсий бўлмаган барча нарсани ёмон кўраман, — тўнғиллади Куруш қоплон териси мисол ола-була кийим кийиб олган аёёнларига кўз қирини ташлаб, йўлчилар вақтни ўтказиш ва сафарни энгиллаштириш мақсадида турли қабилаларнинг либослари ҳақида суҳбатлашиб боришарди.

«Ҳе! Чинакам форсий мард чиқиб қолибди-ку, — лабини бурди Утана. У ҳам, кўпчилик форсий сардорлар сингари, мадлар либосини дабада деб ҳисобларди. — Муғомбир. Олтин-чи?

Олтинни кимнинг қўлидан бўлса-да, олаверасан-ку! Бегоналарнинг олтинини хуш кўрасан-да, а?!»

Форслар ортидан Крезнинг лидияликларидан иборат қўшини — қошигача бостирилган қалпоқ, жуда калта, тиззага ҳам етмайдиган, белидан боғланган нимча кийган оқ соқолли кишилар келишарди. Улар елкасигача очиқ қўлларида йўғон дастали найзани маҳкам тутиб, бақувват отларда букчайиб боришарди.

Орқадан уч юз суворий жангчи қўриғида, Утананинг юзлаб икки ўрқачли бақтр ва бир ўрқачли арабий туялардан иборат карвони келарди.

— Сакларни нималар билан ҳайратга солмоқчисан? — сўради Куруш. — Уларга нималар олиб бормоқдасан?

— Буғдой ва тарик, кунжут ва ар-па-а! — бозорда ўтиргандек, оҳангга солиб, майнавозчилик қила бошлади қувноқ Утана. — Сара дон! Ҳар бир дондан бир ҳовучдан ёрма олиш мумкин, агар... тил билан янчилса... Бобилнинг кесак сингари дағал, буқа териси сингари пишиқ зиғир матосини! Кўйлак тиксанг, ўзингдан кейин набираларингга қолади: тўзганини кўрмай гўрга кирасан. Мис қозонлар! Сув қайнатсанг, мойга айланади. Лекин кўпинча акси бўлади. Темир болталар! Итнинг думини ҳам чополмайди. Шиша, маржон ва ақиқ мунчоқлар. Ёнғоқ, хурмо, майиз. Яна ҳар хил майда-чуйда. Кўрдингизми, шоҳим, менинг сузук кўзли туяларим хунук бўлса-да, бақувват ўрқачларида қанча бойлик олиб боришмоқда.

— Унча ҳам кўп эмас экан, — кулимсиради Чишпишнинг набираси.

— Воҳ, шоҳим! Камсуқум Турон кўчманчиларига яна қанақа мол керак?

Утана ўзининг моллари тўғрисида бу сўзларни ҳазиллашиб айтди. Аслида асл моллар эди улар. У марғ ва суғд боёнлари учун анча-мунча нарса олиб бораётганди. Улар орасида Эгей денгизи оролларида ҳар бирига қирқ кичик кўза кетадиган бир нечта катта хумда асалдек қуюқ ва чўзилувчан шароб, ол рангга, ложувард ва яшил рангга бўялган бир неча той жун чакмон, яхши ошланган тери, пойабзал, гилам, кўза, кумуш жом ва лаган, Кичик Осиё темиридан ясалган, кўлвор илоннинг тишидек ўткир шамширлар бор эди.

Кунда эртадан кечгача икки мартадан юриш қилиб (одатда, карвон бир кунда 25 чақирим йўл босади), йўлчилар Сарнианинг юқори оқимига етиб боришди. Бу ерда йўл найза учи каби

шимол томон ўткир бурчак ҳосил қилиб, Гаудан довонига бурилади.

Даҳ тизма тоғи¹ орқасини ерга бериб ётган улкан йўлбарсга ўхшайди. Энг тепасида — эриб улгурмаган оппоқ қор. Сарғиш ранг касб этган ёнбағридаги йўл-йўл ўнгурлар тепадан пастга тобора кенгайиб, этагига етганда қуюқлашиб, қизғиш-зарғалдоқ тус олади.

Бироқ ўнгурлар йўл-йўли чинакам йўлбарсники сингари тим қора эмас — қора-яшил. Тобора равшанроқ порлаб, аланга олаётган қуёш тафтидан яланғоч ва бўм-бўш бу унумсиз тоғларда дўлана, маймунжон, олма, ёввойи узум, зирк, темир дарахт сувга сероб тор даралардагина жазирамадан яшириниб унибўсиши мумкин.

Тор дара ёнбағирларида япроғи қийиқ йирик анжирлар тошларга базўр илашиб осилиб турибди. Баъзан даралар қайрағоч, ёнғоқ, чинор ҳамда заранг зич ўсиб ётган пастликдан иборат бўлиб қолади.

Сўқмоқлар узра қад кўтарган тепаликларда бурамашох муфлонлар² шиддат билан сакрайди, қоплонлар пусиб чопиб ўтади, қуйида, тош қалашиб ётган пастқам ерларда эса сиртлонлар яшириниб ётади.

Бироқ карвон учун йиртқичлар эмас, балки тоғларда истиқомат қилувчи қароқчи мардилар хавfli эди. «Марди» — «қотил» демак.

Форслар манзилларда қанчалик эҳтиёт бўлмасинлар, посбонлар ловуллаган гулханлар ёнида туриб, совуқ зулмат қаърига қанчалик ҳушёр тикилмасинлар, талончиларни тўхтата олмасдилар, харсанглар ортига яширинган қароқчилар пайт пойлаб, дам олаётган йўлчиларга қиладиган ҳужумнинг олдини ололмасдилар.

Мардилар қўриқчиларни ўлдириб, қўлларига нима тушса, зулмат қаърига тортиб кетардилар. Уларни таъқиб этиш керакми? Тоғда туғилиб ўсанларни ким ҳам қувиб ета оларди? Чиқиб бўлмас чўққилар, тошлар уюми ва ўпирилмалар орасидан, яширин ғорлардан ким ҳам уларни топа оларди?..

Ҳаёт йўли ҳам тоғ сўқмоғига ўхшайди. У ҳам юксалиш, таназзул ва бурилишларга бой, гуллаб-яшнаб турган теп-текис ўтлоқдан ҳам, ҳалокатли жарликлар ёқасидан ҳам ўтади. Унда ўз қоплон-

¹ Даҳ тизма тоғи — Копетдоғ.

² Муфлон — қўйлар оиласига мансуб қўштуёқли ҳайвон.

лари, ўз сиртлонлари, ўз мардилари учрайди. Тоғ сўқмоғидаги каби, унда ҳам панд ейиш ҳеч гап эмас.

Шунинг учун ҳам: «Тоғнинг бу томонини тарк этишдан олдин, у томони қанақалигини билишга урин. Кўтарилишдан олдин, тушишни ўйла. Бошмоғинг пишиқлигини билмасдан олдин довонга чиқма. Дастлаб ортингга — водийга назар ташла, сўнг чўққига чиқ», — деб бежиз айтилмаган.

Куруш эса ортига ўтирилмади.

Даҳ тизмасининг шимолий тоғолди ҳудудида пахсадан бунёд этилган, чангга ботган Ниссайяга етиб боргач, Куруш Раносбат ҳузурида кўнди. Карвон эса нарига — шарққа, Оха воҳасидан Марғга томон юришда давом этди. Сўнг Марғдан буюк Аранхага кетди.

Куёш Савр буржида эди. Қисқа Турон баҳори тугай деб қолди. Азобнок булутсиз осмондан эриган мис оқимидек ёғилаётган нур тупроқ ва тошлоқ далаларда бўйи ярим найза баландлигидаги буталарнинг соябонини ҳамда ёйилган шохларни куйдирди ва иссиқ гармсел уларни чўлга ҳайдаб, пастқамликларда чир айланишга ва қумтепалар оша сакрашга мажбур этди.

Кенг ўтлоқлар рутубати кўтарилди. Уларнинг ўрнини жазирамада ёрилиб улгурмаган, тош тўшалгандек текис ва қаттиқ, яланғоч кенгликлар эгаллади. Бир чеккадан айлантириб қўйиб юборилган пирилдоқ шу майдонда хас-чўпга ҳам, тошга ҳам дуч келмай, кун бўйи айланиши мумкин эди.

Дашт. Кўпчилиги кўчманчилар аравасини дарёлар ёқасидаги доимий турар жойларга айлантирган ўтроқ форслар қип-яланғоч текисликка даҳшат билан боқишарди. Ора-чора учраб турган дарахт ва саклар чодирларини кўриб ҳайратга тушишарди. Бу қадар хароб, ҳазин, ярамас жойларда одам қандай яшаши мумкин, деб ўзларини ўзлари сўроққа тутишарди. Афтидан, қуш ҳам балиқ сувда қандай қилиб қалқиб ўлмаслигини тушунмаса керак. Ёт кишилар эсанкираб, юраклари увушиб кетди.

Форслар ватанида ҳам гиёҳ сийрак ўсадиган қуриб-қақраб ётган биёбонлару ясси тоғлар бор, албатта. Бироқ уларни қуёш қиздириб, шамол қоқиб ётган мана бу бепоён яйдоқ далалар билан қиёслаб бўлармиди?

Чўл одамларининг йиғи сингари чўзиқ ва эзгин қўшиқлари шунданмикан? Сархуш хаёлчанлиги, паришон дарбадар руҳи, чапани мардлиги, қайсарлиги ва шафқатсизлиги шунданмикан?

Қутуриб оқётган, бетийиқ, жиловсиз, ёввойи бия каби ўжар Аранха жанубликларни янада кўпроқ ҳайратга солди.

Бу — муқим ўзани бўлмаган, дам ўннга, дам сўлга урилиб, бўш қирғоқлардан оқадиган, жарларни газаб билан ғажилаб, очофатлик билан ютадиган дарё эди.

Кўз очиб юмгунча яшин тезлигида учадиган ўқ, сувининг бир кўзасини бармоқларинг орасидан ўтказсанг, кафтингда бир ҳовуч қум қоладиган малларанг қуюқ сувли дарё эди бу.

Помирнинг муз босган чўққиларидан куч олиб, шимоли-ғарбга томон ўкириб, шовқин-сурон билан елдек учиб бораётган, дунёдаги энг мовий Вурукарта денгизининг ложувард косасига тезроқ шўнғиш учун дашту биёбонни шиддат билан тилиб бораётган аждар эди у.

Оламда бу каби бошқа дарё йўқ.

Аранха яқинида форслар қўй терисидан тикилган, қозондек катта телпак кийган суворийларнинг кичик гуруҳига дуч келишди.

Марғдан, ғарбдан дарё томон қорақумнинг чалдаст чавандозлари кўплаб талаган хоразмликларникига ҳам, суғдларникига ҳам ўхшамаган, қандайдир янги зўр қарвон келаётгани овозаси бир неча кун илгарийёқ дашт узра қуш каби қанот қоқиб ўтганди.

Бўри галаси пода изидан тушганидек, қабиласидан адашган ёки жинояти учун жонажон жамоасидан қувилган жоҳил дарбадарлар тўдалари қарвон йўли томон интилди.

Шу орада савдогарнинг посбонлари кўп ва кучли эканлигини, қарвон эса шунчаки қарвон эмас, балки шоҳ Курушнинг Тўмурузга юборган совчилари эканлигини билган текин даромад ишқивозларининг ҳафсаласи пир бўлди. Форсларнинг қўшини шу яқин орада — Марғда бўлиши керак. Саклар эса янада яқинроқда — дарё ортида. Ҳар иккиси билан ҳам ўйнашиб бўлмайди. Ўтса — ўтаверсин. Тўда бошқа ўлжа қидириб, тарқалиб кетди. Шулардан бир гуруҳи қўққисдан форслар қарвонига дуч келганди.

Гулдор белкўйлак кийган суворийларни кўрган телпаклилар отларининг бошини буриб, қумтепа ортида кўздан ғойиб бўлишди.

— Саклар, эҳтимол, шимолга кетишгандир, — деди ёшлигидан Хоразм ва Суғдга бориб-келиб юрган марғлик йўл бошловчи. — Тўмуруз ҳозир қаердалигини манави мажусийлардан сўраш даркор.

— От суриб кетишди-ку, қандай қилиб сўралади? — Гов-Барува норғул елкасини алам билан қисди.

— Қайтиб келишади, — ишонч билан деди йўл бошловчи. — Ҳозирча кузатишмоқда. Биз уларни кўрмасак ҳам, улар бизни кўриб туришибди. Айёр улар.

Ҳеч ким қувмаётганига ишонч ҳосил қилгач, даҳлар барханлар устида яна кўриниб қолишди. Марғлик алоҳида ҳаракатлар ила қўл силкиди.

— Эй, дўстлар! Бу ерга келинглар!

Қароқчилар кенгашиб олгач, қарвон томон аста юра бошлашди. Йўл бошловчи, Утана билан Гов-Барува ҳам отлар бошини улар томон буриб, йўлга тушишди. Даҳлар тўхташди. Тўдадан кўзигача жингалак соқол босган бир дарбадар ажралиб чиқди. Ғазабнок бу қароқчи силовсинга ўхшаб ёт кишиларга хавотир билан пусиб боқиб, ҳар эҳтимолга қарши ўн беш қадамлар берида тўхтади-да, отни аста тислантирди.

— Омад ёр бўлсин! — жилмайди йўл бошловчи.

Даҳ тушунарсиз қилиб бир нарсалар деди.

— Биродар, Тўмруз ҳозир қаерни манзил тутганини айтсанг.

Қорамғиз кўчманчи кўзини ялтиратиб, тун кирар томонга қўли билан ишора қилди.

— Ҳейла-ҳо! — қўпол қичқирди у икки марта ва: — И-и-и-ҳо! — дея ингичка ва ғалати чийиллади.

Сўнг отнинг бошини бурди-да, елиб кетди. Ранги қув ўчган Утана Гов-Барувага қараб, чуқур хўрсинди:

— Ўҳ-ҳў. Шунақа экан-да, улар? Худо кўрсатмасин...

Жимиб, бошини чайқади.

— Кўрқиб кетдингми, савдогар? Илон чаққан ола арқондан кўрқади, дейишади. Бу дарбадарнинг ўзи юмронқозиқ боласидек кўрқоқ-ку! Кўрмаяпсанми? — Гов-Барува шошиб йироқлашиб бораётган суворий ортидан беписанд назар ташлади.

— Кўрқоқ дейсанми? Билмадим. У бизнинг ёнимизга бир ўзи келганидек, сен уларнинг ёнига ёлғиз борармидинг?.. Улардан кўрқиш керак, Гов-Барува! Кўрқиш керак.

* * *

Кенгашдан сўнг Спаргапа манзилгоҳда камдан-кам, фақат тунлари кўринадди.

Барханларни кезар, ов қиларди. Ови бароридан келарди. Кўплаб катта дўнгурун, эчкидек кичик охуларни отарди. Шу боис Тўмрузнинг ўғлига, бекорчисан, яйловни, қўтонни ташлаб кетдинг, деб ҳеч ким иддао қилмасди. Қўлингдан келгани-

ни, кўнглинг тусаганини қил, уруғ қозонига ҳиссангни қўшсанг, бас.

Тўмруз ҳам насиҳат қилиб, тинкасини қуритмасди. Ҳозир гаплашиб ўтиришга бу аёлнинг фурсати етмасди, унинг ишига иш қўшилган, энди битта эмас, минглаб фарзандлари бор эди. Гулхан ёнида тикиб-чатиб ўтиришга, жун титишга, дугоналари билан гап сотишга вақти йўқ. Гап сотиш у ёқда турсин, бош қашишга ҳам вақти йўқ эди унинг.

Рад этишига қарамасдан, саклар унга оқ кигизни тиқиштиришди! Аранха сакларига хизмат қилишни истамагани, бу юмушдан эрингани учун эмас — унга билдиришган ишончдан, элнинг назарига тушганидан боши осмонда эди; уруғдошларимга лозим даражада хизмат қила олармиканман, деган андишагина қийнарди уни.

Тонг отгандан кун ботгунча Тўмруз шикоят ва низоларни кўриб чиқар, кун ботгандан ярим тунгача манзилдан манзилга, чодирдан чодирга ўтар, ким қандай яшаётганини ўз кўзи билан кўриб чиқарди. Шундай экан, Спаргапа билан гаплашишга вақт қаёқда, дейсиз?!

Гаплари ҳам қовушмасди. Пайтини пойлаб, гап бошласа, ўғли бошини косаси ичига тортиб олган тошбақасимон, миқ этмай ўтирарди. Она кўнглига олмасди.

«Ақли кирса, бари ўтиб кетади, — ўйларди у. — Эртами-кечми Райадани унутади. Совиб, тинчигач, қайтади».

Хугава-чи? Хугава Спаргапа билан анча вақтгача учраша олмади — у, барча уруғдошларидан қочганидек, мергандан ҳам ўзини олиб қочарди. Кўчаётган чоғларида тасодифан учрашиб қолишди.

— Тинчлик ва фаровонлик тилайман, — илиқ саломлашди Хугава. У ўспиринни соғинган — Навтарнинг ўлиmidан кейин унга қаттиқ боғланиб қолганди.

Спаргапа босиқлик билан бош ирғади.

— Қалайсан?

— Амаллаб юрибман.

— Нега мenden ўпкалайсан? — ювошлик билан гина қилди Хугава. — Кенгашда сенга овоз беришимни ўзинг сўрагандинг-ку.

— Ўпкаламаяпман, — жавоб қайтарди Спар кўпроқ лоқайд оҳангда.

Йилқибон сергак тортиди. Файратли Спаргапа илгари бунақа лоқайд эмасди. Ўзгарибди. Нима бўлди экан? Эс-хушини таниб

олдимикан? Йўқ. Унда Хугава учун тушунарсиз қандайдир бегоналик пайдо бўлганди.

— Сен билан бирон марта ҳам отишмадик-ку, — ранжиб деди йилқибон.

— Ўзинг отавер, — эснади Спаргапа нималар ҳақидадир ўйлаб. — Қирғовулсиз ҳам куним ўтади. Уч юз қадамдан оҳуни уришимнинг ўзи етади. Зарур бўлса, одамни ҳам ураман.

Чўпон дўстининг бетакаллуф овозидаги яширин қаҳрни илғади. Тез босиладиган болаларча қаҳр эмас, балки ҳақоратланган одамовининг ғазаби эди, бу.

— Нега бунақа бўлиб қолдинг? — ўзини йўқотиб, чўчиброқ сўради Хугава, нари сурилар экан.

— Қанақа бўлиб қолибман? — ёмон кўз билан боқди Спаргапа, ғазабнок.

Ўзгариб қолганини ўзи ҳам ҳис этаётган кўринарди. Бироқ Тўмрузнинг ўғли онаси билан киши билмас фахрланаётганга, ундан завқланаётганга, бўлиб ўтган ўзгаришларни муболаға билан қабул қилиб, аразлаган ҳар қандай бола қилиши мумкин бўлганидек, ўзини ярим ҳазил — ярим чин ҳайдалган боладек тутаётганга ўхшамасди. Аввалги Спаргапа эмасди. Хугаванинг қаршисида нотаниш ва хавфли, хўмрайган ёт киши турарди.

— Аввалги Спаргапага ўхшамайсан, — гўлдиради Хугава. — Бошқачасан. Алмаштириб қўйилганга ўхшайсан.

Спаргапа тупурди.

— Улғайдим, биродарим Хугава. Улғайдим, ақлим кирди.

* * *

— Тур ўрнингдан! «Қобирға»лар келишди. — Фрада наматынинг этагини кўтариб, аравада ётган қизини туртди. Дривиклар қабиласи беш кун аввал жанубдан келиб, дам олиб, дон-дун чўқилаш учун қўнган қушлар галаси сингари эски манзилдан қирқ хатр¹ нарида тўхтаганди.

Чодирлар ҳали тикилмаган. Тунлари эркаклар очиқ ҳавода, гулхан атрофида ётишади. Аёллар эса узоқ кўчиш маҳаллари «сочи узун»ларнинг бутун ҳаёти ўтадиган, барча захиралару анжомлар сақланадиган бесўнақай араваларда тунни ўтказишади: улар шу аравада туғади ҳам, чақалоқни ҳам йўргаклайди, бичиб-тикади ҳам, чарм ийлаб, ип ҳам йигиради.

¹ *Хатр* — қадимги Турон қабилаларида масофа ўлчови — 1,5 километр.

— Қовурғалар? — қуёш нури Райаданинг гүё уйқу кўнмаган-дек тиниқ кўзини қамаштирди; қиз кўзини қисди-да, ҳеч нар-сани тушунмай, биқинини ушлади.

— Қовурғамас, улоқча, «қобирға», — кулди Фрада. — Форс-лар келишди.

Форсларнинг номи — «парса» ҳам, парфияликларнинг асл исми «парта» каби, «қобирға», «биқин», «ён» маъноларини англатади. Ушбу машҳур икки халқ нима учун ўзларига бу қадар галати номни олишган экан-а?

Бу номни ўзлари олишмаганди. Бу ном уларга бошқалар томонидан берилганди. Чунки униси ҳам, буниси ҳам гарбий Эрон қабилалари иттифоқи эгаллаган ернинг энг олис чеккаларида истиқомат қилишарди. Дастлабкилари жанубда, Форс кўрфази яқинида, иккинчилари эса шимоли-шарқда, Улуғ Туз чўли яқинида умр ўтказишарди.

«Форс» сўзини «четдан келган киши» деб тушунмоқ даркор.

— Аравадан туш, — шоширди Фрада. — Одамлар қанақа кийинишини кўриб қўй.

Чиндан ҳам, меҳмонлар кўрса кўргундек эди. Бошдан оёқ тил-ла тақинчоқ, тош тақинчоқ тақиб олган, ялтир-юлтир матодан либос кийган, юзига упа-элик суртилган, кўзларига сурма тор-тилган, соқоллари хинага бўялган Утана билан Гов-Барува гул-дор ва ҳашамдор либосдаги аёнлар бошида товусдай мағрур хиром қилишарди.

Салом-алик қилинди. Таъзим бажо келтирилди. Яхши тилак-лар билдирилди... Манзилгоҳга кираверишда элчилар ҳозиргина пойига сўйилган семиз қўйлар устидан ҳатлаб ўтишди — бу удум эди.

Кутиб олувчилар орасида Спаргапа билан Хугава ҳам бор эди — бири тунд, ўзига яраша ақлли, иккинчиси бироз таш-вишли кўринарди. Йилқибон Тўмрузнинг ўғлини кузатар, унинг ичига қандай жин кириб олганини тушунишга уринарди.

Эй! Бу не ҳол! Спар бўғиқ оҳ тортиб, гандираклаб кетди. Сўқир кишидек, атрофни қўли билан пайпаслаб, Хугаванинг елкасини топди-да, синдириб юборгудек чангаллади.

У Райадани кўриб қолганди.

Қиз кўзларини, айниқса, қизғиш оғзини катта очиб, меҳмон-ларга еб қўйгудек тикилиб турарди. Ўспирин Спар Фраданинг қизи Райаданинг ёдидамикан? Ёдида. Қиз уни тез-тез, айниқса, тунла-ри, ёлғиз қолган ва атрофга сукунат чўкканда эсларди. Маъюс тор-

тарди, баъзан хунграб йиғларди ҳам. Ҳозир эса... ҳозир Райада нафақат Спарни, балки отасини ҳам унутганди. Бу форслар, Арахту анҳори томондан келган бу эркаклар мунча кўркам бўлишмаса?!

— Ўзингни тут, йиқилиб қолма! — хавотирланиб деди Хугава, ҳолдан тойган Спарнинг тирсагидан тутаркан.

Тўмузнинг ўгли ўзига келди. Ҳайрон бўлиб Хугавага кўз ташлади, шошиб-пишиб қўлини унинг пишиқ елкасидан тортди. Қўли пастга тушиб, ўнг сониди осилиб турган шамширига тақиллаб тегди. Чангак бармоқлари суяк дастада аста жипслашди.

— Вуй, ботқоқ хўрозлари ясаниб олганини қаранг-а, — масхараомуз деди Спар, форслар томон кўз қирини ташлаб. — Патларингни юлсами. Мерган Хугава, отсанг, мана шунақа қирғовулни отгин-да!

Ўспириннинг қараши ҳам, гапи ҳам, ангори ҳам ёвуз эди.

Хугавани ваҳима босди. Спаргапа қаёққа қараб кетмоқда? Фурсат борида Тўмуз билан гаплашиб кўриш керак. Балки, йигитчани чиндан ҳам Райадага уйлантириб қўйиш керакдир? Йўқ, бўлмайди. Илон ялпиз ҳидини кўтара олмагандек, Фрадани кўрганда Тўмузнинг энсаси қотади.

Уйланса, Спар адои тамом бўлади — ота-бола ўсмирнинг бошини айлантеририб, мутлақо йўлдан уришади. Фрадининг қалби тоза эмас. Куни кеча йилқибон унга мурожаат қилиб:

— Сен турфа мамлакатларда бўлгансан, кўп яхши нарсаларни кўргансан, сакларнинг ёввойилигини мазах қилгандан кўра, ўша яхши нарсаларни ўргатсанг бўларди, — деса, Фрада:

— Форсларнинг доно мақолида айтилган гапни уқиб ол, ўғлим, — деб заҳарханда қилди-да, жиркангандек бўлиб йилқибондан нари сурилди. — Биттаси: «Кўшни чодирда базм бўлмоқда», — деса, бошқаси: «Сенга нима?» — деб жавоб берибди. Биринчи одам: «Мен ҳам таклиф этилганман», — деган экан, униси: «Менга нима?» — деб жавоб берганмиш. Эшитдингми? Истаганингча тушунавэр.

Буни тушуниш қийин эмас — Фрада ёт одам, сак бўлиб тутилган эса-да, сак эмас. Сакларнинг ғам-ташвиши билан нима иши бор? Қизи ҳам ўзига ўхшайди. Аччиқ меванинг мағзи ҳам аччиқ бўлади.

Йилқибон Райадага нафрат билан кўз ташлади. Қаранг-а! Бемаъни, бефаросат бир нарса. Ўзидан бошқани билмайдиган, бефаҳм вужуд. Ҳайвонсифат қиз. Қанчадан қанча йигитларни изтиробга солди-я!

Аёл кишига кўркни маъбуда Анахита беради, дейишади. Маъбудларга иддао қилиб бўлмайди-ю, бироқ агар шунақа мочани париваш қилиб яратган экан, унга ҳам бир нарса бўлган кўринади. Қани энди, мана шу қамчи билан мазза қилиб сава-ласанг!

Аёл киши — хавфли йиртқич. Бу сочи узунлар умуман бўлмаганда ҳам майли эди. Агар бўлса, Тўмруз, Майрага ўхшаганлари бўлсин-да. Бунақалари эса кам. Ёки Хугава ҳақ эмасми?

* * *

... Биринчи куни, таомилга кўра, иш ҳақида гап бормади. Оқсоқоллар кенг чорбурчак чодирда, унинг этагидан бошлаб тўшалган юмшоқ намат устида росмана тўртбурчак ясаб ўтиришарди. Юқори мартабали форсларнинг ҳар иккиси кенг кириш жойининг рўпарасидан, Тўмрузнинг ёнидан жой олишганди.

Гов-Барува кафтларини бир-бирига уриб чапак чалди. Саккиз нафар хос соқчилар инқиллаб-синқиллаб чодирга катта гилам тойни кўтариб киришди.

— Ҳукмдорим шоҳ Куруш номидан буюк саклар сардори Тўмрузга ва хаумаварканинг муҳтарам оқсоқолларига ғарбнинг туҳфасини топширгум.

Гов-Барува той боғланган арқонларни кесиб, соқчилар кўмагида катта гиламни ёзди.

Кираверишда ўтирган Хугава ўзини кескин орқага ташлади — унга Олачипор ажал бақрайиб қараб ётарди.

Рангдор матолар, зарҳал занжирлар, қора ҳалқали, катта қимматбаҳо, сариқ чойшабга пала-партиш ўралган думалоқ идишлар уюми тасодифан шундай ёйилдики, йилқибон ўтирган жойдан у чиндан ҳам сапчишга шай турган қоплонга ўхшарди.

Бу васваса бор-йўғи бир неча он давом этди. Кўрқиб кетган Хугава кишининг кўзига нималар кўринмайди, деган хаёлда бошини тебратди.

Йилқибон, кўплаб уруғдошларидан фарқли равишда, жин, шайтон, алвасти борлигига ишонса-да, улардан кўрқмасди. Шунақа одам эди у. Бироқ Олачипор ажалнинг ҳозиргина кўз ўнгидан ўтган суратидан у ёш боладек кўрқди.

Хугава ўзини тутиб олишга уринди, бироқ мавҳум таҳлика, қанақадир хавф-хатар уни кун бўйи тарк этмади.

Сак сардорларидан бири, дурустроқ кўриш мақсадида, ўридан туриб, кираверишни тўсиб турган пардани кўтарди. Шоҳ

туҳфаси уюмини қуёш нурлари ёритди. Уюм ялт этиб, атрофга камалаксимон ёғду таратди. Сакларнинг назарида, чодир ичида мислсиз гўзал гулхан порлагандек бўлди.

Зарбоф, зардўзи, зарҳал, сиймин, қуйма, ўйма, қадама, эшилган, қорайтирилган, сирланган турли-туман буюмлар уюмида мадлар ва бобилликлар, лидияликлар ва юнонлар, яхудийлар ва финикияликлар тайёрлаган ашёлар бор эди. Бироқ гиламни айт-маса, форсларниқидан ҳеч вақо йўқ; зотан, гилам ҳам ё парфияликларники, ё арманларники эди.

Яқин ўтмишда ҳам ному зоти ҳеч кимга маълум бўлмаган, дунёнинг бир чеккасидаги хароб қулбаларда аранг кун кечириб келган форсларнинг қўлидан ҳозирча ҳеч нарса келмас, асл ҳунарларни эгаллашмаганди, бироқ забт этилган мамлакатлар усталари тайёрлаган буюмларни ўзлаштиришнинг пири бўлиб кетишганди.

Ўз турмушига ёт, кўзни ўйнатадиган бу ҳашаматдан лол қолган сак сардорлари анча вақт ҳушини йўқотиб қўйишди. Оқсоқоллар ҳайратдан бир-бирига боқиб, тилни такиллантишди, холос.

Айримларининг хаёлидан бу қовжираган дашту қўтир босган қўй-қўтонлардан воз кечиб, чаққон форс аёнлари сингари, қўшни шаҳарлар ва қишлоқларни талаш керакмикан, деган фикр лип этиб ўтди. Ўлжа тушадиган иш-ку. Сак оқсоқолларининг форслардан қаери кам? Нега улар чувриндига ўхшаб юриши лозим?

Фраданинг томир-томири тортишиб, ҳасаддан ич-ичидан хўрсинди. Райаданинг отаси титраб-қақшаб, шипириб олгудек бўлиб, чайир чангалини ялтиллаб турган бойлик томон чўзди.

Тўмрузгина ўзини босиқ тутарди. Унинг ҳам кўзлари ёниб кетди, бироқ уларда суқлик эмас, ҳайрат бор эди. Кўкнори япроғидаги нозик томирларни, ширбознинг кумушсимон терисини ёки зар ҳошияли булутлар тўқ-қизил тус олиб, қизғиш-пушти осмонда сузиб бораётган пайтдаги шафақни кўрганда ҳам шу каби завқ оларди.

— Ҳашаматли экан, — жилмайди Тўмруз. — Нима билан қайтаришни ҳам билмайман. Бизда нималар бор? Тери, жун ва намат — бор-йўқ бойлигимиз шу. Тўғри, дуруст отлар ҳам бор...

У пойгакда камтарона тиз чўкиб ўтирган Ҳуғавага деди:

— Эртага меҳмонлар учун энг яхши дўнонлардан уч уюр тутиб бер. Лекин сизларни от билан ҳайратга солиб бўлмайди, тўғрими? — Тўмруз яна Утана билан Гов-Барувага мурожаат қилди. — Форсларда яхши йилқилар бор, деб эшитганман.

Саклар билан форсларнинг шевалари бир-бирига яқин бўлгани учун улар бир-бирини бемалол тушунишаётганди. Баъзидагина Тўмруз хаёл билан, меҳмонлар учун тушунарсиз бўлган бир-икки ғалати сўзларни айтиб қўярди, дривиклар ҳам, даҳлар ва авгаллар сингари, фракияликлардан келиб чиқишганига қарамай, аллақачон турон саклари билан чамбарчас қўшилиб кетишган, уларнинг тилини қабул қилишган, бироқ эски тилдан айрим сўзлар ҳам хотирада сақланиб қолганди.

— Бизнинг чўлу биёбонда, — давом эттирди Тўмруз, — баъзан ёмғир ва эриган қор суви ялтироқ сариқ фулузни¹ ювиб чиқаради. Лекин бу мис эмас. У яхши идиш, пайкон яшашга ярамайди. Устига-устак таги ҳам кам, бироқ биз, сакларга унинг ҳожати йўқ. Лекин, айтишларича, сиз томонларда, кунботарда бунақа фулузни яхши кўришар экан. Тўғрими? Кўринглар-чи.

Тўмруз олдига қўйилган тугунни очганди, форсларнинг кўзи қўйнинг калласидек келадиган ясси қўймага тушди.

У меҳмонларга савол назари билан қаради. Тўғри, Тўмруз олтиннинг баҳосини билмайдиган даражада нодон эмасди. Бироқ Айрананинг фарзандлари сингари очофат халқ билан муомала қилаётганинда андак айёрлик йўлини тутмасанг бўлмайди-да... Муомалада нодон бўлгани ҳолда доно кўрингандан кўра, доно бўлгани ҳолда нодонроқ кўринган дуруст.

Саклар тоғ ёнбағрида кўчиб юришар экан, емирилиб тушган жойларда сариқ фулузни ҳафсала билан заррама-зарра тўплаб, олий сардорга келтириб беришар, у эса, бошга ёмон кун тушганда асқотади деб, уни асраб қўярди. Савдогарлар келтирган молни тери ва жунга алмаштириб, олтинни иложи борича сақлаб қўйишарди.

Утананинг кўзи ҳарислик билан ёнди, Гов-Барува эса ўзини олтин устига отмоқчидек энкайди. Форслар чодир ўртасига ёйиб ташлаган бор гулдор матолари, чекма идишлар бу қўйма олтиннинг ярим баҳосича ҳам турмасди.

— Биз форс шоҳининг туҳфасига жавобан шуни қайтармоқчимиз! — деди Тўмруз.

Сакларнинг туҳфаси форсларникидан икки баравар қиммат эканини Тўмруз тушуниб турарди, лекин айнан шундай иш қилишни истади. Калондимоғ элчиларнинг бўйни эгилди. Тўмруз уларнинг попугини пасайтириб қўйганди. Кунботардан келган маккорлар сакларни зардўзи латта-путта билан анқайтириб

¹ Фулуз — металл.

қўйдик, деб ўйлашмасин. Оқсоқолларимиз ҳам форс аслзодаларида ҳавас қиладиган жой йўқлигини кўриб қўйишсин. Одамлар арзимас сариқ фулуз учун жонини ҳам беришга шай бўлган ёт мамлакатнинг одати яхши ёки ёмонлиги ҳақида ўйлаб кўришсин. Олтин нима дегани? Уни тоғлардан қоп-қоп қилиб қазиб олиш мумкин. Инсон қадр-қимматини эса ўпирилмалар орасидан қиртишлаб тополмайсан. Инсоний қадр-қимматни асраш даркор. Ёки у фулузча ҳам турмайдами?

Форсларни гулханда бутунича пиширилган кийик, ёввойи чўчқа, ёввойи эшак гўшти, қўй гўшти солиб қайнатилган шўрва, балиқ, парранда гўшти билан меҳмон қилишди. Мешларда қимизак қимиз кўпириб турарди. Меҳмонлар шароб солинган идишларни очишди, бироқ саклар кишини ақлдан оздиришгача олиб борувчи бу ичимликдан бош тортишди.

Шароб тўлдирилган косаларни кўрганда Фрадагина тамшаниб қўйди. У шаробни татиб кўрганди. Жуда ҳам ичгиси келяпти-ю, бироқ уруғдошлари нима дейишаркин? У «лаънати саклар»дан кўрқиб ичмагани учун улардан бағоят ғазабланиб, оғзига ушоқ ҳам олмади. Шу ҳам ҳаёт бўлди-ю?! Атрофдагилардан кўрқиб, мени ич деб турган нарсани ҳам оғзингга ололмасанг... Оҳ! Фрада ўзини бетобликка солиб, зиёфатдан чиқиб кетди.

Эрталаб Тўмруз Утана билан гап бошлади:

— Шундай қилиб, биз билан савдо қилмоқчимисиз? Дуруст. Молни бу томонга олиб ўтаверинг. Ҳаммасини оламиз — нима келтиришни билибсиз. Буғдойдан кўпроқ олиб келиш зарур эди. Сакларнинг моли кўп, лекин хамир пишириб ейишни хуш кўришади. Ўтроқ қўшнилариимизда дон кўп, бироқ гўшт камроқ, шунинг учун улар гўшт деса ўзини томдан ташлашади. Шунақа эканда... — кулимсиради у. — Кимда нима оз бўлса — ўша нарса қиммат. Битта ошланган терига бешта хом тери. Бир тўп матога уч той жун, учта қозонга битта қўй берамиз. Озгина, худди кечаги ёмбидек, олтин ҳам берамиз. Форслар билан биринчи бор савдолашмоқдамиз, шунинг учун бу гал олтинни аямаймиз.

Форслар ўнта улкан хоразмий қайиқларда молни ўнг соҳилга олиб ўтишди. Еб-ичишни ҳам, ҳордиқ чиқаришни ҳам унутиб қўйган Утана яхши молни яхши нархда пуллаш учун шошиб-пишиб, жонсараклик билан қайиқдан қайиққа, тойдан тойга, қулдан қулга югурар, бақирар, сўкинар, юкчиларни ҳол-жонига қўймасди.

— Бизга Суғддан, Бақтрдан, Марғдан ва Хоразмдан меҳмонлар тез-тез келиб туришади, — деди Тўмруз. — Сиз, форсларни энди кўриб турибмиз. Лекин хурсандмиз. Мол яхши, ҳафсала билан пишиқ-пухта қилинган. Кимларнинг иши эканини билмадим-у, лекин суғдларникидан ёмон эмас. Суғдлар эса энг яхши уста ҳисобланишади. Бизнинг даштда бунини удалдай олишмайди. Удалардилар ҳам-ку, бироқ фурсат етмайди, кўчиб юрамиз, бир ерда узоқ турмаймиз. Кўзаларни ҳам қўл учида ясаймиз, чиройли чиқмаса ҳам, сув оқиб кетмаса бўлди. Шунақа. Форслар билан савдо қилиш фойдалилигини энди билиб олдик. Келиб турунглар! Сакларда сизларга ёқадиган нарса кўп. Форсларда эса бизга маъқул нарсалар кўп экан. Қадрдон бўлиб қоламиз. Тенг шартларда мол айирбошлаймиз. Ёмон эмас-ку? Нима дейсиз, Утана, биродарим?

— Эзгу иш, синглим Тўмруз. Зўр иш. Кузда яна бир карвон билан келишга ҳаракат қиламан.

— Омад ёр бўлсин!

— Олтин кўпми? — сўради Утана овозини пасайтириб. — Яна топиладими?

— Фамлаб қўямиз! Хавотир олманг. Биласизми, — сирлашгандай пичирлади Тўмруз, — саклар ёмон халқ эмас. Ақлли, оқкўнгил, нияти пок. Лекин биз буюк мамлакатлардан четдамиз. Куёшдан чапда, ойдан ўнгда яшаймиз. Виждонан айтаман: бизда жоҳиллар ҳали кўп. Пайқагандирсиз? Халқимни ёруғ йўлга олиб чиқмоқчиман. Сакларга шаҳар бунёд этишни, ер ҳайдашни, мева етиштиришни, юлдузларни санашни, уй ичи деворларини безашни, ораста кийимлар тикишни, сополга кишилар кўриб, бошқалар фикрини англайдиган белгилар туширишни ўргатмоқчиман. Бизда ҳам ҳаёт Бобил, Суғд, Хоразмдагидан ёмон бўлмаслигини истайман. Фақат шоҳлар бўлмаса бас, — жилмайиб қистириб ўтди у. — Қумга кўмилиб юрганамиз етар. Сизларнинг саройларингиз эшиги бизларга ланг очилганидек, бизларнинг ҳам чодирларимиз этаги сизларга кенг очилсин. Ботқоқ тошбақасини кўрганмисиз? У ботқоқдан бўлак ҳеч нарсани билишни истамайди. Бироқ инсон — тошбақа эмас. Бошқаларга ўргатгин-у, ўзинг ҳам ўзгалардан сабоқ ол. Шундай эмасми, биродарим Утана?

Ҳо! Форс Тўмрузнинг кўзига ҳайрат билан боқди. Доно-ку! «Ювуқсиз аёл» дегани шунақа экан-да...

— Шундай, синглим Тўмруз! Жаҳолат... Айранада ҳам тикилиб ётибди. Ўйлаганингиздан ҳам зиёд. Кўп. Лекин дўстлашишимиз мумкин. Дўстлашишимиз, тинч-тотув яшашимиз... Фақат... Эҳ, қани энди бу фақат менга боғлиқ бўлса!

... Тунда элчилар чодирига барно Фрада яширин кириб келди.

— Сизлар билан савдо қилмоқчиман.

— Нечун? Сиз, саклар биргаллашиб савдо қилмайсизларми?

— Улар билганини қилсин. Мен — унақа эмасман.

— Ҳа! — Гов-Барува унга сергаклик билан тикилди. Малларанг мўйловини тишлади. Бир оз ўйлаб, тилёғламалик билан эҳтиёткорона деди:

— Чиндан ҳам сен жун босган уруғдошларингга ўхшамайсан. Сен халдей ёки, ҳатто, форс сарой аъёнларига ўхшайсан.

У, юмронқозиқ уяси ёнида пусиб ётган тулки мисол, Фрада нима деб жавоб беришини кутарди.

— Йўғ-э, сарой аъёнига ўхшамасам керак. — Фрада доноларча илжайиб, эски чакмонининг барини қоқди. — Лекин улар менинг тенгим эмас. Хайр, майли. Яхши мол борми? Чинакам мол? Қозон-позонни олмайман. Кумуш идиш беринг. Қимматбаҳо матодан — Сфардада қайси матодан кийим тикилса, ўшандан беринг. Шаробдан ҳам кўпроқ — анчадан буён ичганим йўқ.

«Аҳмоқ эмас экан, — қониқиш билан ўйлади Гов-Барува. — Лекин доно ҳам эмас. Ундан иш чиқади...»

Утанага эса тунги меҳмон ёқмади. Сени қара-я! «Унақа эмас» эмиш. Безбет сакдан тезроқ қутулиш учун қатъий қилиб деди:

— Нима билан тўлайсан? Мен ҳам... тери-пери олмайман. Етарлича олдим. Қандай қилиб олиб кетаман — билмадим.

— Мен сенга тери тиқиштираяпманми ёки жунни зўрлаб ўтказмоқдаманми? Ҳозир бир нарса кўрсатаман — кўзинг ўйнайди.

Фрада, барибир, Фрада-да.

Чиндан ҳам Утананинг кўзлари ўйнаб кетди. Фрада наमत устига бир ҳовуч феруза тўкди — мовий ранг чақноқ тош эди улар.

— Ёмғир чўлдаги тоғларда фақат сариқ фулузни ювиб чиқармайди. — У айёрона кўз қисди. — Бу тошларнинг маънисига ҳамма ҳам етавермайди! Бўлмағур нарса, чиройли шағал деб ўйлайди. Болалар ўйнашади уларни — кафтида отиб, бармоқлари орасидан туширишади. Форсларда шунақа болалар ўйини борми?

— Ҳаммасини бераман... — Утана қувончини сездирмаслик учун чақнаб турган кўзларини олиб қочди. Ферузани шошиб-пишиб рўмолчага ўради-да, авайлаб қўйнига тикди. Фрада ёқмайдами? Фрада ёмонми? Нима қилибди! Итларга ем бўлмайдами у, Утанага нима? Ҳаён— ҳаён-да! Феруза эса — ферузалигича бор.

¹ Ҳаён — фойда, даромад (форсча).

Ғарб аслзодалари ёқут, зумрад, забаржад, олмос, ақиқ, ферузани хуш кўриши уларнинг чақноқлиги ва шаффофлиги учунгина эмасди. Қимматбаҳо бу тошларнинг сеҳрли кучи бор. Улар одамни кўз тегишидан, киннадан, сеҳр-жодудан, бепуштликдан, эрта қаришдан, дарддан, илон чақишидан, босқинчилардан, куруқ тухматдан ва бўлак бало-офатдан асрайди.

Мана энди Утанани кўрасиз! Бобилга етиб олса бўлгани... Савдогар бадавлат харидорлар учун сақлаб қўйилган моллар жойланган тойларни очишни хизматкорларга буюриш учун чодирдан чиқди.

Гов-Барува эса Фрадага ўғринча деди:

— Қарасам, ақлли одам экансан. Хурсандман. Сендақалар ҳозир кам топилади. Эҳтимол, яна учрашармиз. Менинг тухфамни қабул қил.

Чўтир форс шундай деб, синовчан кўзини Фраданинг безовта кўзидан узмай, тош ўрнида тамғача бўлган қаҳрабо, сийму зарли йўғон узукни аста узатди. Тамғачада ўргимчаксимон илонизи хоч қорайиб кўриниб турарди. Бу орийларнинг аломати эди.

Фрада, худди вазнини чамалаётгандай, узукни кафтида отиб-отиб кўрди. Сўнг форсга тушунганнамо, тили бир одамдек кўз қисди:

— Хатарли совға, тўғрими?

Иккалови анчагача сукут сақлашди.

— Кўрамиз, — хўрсинди Фрада. — Эҳтимол, учрашармиз. Сенинг совғангни эса ҳозирча мана бу ерга яширамиз. — Утана ферузани қўйнига жойлаганидек, Фрада ҳам узукни юрагига яқин ерга, ёт кўздан нарига жойлади.

* * *

Учинчи кун.

Гов-Барува ташвишда. Утана хавотирда. Нима бўларкин? Тўмуруз Курушга хотинликка рози бўлармикан?

ЧҶҶПОН ВА ИЛОН

Одамнинг бармоғи кесилса, у оғриқдан дод солиб йиғлайди. Бечорага ёруғ дунёда бундан ортиқ азоб йўқдек туюлади. Бадбахтнинг қўли буткул кесиб ташлангандагина чинакам азоб қанақа бўлишини тушунади.

Шоҳ Куруш Ниссайяга келиб, Раносбатникига жойлашганидан буён гаровга олинган даҳларнинг ҳаёти ададсиз машаққатга айланди. Пилик ўтида ёнганлар ловуллаб турган гулханга ташлангандек бўлди. Шусиз ҳам ёмон эди, энди чидаб бўлмас азобга айланди.

Бу ҳол шоҳ ва унинг аъёнлари келиши билан ҳовлида, ошхонада ва отхонада иш кўпайиб кетганлиги учунгина эмасди. Мажбуран ишлаш — қийноқ, чидаб бўлмас қийноқ эди. Боз устига, назорат ҳам кучайди. Қасрда қаттиққўллик ҳукм сура бошлади. Шафқатсизлик ва ёвузлик қамчи бўлиб ёғилди. Форслар фитначилардан ҳамда хуфия қотиллардан қўрқишарди.

Авваллари гаровгонларга қалъа ичида бемалол юриш, девор ёнида тўп бўлиб туриш, ташқарида ҳордиқ чиқариш тақиқланмаганди. Дарвозадан ташқарига чиқиб кетмаса бас. Ҳозир уларнинг устидан назорат юритиш учун Меҳр-Бедод қўйилган. Ҳорғин мусофирнинг бошига қора булут тўпланганидек, кишиларнинг тепасида ҳақ деб туриб оларди-да, дашт кишиларига ўз ихтиёрларича бир қадам қўйишга йўл бермасди.

Молни молхонадан ҳайдаб чиққандек, даҳларни эрталаб бадбўй омборхонадан ҳайдаб чиқиб, тиззаси қалтирагунча, бели сингудек оғригунча, қўли бежон бўлиб, ақлдан озгунча ишлашга мажбур этишар, кечқурун эса яна ўша ифлос омборхонага ҳайдаб келишарди.

Тўғри, Раносбат койиганидан кейин назоратчи аввалгидан камроқ айланишар, камроқ тепарди, лекин ўзини янада калонди-моғроқ тутар, «ярамас»ларни уришиш, ҳақоратлаш имкониятидан фойдаланмай қолмасди.

Жазирама. Чанг-тўзон. Дунёга келганидан буён кенгликка, дала шамолига ўрганган даҳлар дим омборхонада бўғилишар, сувсиз қолган гиёҳдек қуриб боришарди. Улар сўлиб, озиб-тўзиб кетишди, ранглари заъфарон тус олди. Уларни пашша талар, бит ва бурга тинкасини қуритарди. Боз устига, форслар бандиларни кунда кўнгилни оздирадиган сўкоши билан боқишарди.

Одамлар тинмай боши оғриётганидан, мадорсизликдан, кўнгил беҳузурлигидан, кўз оғриғидан шикоят қилишарди. Эркисизлик киши бошига итнинг кунини соларди. Эркисизлик ҳисси эса ҳар қанақа касалдан бадтар эди.

— Нима учун? — Гадат тунлари алам ва ғазабдан инграрди. — Наҳот «қобирғалар» мудом бўғзимизга кўндаланг тиқилиб тураверса?

Гаровгонлар эшакқурт босган чирик бўйра устида айқаш-уйқаш ётишар, тушларида алаҳсирашар, ингранишар, додлашар, тишларини гижирлатишарди.

— Сабр қил, — кўниктирмоқчи бўларди Гадатни уларнинг каттаси. — Вақти келиб форслар бамисоли чангдек тарқалиб кетади. Мадлар ҳам бу ерда ҳаддан ошганликларини кўрганман. Қани энди улар? Саклар, даҳлар, парталар, варканлар бир мушт бўлиб, мадларга шунақанги зарба бериб дабдала қилишдики, улардан бир уюм ахлатгина қолди! Бизларнинг қўзғолонимиздан кейин мадларнинг куч-қуввати қирқилгани учун ҳам Куруш Иштугеғуни маҳв эта олди. Жаҳонни ларзага солишганди, энди ўзлари форсларнинг қули бўлиб юришибди. Шошма. Форсларнинг бошига ҳам шу кун тушади.

— Тушармикан?

— Тушиши муқаррар! Ёвузлик жазосиз қолмайди. Асло. Киши ёвузлик қилдими, ўз бошига бало ёғдиради. Кимнингдир нафрати уни қадам-бақадам таъқиб қилиб юради. Эртами-кечми у кўксига ёки курагига оғу билан суғорилган ўқдек бўлиб қадалади. Зўравонлар бекорга кучига ишонишади — кўнглига озор етказилганларнинг ўчидан қочиб қутулиб бўлмайди. Жабр-зулм зolimнинг ўзига ҳалокат келтиради. Қушқўнмасни еган унинг тиканини ҳам ейишга мажбур бўлади. Шунақа, ўғлим!

— Шунақа дейсизми? Унда нега одамлар бир-бирига азоб беришади? Мана, сиз, саҳройи, оддий одамсиз. Шунга қарамасдан, ҳаёт ҳақида соғлом фикрлайсиз. Шоҳ эса — ахир уни гўдаклигидан донишмандлар тарбиялашган-у! Яхши нимаю ёмон нима эканлигини у сиздан яхшироқ тушуниши даркор-ку.

Нима учун у сўқир буқадек ўзини бузуқ йўлга уради? Бу йўл бошқаларни қаерга олиб борганини у малъун кўрган, эшитган-ку?

Ҳамсуҳбати кулимсиради.

— Биз ҳозир камситилганимиз, тоғдек зил юк остида қолганимиз учун шунақа ақлимиз. Юқорига чиқиб олсак, бошимиз айланиб, ақлдан Мосуво бўламиз!

— Йўқ, мен ўзгармайман...

— Майли. Шоҳ бўлганинда кўраимиз. Ҳукмдорларнинг мусибати нимада? Уларнинг наслидан ҳар бири ўзини аввалги ҳукмдордан минг чандон ақлли, чаққон, муғомбир, бахтиёр ҳисоблайди. У арши аълога кўтарила олмаган экан, мен кўтариламан. Менинг омадим, албатта, келади, деб ўйлайди. Бошига қилич келиб тушганда тавба қилишга кеч бўлади; тавба қиладиган жойи қолмайди ҳам.

— Демак, шоҳлар аҳмоқ бўларкан-да?

— Қани энди, фақат аҳмоққина бўлса... Аҳмоқни, эҳтимол, кечирса бўлар, чунки у аҳмоқ бўлгани учун қанақа қабиҳлик қилаётганини билмайди. Лекин улар орасида аҳмоғи кам топилади! Ақлли у золим, айёр.

Кел-э, дейди у, тақдир мени арши аълога олиб чиққан экан, кўнглимни овлайин, бировларни миниб юрайин. Ҳокимиятдан бир лаззатланайин. Бировларнинг кўз ёши эвазига роҳат қилайин. Киши бир марта дунёга келади, барибир ўлиб кетамиз, дейди. Бунақасини аҳмоқ эмас, жоҳил, муттаҳам, ўғри, хавфли жиноятчи дейиш керак. Уларни халойиқнинг кўзи олдида гулханга ташлаш, чигирткадек ёқиб юбориш даркор.

— Қириб ташлаш лозим! Менга эса, сабр қил, дейсиз. Бугун Меҳр-Бедодни суяк-пуяги билан ғажиб ташлаган бўлардим.

— Меҳр-Бедод ким бўлибди? Аянчли бир новда, зигирдек бадбўй бир нарса-да. Мана буни аҳмоқ деса бўлади. Меваси захарли дарахтни тагидан кесиш, илдизи билан кўпориш керак. Вақти-соати келса, кесамиз ҳам, кўпорамиз ҳам. Лекин ҳали вақти-соати келмади. Довул кўтарилиб, танасини букса, ўшанда кўпориб ташлаймиз.

— Қачон кўтарилади ўша довул?

— Қачонлардир кўтарилар. Эҳтимол, тезда юз берар. Ҳар қандай разолату қабоҳатнинг ҳам охири бўлади.

— Кўнмадими? — Куруш пичоғини қайраб турган тошни қўлидан тушириб юборди.

Олдида, ўтлоқча устида ҳозиргина арқон ташлаб тутилган ёввойи урғочи эшак-мочахар қўл-оёғи боғлиқ ётарди.

Жонивор силлиқ бошини кўтариб ташлар, тушовдан халос бўлишга, туришга интилиб, қўл-оёғини типирлатарди. Таранг терисида майда титроқ турган, калта ва майин туки қуёш нурида товланарди.

Мочахар шафқат сўрагандай ақлли ва маъюс кўзларини кишиларга тикди.

У мислсиз кўркам бўлиб, хушбичим оҳу чиройда қорни осилган сигирдан устун турганидек, ўзининг хонакилаштирилган қариндошидан анча гўзал эди.

Шоҳ уч кундан буён тоғ этакларида шикор қиларди. Аранхадан қайтган элчилар ҳукмдорни шу ердан, қовжираб ётган дарахтлар орасидаги пастқамликдан, қари чинор ёнидан топишди.

— Нечун... кўнмади? — Курушнинг юзи, шаппатилаб ташлангандек, хом гўшт рангидаги нотекис доғ билан қопланди.

Гов-Барува оғзини очмади. Қовоғи солиқ аёён касал бойқуш мисол, чинорнинг йўғон илдизи устида ўтирарди.

Савол-жавоб Утана билан бўлаётганди.

— Учинчи куни нонушта зиёфатидан сўнг кўчманчилар кўнглимизни ола бошлашди. Ҳар ким Курушнинг элчиларига яхши сўзлар айтиб, эзгу иш қилгиси келарди. Гов-Барува қараса, кўтаринки руҳдаги саклар муҳим гапга тайёрга ўхшайди. Ўрнидан турди. Шунда бехос оқ кигизнинг четини босиб олди. Уларда оқ кигиз — олий ҳокимият аломати. Мен Гов-Барувага «оёғингни торт», дегандек имо қилдим. Тушунмади. Саклар хўмрайиб олишди. Шу тариқа, бир оёғини оқ кигизга қўйган ҳолда, Гов-Барува сенинг истагингни эълон қилди.

— «Кигиз, кигиз!»! — қизишди Гов-Барува. — Оқ кигизнинг бунга қандай алоқаси бор?

— Иш шундан пачава бўлди-да!

— Бекор гап!

— Кейин-чи? — Шоҳ қайроқ тошни ердан олди-да, бир қўлида пичоқ, бир қўлида қайроқ тош билан Утанани тинглашда давом этди.

— Саклар ҳайрон бўлишди, уларга шум хабар келтиришгандек, сукутга чўмишди. Анчагача бир-бирлари билан кўз уриш-

тириб, жим туришди. Иш бунақасига айланишини кутишмаган кўринади.

«Нима жавоб берасан, доно синглим?» — деб сўради Гов-Барува.

«Нима ҳам дердим, — зарда қилди Тўмруз. — Ёмон бир бека уч кун давомида оқ кигизни ҳафсала билан ювибди, учинчи куни, кигиз жуда тоза бўлай деганда, бефаросатлик қилиб, қоракуяни қалин суртибди... — Шундай деб Тўмруз Гов-Баруванинг этигига қиё боқди. У хатосини англаб, оёғини олди. Бироқ гишт қолипдан кўчганди. — Сиз форслар нодонлик қилиб, — давом эттирди Тўмруз, — яхши бораётган ишнинг оқ кигизини ножўя сўзлар қоракуяси билан бўядингиз. Менинг Курушга хотин бўлишим ақлга тўғри келадиган ишми?»

«Нечун ақлга тўғри келмасин, — эътироз билдирди Гов-Барува. — Қовушсангиз, биз шу қадар муваффақият билан боғлаган дўстлигимиз сакларнинг биринчидек мустаҳкам бўлади. Қариндошлик риштасидан-да пишиқ ришта бўлмайди».

«Доим ҳам эмас, — таъкидлади Тўмруз. — Қариндошлик ришталари доим ҳам пишиқ-пухта бўлавермайди. Бироқ, майли, сизнинг айтганингиз бўлақолсин. Дўстлашиш йўлида мен шаҳаншоҳ билан қариндош бўлишга ҳозироқ розиман. Аммо бунинг учун мен билан Куруш бир ёстиққа бош қўйишимиз шартми? У кексайиб қолган. Мен ҳам ёш эмасман. Боз устига, мен бир эрдан қутулиб, бошқа эрга тегишга сўлагини оқизиб шошиладиган енгилтак хотинлардан эмасман. Аёл киши ўзининг эркак учун эрмаккина эмас, унинг фарзандларининг онаси ҳам эканлигини тушунмоғи даркор. У қумтепалар оралаб изғиб юрган урғочи кўппак эмас — одам. Мен Оқ отанинг вафодор хотини, Спаргапанинг эса меҳрибон онаси эдим ва шундай бўлиб қоламан. Сўнгги нафасимгача шундай бўлиб қолавераман. Куруш билан эса, қариндош бўлишимиз мумкин, — жилмайди маккор аёл. — Менда ўғил — Спаргапа, унда эса қиз — Хутауса бор. Турмуш қуриш шуларга ярашади. Уларни қовуштириб қўйсак, саклар билан форслар қариндошлик ришталари ила боғланган бўлади».

— Кейин-чи? — Куруш бош бармоғини пичоқнинг тиғига теккизди.

— Гов-Барува ўзини йўқотиб қўйди. Қурбонинг бўлай, биродарим Гов-Барува! Жаҳлинг чиқмасин-у, дастлаб гангиб қолдинг. Лекин дарҳол ўзини ўнглаб олди-да, унга жавоб берди:

— «Гўзал товус»нинг боши оғаси Камбуджигга боғланган, шу боис ўғлинг унга уйлана олмайди».

—... Шунақами? — тундлик билан илжайди Тўмруз. — Сиз, форслар, донишманд халқсиз. Лекин билиб қўйингки, бошқалар ақлда сизлардан қолишмайдилар. Шарқ одатларидан хабардорликда «итлар» «қобирғалардан» кам эмас. Шарқда ё аввалги подшо қизининг ўғли, ёки қизининг эри қонуний шоҳ ҳисобланади. Шундай эмасми? Шу боис «Гўзал товус» — Хутаусани менинг ўғлимга беришни истамайсизлар, чунки берсангиз, Курушдан сўнг Спаргапа Форс ҳукмдори бўлиб қолади-да! Куруш бунга рози бўлармиди? Худо асрасин. Яхшиси Хутаусани акасига хотин қилиб берсин-да, шоҳ ҳокимияти ҳам Камбуджигга қолсин. «Ювуқсиз сак хотин»га уйланишдан эса (қаердан ҳам эшита қолибди?) Куруш ҳазар қилмайди. Тўмрузнинг эри бўлгач, ўша одатга кўра, сакларнинг ерига, сакларнинг пода-уюрига тўлиқ эга бўлади-қолади. Шундай эмасми, муҳтарам меҳмонлар? Мен — аёлман. Ип йигириб ўтиришга ўрганганман. Қанчалик маккорлик билан тугилган бўлмасин, ҳар қанақа тугунни еча оламан...

— Шундай деб, Тўмруз кулиб юборди. Унинг кулгусида кўлвор илоннинг тилидагидан-да кўпроқ заҳар бор эди, — хўрсинди Утана.

— Кейин-чи? — пичоқни қайроқтош юзидан қаттиқ гижирлатиб юргизаркан, тишлари орасидан базўр ситиб чиқарди Куруш бу сўзларни.

— Кейинми? Улар бизнинг туҳфаларни қайтариб беришди, биз эса уларникини қайтариб бердик. Йиғиштирдик. Хайр-хўшлашдик. Кетдик. Бошқа иш қолмаганди.

— Сен молингни қайтариб олдингми?

— Мол — туҳфа эмас, унинг учун тўловини олдим.

— Хўш. Кейин-чи?

— Кетаётганимизда Тўмруз айтдики: «Агар сизлар, Айрана фарзандлари, биз билан чиндан ҳам, ҳеч қандай яширин ниятларсиз, тинч-тотув ва дўст бўлиб яшашни истасангиз, қалбимиз сизларга доим очиқ. Бироқ агар ниятингиз бу ердан мўмай даромад олиш, кўлингизга киритган кўплаб бошқа мамлакатлар сингари бизнинг ҳам мамлакатни кўлга киритиш бўлса, кетинглар-да, бошқа келманглар. Кўздан буткул йўқолинглар! Бошингиз кенг, курагингиз тор бўлсин. Келаётган изингизни эмас, кетаётган изингизни кўрайлик. Туронликларга форс эрлар ҳам, форс келинлар ҳам керак эмас. Биз, саклар, ўз ишимизни ўзимиз удалаймиз. Курушга бориб, шуларни айтинг. Куёв эмиш! Иштуве-

гунинг қизлари ва юзлаб канизаклар унга камлик қилиб, менга, бир бечора дашт аёлига уйлангиси келиб қолибдими? Хайр». У бизларни кузатиб борди-да, камида ўн бор: «Иш бунақасига айланганидан афсусдаман. Келинлар, тинч-тотув яшайлик», — деди.

— Кўрқиб кетдими? Рад этди-ю — кўрқиб кетдими? — заҳар-ханда қилиб билан сўради шоҳ.

— Йў-ўқ, давлатпаноҳ. Кўрққанга ўхшамди. Афтидан, ўрта-миздаги алоқа йўлга кўйилмасдан туриб, узилганига чиндан ачинган кўринади.

Шоҳ ўзини кўярга жой тополмай, товони билан қуруқшаган ерни эзгилаб, кескин қайрила туриб, кенг тўнининг барини силкитиб юра бошлади.

Асл тулпорнинг учиб кетаётган ўқдек равон юришига ўрганган одам қоқсуяк йўртоқи отга миниб, унинг йўртишига чидай олмайди.

Юмшоқ бугдой нонга ўрганган оғизни сули унидан ёпилган қоқ нон йиртади.

Бир умр бошқаларни савалаб, ўзи хивичнинг ҳам зарбасини емаган киши тўсатдан тушган калтак зарбини доим дарра еб юрган одамга нисбатан минг карра оғирроқ кўтаради.

Тўмруз кимга турмушга чиқишни рад этди? Шаҳаншоҳнинг ўзига-я.

Орийнинг нигоҳи Ниссайянинг ҳали сарғиш чанг пардаси тўсмаган зангори осмонига қадалди.

Қорақум ва тоғлар оша жанубга тикилди.

Араб денгизи яқинида бир маромда чайқалиб турган нахллар¹ орасидан ярқ этиб ўтди.

Ўриш-арқоқ бўлиб ётган Тиглат² ва Пураттунинг ложувард нақшини тилиб ўтди.

Кичик Осиё устидан ўтди.

Денгиз соҳилидаги юнон ибодатхоналарининг оқ устунлари узра чарх уриб, қоядор Қибрисга, Фаластиннинг жазирама соҳилига етиб борди ва бир лаҳзада оламнинг ярмини кезиб чиқиб, яна Ниссайя ёқалаб шимоли-шарққа, Аранха тарафга қайтди.

Ва ўша ерда, сакларнинг тўқима қалқонига дуч келиб, ерга тушди.

¹ *Нахл* — пальма дарахти.

² *Тиглат* — Дажла дарёси.

Олис ва яқин денгизлар оралиғидаги улкан маконда — экинзорларда, кулол чархи устида, тўқув дастгоҳлари бошида, сандонлар ёнида, балиқчилар тўрини тортиб эгилган минг-минглаб қоматлар ва водийлар тилимлаб ташлаган ушбу тоғлиқ, дўнг маконнинг ўзи ҳам шоҳнинг назарида қамчиларнинг изи қолган, Курушнинг метин товонлари остида мутелик билан эгилган, меҳнатдан толиққан улкан ориқ ва серпай ягона қомат бўлиб кўринди.

Кимдир жасорат кўрсатиб, «орий мардлар» шаънига бирон-та номаъқул сўз айтиб кўрсин-чи, зобитлар шу ондаёқ қуролга ёпишишарди.

Исёнчиларнинг ўрдуси бамисоли қаттиқ зилзилада вайрон бўлгандек, харобага айланарди. Кўчалар ўрнида мозористон, хонадонлар ўрнида қабрлар ҳосил бўларди. Найза ёки шамшир тутишга қодир эркаклар бошидан жудо этилар, аёлларни эса, номусига тегиб, кул қилиб олиб кетишарди. Ўлдирилган қарияларни хокитуроб қилиб, болалар йўл азобига чидай олмаслигини инобатга олиб, гурас-гурас қилиб ўтда ёқишарди.

Кечагина ҳаёт жўш уриб турган шаҳар ўрнида бугун сокин харобазор ястаниб ётибди. Бузилган девор тагида жазирама туш пайти пода дам олмоқда. Ағдарилган устунлар пойида совуқ тунларда жайралар найза отади. Калла суюғидаги кўз ўрни мисол деразалар ўрни ярим кечада ғуссага ботгандек кўринади, шамол увиллаб, гувиллайди.

Яқиндагина гавжум бўлган шаҳар харобаларига тасодифан бориб қолган йўловчи япалоққуш инграшини, сор чангалига тушган товушқоннинг чийиллашини чўчинқираб тинглар, янтоққа, синиқ ғиштга боқиб, қўлларини ёяр ва ҳайратдан хуштак чалиб юборарди.

Форсларнинг ҳокимияти шунақа эди, жаҳон у билан ҳисоблашарди.

Қаттиқ ва қўй жуни ҳиди анқиб турган бу сак аёли эса...

Куруш ўспиринлигида қувноқлиги ва кулағонлиги билан ажралиб турарди. Улғайгани ва қартайгани сайин Гахаман наслининг лаби кулгига тобора кам очиладиган ва ғазабдан тобора кўп буралиб кетадиган бўлиб қолди.

Ҳар бир сафардан сўнг шоҳ хазинасига олиб келиб тўкилаётган сийму зар, гавҳару лаъллар уюми гўё шоҳ кўзининг нурини ютиб, унга совуқлик бахш этаётгандек эди.

Шунга қарамай, шоҳ ўғли ва вориси — қутурган Камбуджининг акси ўлароқ, қоплон, йўлбарс ва бошқа мушуксимонлардан фарқли равишда, ўлжасини пистирмадан сакраб эмас, балки шиддат билан қувиб бориб маҳв этадиган, оёқлари итники каби узун, йирик олачипор мушук — юзни¹ занжирда тутишганидек, доим ғазабини жиловлашга ҳаракат қиларди.

Шу боис ҳукмдорнинг лабларидан учган бўғиқ фарёд бу ерда ҳозир бўлганларни ҳайратга солди — нафақат ҳайратга, балки даҳшатга солди:

— Мо-ча-ха-а-ар!

Юз занжирни узиб, эркинликка чиқди.

Кўл жангидан толиққан кишидек хириллаб, тез-тез нафас олаётган шоҳ ўтлоқ ўртасида тўхтади, пичоқ ва қайроқтош тутган қўлларини орқасига қилиб, ҳорғин букчайди. Бўйинини тасқарасимон буриб, тун қушининг қуёш нури тушганда ҳаракатсиз қотадиган кўзлари каби, бемаъни назар билан аъёнларини аста кўздан кечирди.

«Ақлдан озган», — хаёлидан ўтказди Утана миясигача муз югуриб.

— Яхши гапга кўнмас эканми? — Куруш ёввойи мочахарнинг қорнига ғазаб билан тепди. Моча питирлай бошлади. — У ҳолда кучимга бўйсунди! Хотиним бўлишни истамаяптими? Унда найзамнинг зарбини татиб кўради!

У яна мочахарнинг таранг қорнига тепди.

— Ўн кунга қолмай қўшинимни Аранха томон суриб бораман. Навухудоносор яҳудийларнинг бошига солганидан-да қаттиқроқ кунларни бу дайди саклар — итларнинг бошига соламан...

Шоҳ мочахарнинг қорнига яна тепди.

— Кўзларидан ёш эмас, қон оқизаман! Форслар қиличининг кескирлигини ўз бўйинларида синаб кўришсин.

Шу чоққача чинорнинг сояси ортида миқ этмай ўтирган малла аъён, қош қорайиши билан овга чорлаётган жинсдошининг чақиригини эшитган бойўғли сингари, бир силкиниб, жонланди. Урушми? Дуруст.

Лекин Куруш шу он ғазабини Гов-Барувага ёғдира бошлади:

— Сен! Ишни пачава қилган — сен! Ўша аҳмоқона наMATни босиб, умуман шу ишни бошлаб, расво қилдинг! Шу аҳмоқона совчиликка вақт сарфлаш керакмиди? Дарҳол юриш қилиш ке-

¹ Юз — қоплонсимонлар оиласига кирувчи йиртқич ҳайвон.

рак эди, шунда Тўмруз саройимнинг ташқари ҳовлисида идиш-товоқ ювиб юрган бўларди.

— Баҳона-чи? — қовоғини уйиб эътироз билдирди Барува. — Шунчаки, бесабаб муштлашиш ноқулай. Ҳар хил мадлар ва сфардлар, ҳар қанақа парфияликлар ва арманлар Куруш золим, Куруш босқинчи, деб дунёга жар солишади!.. Қани, оғзини ёпиб кўринг-чи уларнинг. Бузғунчилар билан пачакилашишга шундай ҳам кўп кучимиз кетмоқда.

— Ҳа. ҳм. Бу — рост гап, — минғирлади Куруш тинчланиб. — Сен доимгидек ҳақсан, биродарим Гов-Барува. Баҳона зарур.

«Босқинчи гапни чўзмасдан талайди, — ҳорғинлик билан ўйлади Утана. — Карвонга ҳужум қилдими, бас, борингни гап-сўзсиз берасан. Бу эса, — савдогар шоҳга зимдан қаради, — ўша босқинчининг ўзи, фақат йирикроғи. Лекин, қара-я, талон-торож қилиш учун унга баҳона керакмиш. — Сўнг у кутилмаганда шундай хулосага келди: — Ҳатто, қудратли Курушнинг ўзи ҳам, ичини ит тирнаса-да, мослашишга мажбурми, демак, кишиларда адолатга ишонч кучли экан. Бироқ қани ўша адолат? Бизда у йўқ. Агар адолат чиндан ҳам қаердадир бўлса, уни... Аранха сакларидан излаш даркор».

Ушбу тахминидан ўзи ҳайратга тушган Утана чуқур ўйга толди.

— Ҳа, ҳа! Уруш учун баҳона зарур, — такрорлади Куруш, гўё бу фикрни унга аёни айтмаган-у, бу муҳим фикрни ўзи дунёга келтиргандек, бағоят ишонч билан. — Баҳона ҳам топилди! Чо-парлар давлатимизнинг ҳамма тарафига бориб, саклар маликаси, кутурган Тўмруз...га зид ўлароқ... истамаганини, бинобарин, унинг товушини ўчириш зарурлигини... хабар қилишсин...

— Ўз халқининг истагига қарши, — шипшиди Гов-Барува.

— Ўз халқининг истагига қарши, — тундлик билан давом эттирди Куруш, — биз билан... биз билан... унинг товушини...

— Дўстона алоқалар... — пичирлаб деди Гов-Барува.

— Биз билан дўстона алоқа ўрнатишни истамади, шу боис унинг бошини...

— Шаҳаншоҳнинг яхши нияtlари устидан шаккоклик билан кулиб, — янги фикрни қистирди Гов-Барува, — шаҳаншоҳни қаттиқ ҳақорат қилди...

— Ҳа! ... устидан кулиб... ва унинг овози...

— Шу боис қайсар Тўмрузни қаттиқ жазолаш зарур! — донадона қилиб деди Гов-Барува.

Шоҳ қўлини чўзиб, маслаҳатчиси ҳар бир сўзни айтганда пичоқни таҳдиднамо силтарди.

— Айни гап! — қаҳр билан илжайди Куруш ва Гов-Барувага маъқуллаганнамо имо қилди. Улар бир-бирини яхши тушунишарди. — Жазоламоқ даркор! Сен нима дейсан, Виштасп?

Шоҳ чинор илдизига ўтирди-да, яна шошилмай, ҳафсала билан, хуштак чалган ҳолда, пичоқнинг гоҳ у даммини, гоҳ бу даммини тошга уриб қайрай бошлади.

Визж-виз. Визж-виз. Визж-виз!

Оч ҳаворанг темирга тушган қуёш нуридан ҳосил бўлган шуъла, гўё кимдир дам бир кўзини, дам иккинчи кўзини очиб-юмган-дек, гоҳ шоҳнинг ўнг томонида, гоҳ чап томонида ўйнади.

«Ёввойи от эгаси» ёки «жанговар отлар эгаси» маъносини билдирувчи исм эгаси — Виштасп Курушга амакивачча жиян эди.

«Мен амакимни барча жанговар ишларида қўллаб-қувватлайман. Фахрли ва фавқулодда даромадли сатраплик мансабини қадрлаганим учунгина эмас. Мен Зардуштнинг амрларини фикран ва амалан оғишмай адо этиб келаётган ҳақиқий ҳукмдор сифатида ҳамсоялар билан уруш қилиш ва уларни талашни худого хуш келадиган иш деб ҳисоблайман. Мен жаҳондаги отларимиз туёғи етадиган барча мамлакатларда форс шамшири тўлиқ ғалаба қозонишини туну кун орзу қиламан».

Виштаспнинг ғоят махфий онгининг энг олис пучмоқларига яширилган муқаддас орзуси ҳам бўлиб, уни рўёбга чиқариш учун Курушни атайлаб хавфли уруш йўлига сездирмай бошларди.

«Ахоманийлар» деб аталмиш шоҳлар сулоласини форсларнинг пасаргад уруғи сардори Гахаман бошлаб берган.

Унинг яккаю ёлғиз ўғли Чишпишдан уч ўғил — Куруш Биринчи, Камбуджи Биринчи ва Ариярамна қолди.

Куруш Биринчи — Кир I дан насл қолмади.

Камбуджи Биринчи ва Ариярамнадан бошлаб уруғ катта ва кичик наслга бўлинди.

Катта наслга Камбуджи Биринчининг ўғли — Иштувегу ва Крезни мағлуб этган Куруш Иккинчи кирарди.

Кичик наслга эса Ариярамнаниннг ўғли Варшам ва Варшамнинг ўғли Виштасп кирарди.

Гахаман авлодларининг катта насли тез ва тўхтовсиз тугаб борди. «Ёввойи от эгаси» «олий» хонадоннинг таназзулини Худонинг жазоси деб ҳисобларди. Айтишларича, Куруш Биринчи ҳокимият учун курашиб, Зардуштнинг вориси Спантамани қабихларча ўлдирган.

Виштасп тахминича, олис ўтмишдаги гуноҳи кабира учун энди ўша шаккокнинг исми билан аталган Куруш Иккинчи жазо тортмоқда эди.

Бундан ташқари, эҳтимол, айнан шунинг учундир? — катта наслни оила ичидаги никоҳ ҳам қуритиб юборди. Бу ишларнинг бари бойлик бўлинмасин, бошқаларнинг қўлига ўтиб кетмасин, тож бошқаларга тегмасин, деб қизларни ташқаридагиларга бермаслик учун қилинган эди.

Вожаб, Иштутегунинг қизи Мандананинг ўғли Куруш Иккинчи ўзининг холаси, Иштутегунинг бошқа қизи Хамитага уйланганди. Қарангки, Худо уларга фарзанд ато этди! Юзи қаро Анҳромана ҳомила пайдо бўлишига кўмаклашган кўринади — дунё дунё бўлиб бундай нокасларни асти кўрмаганди.

Тўнғич ўғли — Камбуджи Иккинчи — ақлдан озган, жоҳил золим, ашаддий йиртқич.

Кенжа ўғли — Арманистон, Сфарда ва кадусияликлар мамлакати сатрапи, ақли ноқис, шунга қарамай, Айрананинг бўшамаган тахти учун биродари билан қирпичоқ бўлаётган ландовур Бардия.

Қизи Хутауса — йиртқич ширинтомоқ, ўта ахлоқсиз, шаллақи, қутурганида ҳеч ким бас кела олмайдиган балойи азим.

Ақлдан озган Камбуджини жинни синглизини Хутаусага уйлантириб қўйилса, улардан қанақа махлуқ пайдо бўлиши мумкин? Бу «Гўзал товус»дан уч бошли аждаҳогина дунёга келиши мумкин.

Уруғнинг кичик насли эса туп қўйиб, палак ёзиб ётибди.

Ахурамаздага шукрлар бўлсинки, Виштаспнинг падари ҳозир ҳам соғ-омон, боз устига меҳрибон Худо «Ёввойи от эгаси»га тақводорлиги учун гўзал, бақувват ва оқил ўғил фарзанд ато этди.

Урушми? Дуруст. Агар Куруш саклар билан чинакамига урушиб қолса (Худо шу кунларга етказсин!), сафарга чиқса (Худо хоҳласа!) ва урушда ўлиб кетса (Худо хоҳласа!!!), ичига жин кириб олган Камбуджи тахтда узоқ ўтирмайди¹. Ёвуз руҳ уни йўқликнинг зимистон горига тортиб кетади, шунда Айрана тахтини Виштаспнинг ўғли, ёш, ғайратли шоҳ — Дарёвуш эгаллайди.

¹ Камбиз (Камбуджи) отасининг ўлимидан сўнг биродари Бардияни қатл этган. Унинг саккиз йиллик ҳукмдорлиги даври алоҳида шафқатсизлиги билан ажралиб туради; Эронда кўзғолон кўтарилган; Мисрдан уйга қайтишда Камбиз «ўз-ўзидан ўлган» — афтидан ўзини ўзи ўлдирган; Кирнинг қизи — Хутауса (Атосса) кетма-кет Камбизга, исёнчилар раҳбари Гауматага, янги шоҳ Дарёвушга (Доро II Гистаспга) хотин бўлган; у машҳур Ксеркснинг онаси.

— Ҳақиқатан ҳам! Тўмурузни жазоламоқ даркор, — виқор билан бош иради сатрап. — Муқаддас Яснада: «Кофирга сўзи, фикри ёки қўли билан ёмонлик қилса, у Аҳурамазданинг истаги ҳамда унинг марҳамати билан иш тутган бўлади», — дейилган.

— Ҳа, ҳа! — Визж-виз. Визж-виз. — Тасанно, Виштасп! Ҳуд-худ каби доносан. Сен-чи, дўстим Раносбат? Сен нима дейсан?

Утана Раносбатга нафрат билан кўз қирини ташлаганди, у ҳам худди шу тариқа қараб турганини кўрди. Бу икки форс биринчи учрашувдаёқ дарҳол бир-бирини ёмон кўриб қолишганди. Ҳамма гап... қошдан бошланди. Шу пайтгача униси ҳам, буниси ҳам ўзиникидан қуюқроқ қош бутун Айранада бошқа ҳеч кимда йўқ, деб юришарди ва ўзининг ажойиб бароқ қоши билан беқиёс фахрланишарди. Кутилмаганда рақиб пайдо бўлиб қолди.

Тўғри, улар ўртасидаги киннинг сабабчиси фақат қош эмасди. Қувноқ ва кўнгли кенг савдогар жоҳиллиги ҳамда қўполлиги учун «жангари»ни ёмон кўрарди, шафқатсиз қиличбоз эса нозик, муғамбир «савдогарча»ни ақли ва назокатли бўлгани учун кўрарга кўзи йўқ эди.

Раносбат чалиштирилган йўғон оёқларини ёзди-да, чўк тушиб, катта кафтини ерга тираганди, мункиб кетиб, шағалга пешонаси билан шунақанги урилди-ки, уни майдалаб юборди.

— Мен оддий одамман, валинеъмат! «Раносбат, сакларни сўй!» — десангиз, сўяман. «Раносбат, сакларни тўма қил!» — десангиз, улар хоҳ қовурилган бўлсин, хоҳ хом бўлсин, ейман. Суяк-пуягию ичак-човоғи билан еб юбораман. Томоғимга тикилиб қолмайди.

Раносбат бўлакча фикрлай олармиди?!

«Айрана — жаҳондаги энг буюк давлат. Буюк Айрана урушлар туфайли бино бўлган. Айрана форслар қуроли кучи билан оёқда турибди.

Бироқ мамлакатда умргузаронлик қилаётган бошқа халқлар билан қиёслаганда, биз, асл форслар, жуда каммиз. Сув тўла қозонда ўн томчимиз, холос. Бир уюм қум-шағал ичида бир ҳовуч ферузамиз. Шу боис ҳам шоҳ бизни ферузадек қадрлайди.

Бизни қасрлар, йўллар, қалъалар қуришга ҳайдаб боришмайди. Бу ишлар — забунлар қисмати. Биз дуд босган устахоналарда озиб-тўзмаймиз. Бу ҳам мағлублар қисмати. Солиқ тўламаймиз. Енгилганлар қисмати бу ҳам. Башарти, биз далаларда,

боғларда, яйловларда меҳнат қилсак, ўз уруғ-жамоамиз учун меҳнат қилган бўламиз. Бир бурда нонни кетмону омондан ҳам кўпроқ қилич ва найза кучи билан топамиз. Бизлар — ҳарб киши-симиз. Бизни урушлар учун асраб қўйишади.

Деярли ҳар бир форс ё шоҳ ҳузурда, ёки унинг маслаҳатчилари, ёхуд сатраплар ҳузурда ва ё жанговар сарҳадларда, ёки бутун мамлакат бўйлаб ёйилиб ётган лашкаргоҳда хизмат қилади. Уруш олиб борилса, ўлжа ҳам, нон ҳам қўлга киритилади. Уруш бўлмаса, ўлжа ҳам, нон ҳам бўлмайди. Бинобарин, ҳар бир форснинг шахсий фаровонлиги тўғридан-тўғри урушга боғлиқ. Урушми? Дуруст».

Визж-виз.

Шоҳ ишни тўхтатиб, завқ-шавққа тўлиб бақирди:

— Ҳа! Раносбат, сендан хурсандман. Сен ҳам ҳудҳуд каби доносан.

У қаҳр билан Утана томон бурилди:

— Эшитдингми? Ҳукмдорга шундай хизмат қилиш керак. Сен-чи, сен бу иш ҳақида нима деб ўйлайсан, биродарим Утана?

Савдогар пастки лабининг ўнг томонини тишлади-да, ода-тига кўра, қошини қаший бошлади.

— Демак, урушми? — сўради у бўшашиб.

— Уруш! — қичқирди Куруш Утананинг шубҳа ва эътирозларини олдиндан бир чеккага суриб қўйиб.

Ҳаяжон ва қаҳр-ғазабдан шоҳнинг томоғи қуриб қолганидан, ахоманийнинг овози бўғзидан инсонга хос бўлмаган қаттиқ ва қуруқ хириллаш билан, қарғанинг қағиллаши сингари чиқди.

— Афсус, — хўрсинди Утана. — Турон билан муносабатни урушсиз йўлга қўйиб бўлмайдими? Кўчманчилар билан савдо қилиш фойдали экан — мен бунга ишонч ҳосил қилдим.

— Сен фақат ўзингнинг фойданг ҳақида ўйлайсан! — қизишди Гов-Барува. — Мен Виштаспнинг уйида, сени давлатнинг тақдири ташвишга солмайди, деб аллақачон айтгандим.

— Эҳтимол, у Утанани айрим маҳмадоналардан кўра кўпроқ ташвишлантитар, ҳамсоям Гов-Барува, — жиддий деди Утана. — Сен муборак Варканада: «Мамлакатни саклардан бехатар қилиш керак, улар билан дўстлик ришталарини боғлаш керак», — дегандинг. Шундайми? Дўстлик тўғрисида ташвиш чекаётган экан-миз, саклар билан тенг ҳуқуқли иттифоқ тузсак бўлмайдими? Ҳукмимизни ўтказишимиз шартми?

— Иттифоқ куруқ гапдан бўлак нима ҳам берарди? — яна айюханнос солди шоҳ. — Менга сакларнинг олтини, ферузаси керак. Туяларни, отларни ва Мисрга қарши уруш учун сак мерганларини келтиринг менга.

— Турон билан дўстликни мустаҳкамласак, саклар камончиларни ҳам беришади. Олтин, феруза, туя ва отларни эса саклар эҳтиёжманд бўлган молларга хоҳлаганча айирбошлаш мумкин.

— Айирбошлаш, сотиш! — қутурди Куруш. — Аҳмоқона гапларингни эшитиш жонга тегди, биродарим Утана. Лаънати «дўстлик» ва аҳмоқона «савдо» қачон ва қайси мамлакатга бойлик ва шухрат келтирибди? Отларни ҳам, олтинни ҳам, ферузани ҳам текинга талаб олиш мумкин бўлгач, бойликни сарфлаб нима қиламиз? Жангда кўп одамдан жудо бўламанми? Нима қилибди? Ахир Аранхага анави сагартлар, даҳлар, варканларни олдимизга солиб борамиз-ку. Ўлса — ўлаверсин! Қонини тўкиб, бизга бойлик келтирса бас. Шунақа, биродарим Утана. — Визж-виз. Визж-виз. — Ҳақиқий қудрат уруш орқали қўлга киритилади.

— Нечун? — қовоқ уюб эътироз билдирди Утана. — Мана, Финикия. У нима туфайли кучли? Яхши, кенг йўлга қўйилган савдо туфайли. Дўстлик эса... Яҳудийлар ва денгиз бўйи сурёнийларини ўз томонига шамшир билан эмас, дўстлик ва тинчлик ҳақидаги сўзлар билан жалб этганлигини унутдингизми?

Куруш хижолат бўлиб, ноилож Гов-Барувага кўз ташлади.

— У ерда иш бошқача бўлганди! — деди маслаҳатчи. — У пайтда ҳукмдор ғарбдаги мамлакатларни Набунаид ҳукмидан озод қилувчи сифатида иш кўрганди. Улар қўлимизда бўлган ҳозирги пайтда... бирон-бир яҳудий гинг деб кўрсин-чи.

— Ана, кўрдингми! — Визж-виз. — Йўқ, Утана. Бизга буюк халқлар устидан галабани савдогарларнинг қадоктоши эмас — кескир шамшир келтирди. Яна кўплаб янги ерларни қадоктош билан эмас, қилич билан забт этамиз!

— Шарти кетиб, парти қолган Бобил деворлари остида қилич сермаш осон бўлганди! — Утана ғазаб билан овозини баландлатди. У ҳозир ўзига одат бўлган ҳазилларсиз, жилмайишсиз ва юз буришларсиз гапирмоқда эди, шу боис Курушнинг кўзи очилиб, ҳарифининг доноларча ва синчков нигоҳини кўра бошлади. — Ўша ёғ босган, тантиқ, ялқов мад, бобил, сфард шоҳлари ҳамда амалдорларини маҳв этиш учун форслар қанча куч сарфлаб, жа-

сорат кўрсатгандилар? Улар, сизга қараганда, ўзларининг оч-яланғоч табааларидан минг бора кўпроқ кўрқар эдилар. Сиз уларни мағлуб этмадингиз — муқаррар ҳалокатдан асраб қолдингиз. Ғарб қутига ёмон тахланган нон уюмидек ер билан битта бўлди. Сиз эса юриб, кулчаларни териб олдингиз, холос. Саклар-чи? Улар бобилликлар эмас. Улар бойлар ва камбағалларга бўлинмайдилар. Улар ўзаро жиққамушт бўлишмайди. Улар орасидан жанг авжида шоҳ Иштувегуга хиёнат қилган мад аслзодалари сингари хоинларни топишингиз амримаҳол.

— «Унақа бўлмаган» Фрада-чи? — эслатди Гов-Барува.

— «Оқсоқ эшакни деб карвон йўлдан қолмайди». Фрадага ўхшаганлар юз мингтадан битта. Сезиб турибман, унинг иши яхшилиқ келтирмайди. Даҳшатли ўлим топади, саклар хоинларни аяб ўтиришмайди. Саклар — ёш, аҳил, жипслашган халқ. Уларда киши кишига дўст, биродар. Тилда эмас, амалда ҳам шундай, биродарим Гов-Барува! Уларнинг қудрати ҳам шунда. Мерганлар орасида энг моҳири — саклар. Ўқи бехато тегадиган жангчилар улар. Бундай халқ билан ёвлашиб яшагандан кўра, дўст бўлиб яшаган дуруст. Эй, форслар, ўйлаб кўринглар! Менинг айтганларимнинг мағзини чақинглар. Эҳтиёткорлик — гуноҳ эмас. Мулоҳазакорлик — жиноят эмас. Айтишган-ку: «Олға югурсанг — югургин-у, ортингга ҳам қараб қўй», — деб.

Савдогар жимиб қолди. Унинг аччиқ нутқидаги даҳшатли ҳақиқатдан чўчиган форслар саросима билан бир-бирларига боқишди.

Гов-Барува ўрнидан сакраб турди.

— Ярамас! Сен ўзинг муртад ва хоинсан! Дўстларим, унга қулоқ солманг! Бизни лақиллатмоқчи бўлаётганини кўрмаяпсизми? Хуфия ниятларининг шалтоғини яшириш учун бизни чалғитмоқчи бўляпти! У Тўмруз билан тезда оғиз-бурун ўпишиб кетганини сезгандим. Қаранг-а, унга Тўмруз билан савдо қилиш фойдали эмиш! Сен кўрадиган фойда билан бизнинг нима ишимиз бор, эй ердан чиққан ерқозик? Биз буюк Айрананинг фароғатини ўйлаб ташвиш тортмоқдамиз. Бу икки оёқли итлардан Худо берган шаҳаншоҳ Куруш кўрқсинми? Савағич ўқлар билан қуролланган жулдурвоқи қаланғи-қасанғи саклардан кўрқсинми? Ҳа! Уларнинг, ҳатто, дурустроқ совути ҳам йўқ-ку. Саклар тўдасини ўн беш кун ичида тор-мор қилиб ташлаймиз. Ҳатто, қиличимизни қиндан суғуришга ҳам ҳожат қолмайди. Нечун? Нега? Нима зарур? Оғир дубулғаларимизни кўриши биланоқ, мис совутла-

римизга, катта қалқонларимизга, отларимизнинг кўкракпечи-га, узун найзаларимизга, зоғнуларимизга¹, манжаниқларимиз-га² кўзлари тушиши биланоқ тумтарақай қочишади. Калхатни кўрган юмронқозикдек ин-инларига кириб кетишади. Очигини айтганда, биродарим Утана, гап мутлақо саклар, уларнинг нор-туялари ҳақида эмас. Сакларга тупургум! Сакларни ер ютсин! Илма-тешик чодирларининг бизга нима кераги бор? Ҳа, гап сакларда эмас. Гап шундаки, ушбу бетайин отлиқлар тўдаси, атайлаб қилгандек, ноз-неъматларга бой Хоразм йўлини, бара-котли Суғд йўлини тўсиб қўйган. Хоразм ва Суғддан шимоли-ғарбга, буюк Ранха дарёсига³, шимолга, ўрмонлари самурга⁴ тўлиб тошган Зулмат Диёрига ҳамда кунчиқарга, Олтинтоққа, кўзи қисик шоҳлар хазинасига йўл кетади. Ўша йўллар туташган жой-ни эгаллаб олсак, қанча дон-дун, балиқ, қуллар, қимматбаҳо мўйналар, асал, мис, қалайи, олтин, кумуш ва бошқа хилма-хил бойликларни қўлга киритамиз! Божнинг ўзи биланоқ хази-нани икки баравар кўпайтиришимиз мумкин. Шарқ ғарбга қара-ганда беқиёс бадавлат. Бақтрнинг ўзини олинг-а. Кичкина Бақтр-дан 360 кумуш талант⁵, яъни Фаластин, Сурия, Финикия, Ас-сирия ҳамда Қибрисни биргаликда олганда, ўн талант ортиқ хи-рож оламиз. Турондан эса уч минг талант — Бобил ва қуйи Икки-дарё оралигидан оладигандан уч баравар кўп ишлаб оламиз! Ҳақиқий савдо ана ўша ерда, биродарим — «ишга чечан» эмас, «сўзга чечан» биродарим Утана. Ҳайратга тушдингми? Қойил қол-дингми? Бунақа имкониятлар ҳақида ўйламаганмидинг? Албат-та-да! Сен, Утана, майда савдогарсан, ақлингнинг бўйи хумча-дан ошмайди, оламинг эса буқа терисидан катта эмас. Наҳотки давлатпаноҳ савдога қарши бўлса? Асло. У хурмача ва теридек арзимаган нарсалар билан ўралашиб қолишга қарши. Давлатпа-ноҳимиз кенг қўламли савдо тарафдори. Суғд билан Хоразмга етиб олсак бас — у ерларда қанақа ишлар бошланиб кетишини ўшан-да кўрасан! Аммо аранха сакларини қувиб солмасак, исроиллик савдогарларнинг омборларига талончиларнинг қадами етмагани-дек, Хоразм, Суғд ва улар ортидаги ерларга бизнинг қадамимиз мутлақо етмайди. Шу боис биз, вақтни бой бермай, Аранха ор-тидаги кўчманчиларни яксон қилмоғимиз даркор.

¹ Зоғнул — қалъа деворларини бузиш учун қўлланилган мослама.

² Манжаниқ — тошотар уруш аслаҳаси.

³ Ранха, Ра — Волга дарёси.

⁴ Самур — соболь.

⁵ Кумуш талант — пул бирлиги номи.

— Шундай! — руҳланиб кетди Куруш сафдошининг оташин нутқидан енгил тортиб. Утананинг гапларидан ҳосил бўлган шубҳа тарқалган эди. — Тасанно, Гов-Барува! Худхуд мисол донишмандсан.

— Бу гапларни ўнгимда эшитаяпманми ёки тушимдами? Босинқирамаяпманми? Катталар орасидаманми ёки гўдаклар? «Тум-тарақай қилиш, тор-мор қилиш...» Эсингиз жойидами, одамлар? Ким билан ўчакишмоқчи эканлигингизни наҳот тушунмаяпган бўлсангиз? Шундай буюк давлат бошида туриб, авбош уришқоқ маишатпарастлардек фикр юритсангизлар. Ё Яздон, орамизда жиддий мулоҳаза юритадиган бирон кимса бормикан? Эсингизни йиғингиз!

— Валдирашни бас қил, Утана! Сен ё биз билан бўл, ёки бизга қарши бўл. Биз билан бўлсанг, Аранха ортига борасан. Қарши бўлсанг...

Куруш Утанага аста яқинлашди-да, қирғий бурни билан бошини чўқимоқчи бўлгандек, унинг тепасида туриб қолди.

Чолнинг қўли ҳали ҳам пичоқни қайроқтошга уриш билан банд эди. Пичоқ тошга ҳар бир урилганида ўнглаб бўлмас фалокатни сезиб ётган ёввойи мочахарнинг кулоқлари қайчидек дам қўшилиб, дам айриларди. Чўл малагининг юраги пичоқнинг ҳар бир гижирлашига акс садо берарди. Темир гижирламай қолганда у юрагини кўрқинчдан ҳовучларди. Бўлдими? Тош қайраб турган экан, мочахар тирик эди. Уни қайрашдан тўхташса, нима бўлади?

— Наҳот мен ватанимга қарши бўлсам? — тўнғиллади Утана. Ҳозир шоҳга қаршилиқ қилиш бефойда ва хавфли эканлигини Утана тушунганди. Ўзиникилар йироқда. Куруш қуюшқондан чиққанди, қизиққонлик билан шундай ишларни қилиб қўйиши мумкин эдики... — Сизларни кўчманчилар билан урушдан қайтармоқчи бўлганимда айнан ватаним фаровонлигини ўйлагандим. Афтидан, янглишган кўринаман. Тентаклигим учун бир қошиқ қонимдан кечинг, давлатпаноҳ. Утана Аранха ортигагина эмас, Яксарт ва Ранха ортига ҳам боришга шай! Минг отлиқ ва минг пиёдани аслаҳа-анжом билан таъминлайман.

Ва ичида кек билан қўшиб қўйди:

«Мен қичқиришимни қўймайман, тонг отгач эса нима бўлса — бўлар» — деган экан хўроз».

— Аҳа! — Визж-виз. — Бу бошқа гап. — Заҳарханда қилди Куруш. Душманини ер билан битта қилди. Ғанимни шоҳона метин иродага бўйсундирди.

Эртагаёқ мирзаларни ўтказиб қўйиб, Маъбудлар қароргоҳи учун битикларни қайта ёзиш даркор. Ўзини инсониятнинг валинеъмати қилиб кўрсатишга на ҳожат? Куруш кўнгилчан ҳукмдор падарми? Бўлмағур гап! Халқ — овсар. У яхшиликка эмас, шафқатсизликка эҳтиром кўрсатади.

Форслар ҳаяжон билан қулишарди, қўлларини бир-бирига жон-жаҳди ила, тешилгудек қилиб ишқашарди, оёқларини кескин букиб, тўғрилашарди, узоқ боқувда ётган отлардан қолишмайдиган даражада ерни тепкилашарди. Уруш! Уларнинг кўзи ҳирс билан ёнарди.

Уларнинг кўз олдида шимолнинг тим қоронғи ўрмонларидаги самурлар қўйруғи ва қорабурул тулкилар думи товлана бошлади, гўё.

Оёқлари остида чигирткалар эмас, балки Аранха балиқлари питирлаб ётарди, гўё.

Гўё кимдир: «Шошининг! Интизорликдан дармони қуриган тўда-тўда қисик кўз кишилар қайноқ кўз ёшлари дарё бўлиб, Олтинтоғда саргардон юришибди; қоятошлардан кўкракка урилган муштлар зарбаси, оғир хўрсиниқлар саси келмоқда. «Ўша азиз қирғий бурун форслар қаерда экан? Нечун имиллайдилар, хазиналаримизни олиб кетиш учун нечун тезроқ келмайдилар?» — деган оташин хитоблардан чўққилар ларзага келмоқда!» — деган қувончли мужда келтиргандек эди.

— Маъбудларнинг энг қудратлиси донишманд Аҳурамазда шарафига! Сафарим ўнгидан келсин.

Куруш қайроқтошни улоқтирди, даҳшатдан титраб кетган мочахарнинг бошини орқага қайириб тиззаси билан босди-да, қайралган пичоқни бир тортишда уни бўғизлаб ташлади.

* * *

Меҳр-Бедод қаттиқ сўкиниб ва таёғини силкитиб, ҳорғин гаровгонларни омборхонага ҳайдаб киритди, пухта беркитилган эшик ёнига посбон қўйди-да, уйига кетди.

Қуёшнинг зарғалдоқ баркаши малларанг шафақда данданали зим-зиё тоғ каби кўриниб турган, у ер-бу ери вайрон бўлган, ҳайбатли шаҳар девори ортида эндигина ғойиб бўлганди.

Ичкаридан девор, турфа хил ясси томлар, тор кўчалар тирқиши тўқ нафармон-нилий соя остида қолганди. Оқшом шафағи шуъласи қатор тизилган баланд шинаклар орқали ўтиб, нилий сояни шаффоф-пушти нурлар билан тилимларди.

«Хоразмнинг йўл-йўл матосига ўхшар экан. Тез кунларда ўша матоларни қўлга киритамиз. Матони ҳам, терини ҳам, идиш-оёқни ҳам. Бошқа ҳар қанақа нарсаларни ҳам тўрт қопдан қилиб оламиз. Бахтимиз чопса, сак биялари уюрини ҳайдаб келишимиз мумкин. У ёқларда от кўп. Ҳар ким яхшигина ўлжали бўлиб қолади».

Кўчада кишилар кам. Борлар ҳам ўз кишилари эди. Маҳаллий аҳоли — парталарнинг бир қисми қишлоқларга сиқиб чиқарилган. Бир қисмига тамға босилиб, йўл ишларини бажариш учун юборилган, шоҳ боғларига, устахоналарга, чорвачилик хўжаликларига олиб кетилган. Яна бир қисми ақобирларга, бошлиқларга ва оддий навкарларга бўлиб берилганди.

Бўшатиб олинган уйларга Ниссайяга жойлашган форс қўшинларининг найзабардорлари ва қиличбардорлари, қалқонбардорлари ва новакандозлари хотин-бола-чақаси ва бошқа қариндошлари билан кириб олишган. Кенг хонадонлардан бирини Меҳр-Бедоднинг оиласи эгаллаганди. Орийнинг ўғли, шавкатли орий ҳозир ўша ёққа, оиласига шошилмоқда эди.

Меҳр-Бедод ҳовлига имкон борича бурни осмонда кириб борарди.

Мохорадан қорин дам бўлганидек, тезроқ хонадонига етиб олиб, уйдагиларга улар кўзининг оқу қораси Меҳр-Бедоднинг бошига тушганлар ҳақида тезроқ ҳикоя қилиб бериш истаги ёш форснинг ичини қиздирарди.

Одатда, олдинга ёйсимон эгилиб юрадиган бу кас ҳозир бурнини кўтариб, озгин кўкраги ва қорнини чиқариб олганди. У яна ўша ёй монанд, бироқ энди орқага эгилиб юрар, қоматининг томир-ипи шодликдан жаранглаётганга ўхшарди. Гўёки Меҳр-Бедоднинг бошига афсонавий ҳумоюн қанотлари соя солгандек эди. Ривоят қилишларича, унинг қанотлари сояси тушган киши шоҳлик тожини муқаррар қияди.

Оҳ, биродарлар, нақадар улуғ омад!

Оҳ, дўстлар, қандай бахт!

Лойқа сув тўла ҳовуз ёнидаги олма дарахти остига ёзилган гиламда Меҳр-Бедоднинг ота-онаси, укалари ҳамда сингиллари, қорайиб кетган қўлига олти ойлик боласини кўтариб олган хотини Меҳр-Бедодни кечки овқатга кутиб ўтиришарди.

Уларнинг ёнидан, бўйра устидан қуллар хотинлари ва болачақаси билан жой олишганди. Шарқда хожа билан қул бирга ишлашади. Тўғри, меҳнатнинг кўпи қулнинг зиммасига тушади.

Шарқда хожа билан қул бирга ўтириб таом ейишади. Рост, овқатнинг кўпини хожа ейди.

— Ҳарбга кетяпман, — мағрурланиб деди Меҳр-Бедод, этигини ечиб, қўлини чайиб, отасининг ўнг томонига ўтирар экан. Оилада у отасидан кейин катта эркак эди. Хожанинг сўл томонида эса уй бекаси ўтирарди.

— Воҳ! — хитоб қилди қария. — Кимга қарши урушга?

— Аранха сакларига қарши.

— Савоб иш, савоб, — жонланди қария. У мадлар билан жанг қилган, Лидияга борган азамат қиличбоз эди. — Сакларда яхши отлар ва қўй кўп деб эшитганман.

— Сизга қўй билан от бўлса бас! — хўрсинди кампир. — Эшитишимча, сакларнинг камонлари ҳам ёмон эмас, ўқлари ҳам кам эмас. Ўша қўйлару отларнинг қанчаси ҳам тегарди? Урушга ҳайдаб кетаётганда ўн халта тилла ваъда қилишади. Ўлжани тақсимлашда эса бизларга сарқитгина қолади. Энг яхши нарсалар шоҳнинг хазинасигаю унинг аёнлари чангалига тушади.

— Жим бўл. Шум кампир! Йўлбарс еган жойда шоқол ҳам тўқ бўлади. Сенга ҳам бирон нима тегиб қолар. Сиз, хотинларга, хўрсиниш бўлса бас. Эркак жанг учун яралган.

— Бугун Куруш билан суҳбатлашдим, — беписандлик билан деди Меҳр-Бедод бепарво ва зерикканнамо ҳомуза тортиб. Ўзи эса... Ўзи шодликдан дик этиб туриб, ўйинга тушишга тайёр эди.

— Воҳ! — Сакрагудек бўлди қария. — Нима бўлди?

— Шоҳ мени Задракартада унинг ҳузурда бўлган кунларимдаёқ эслаб қолган... Раносбат сени мақтаяпти, — деди Куруш. — Мен жасур ва садоқатли кишиларни яхши кўраман. Шунақа яхши хизмат қилаверсанг, менинг хос соқчиларимдан бири бўласан.

— Воҳ! — Қария нўхат шўрва солинган сопол товоқни кескин нари сурди. — Бугун шундай кунки... Эй, Аспабарак! Ҳамма ишни ташла! Қўйни сўй. Бугун бизникида байрам!

У Меҳр-Бедодга ҳайрат билан тикилди, таъсирланган кампирининг елкасига қоқди, пиқиллаб, кўз ёшини артди.

— Раҳмат, хотин! Сенинг ўғлинг... менинг ўғлим... раҳмат, раҳмат!

Уйдагилар ҳовлида куймаланиб юришар, нималаргадир тарддуд кўришарди.

Укалари ва сингиллари Меҳр-Бедодга хиралик қилишди:

— Менга қора тойчоқ олиб келинг.

— Менга эса — малла кўзичоқ келтиринг!

— Бўғалоқ!

— Сак қизалоқларини олиб келинг! Биз улар билан ўйнардик.

— Майли, дуруст. Олиб келаман. — Меҳр-Бедод болаларни мулойимлик билан нари кетказди-да, хотинининг олдига келди. У супа чеккасида, бошини солинтириб ўтирар, хонадонда фақат угина янгиликдан хурсанд эмасди.

Меҳр-Бедод ҳайрон бўлиб сўради:

— Сенга нима бўлди?

Кўзлари катта-катта, ёшгина, олти ойлик чақалоқнинг она-сидан кўра кўпроқ қиз болага ўхшаган хотини ўглини бағрига маҳкам босиб, пиқиллади:

— Агар... сизни ўлдиришса-чи?

Ачинганидан Меҳр-Бедоднинг оғзи очилди. Бироқ шу онда отаси онасига қандай муомала қилиши ёдига тушди-да, ожизлигидан уялиб кетди. Сўнг чўзиброқ кулиб деди:

— Бе, овсар! Ким ҳам мени ўлдира оларди? Мени ўлдирилган одам ҳали...

Мағрур ва жангари Меҳр-Бедод, сен билан гап сотиб ўтирмамми, дегандек кўл силкиб, супадан нари кетди.

Урушда кишилар бир-бирини ўлдиришларидан ёш форс хабардор эди, албатта. Бироқ сафарга отланаётган ҳар қандай киши сингари, бу қалқонбардор ҳам ганим ўқи уни албатта четлаб ўтишига ишонарди...

Сихга тортилган кўй пишиди. Мешда шароб келтирилди. Яқин ҳамсоялар меҳмонга чорланди. Ҳовлида эркаклар тун ярмидан оққунча валақлашди.

— Сакларга қарши уруш — маъбуд Аҳурамаздага мақбул иш, — дейди уй хожасининг хокисорлик билан қилган илтимосига кўра тўрға чиқиб ўтирган оташкада қоҳини гердайиб. — Чунки Турон кўчманчилари кофир қабилалар, икки оёқли ҳайвонлар, одам эмас, ҳашаротлар. Улар туғилишмайди, оналарининг қорнидан думалаб тушишади. Ўлишмайди — ҳаром қотишади. Юришмайди — гимирлашади ёки оёқларини судраб босишади. Ёйишмайди — жиғилдонга уришади, — дейди қоҳин ишонч билан.

Меҳмонлар Меҳр-Бедодга хушомад билан боқишади.

Хўп омади чопибди-да!

Шоҳнинг хос соқчиси бўлиш — улуғ шараф, ҳар бир форсининг ҳам бу орзуси ушалавермайди — ҳукмдорнинг ҳаётини, одат-

да, уруғ оқсоқолларининг, бадавлат кишиларнинг фарзандларига ишониб топширишади. Меҳр-Бедод эса оддий кишилардан, бироқ Курушга маъқул тушибди-да. Омади чопибди. Бу — ҳам ютук, ҳам омад эди.

Ширин шароб, мўл газакдан ҳамда атрофдагиларнинг ўзига бўлган ҳавасидан сархуш бўлган Меҳр-Бедод бамисоли сеҳрли Семурғнинг кенг ва юмшоқ қанотида орзулар осмонида учаётгандек ҳузур қилмоқда эди.

Бутун хонадон хурсандчилик қилмоқда. Фақат Меҳр-Бедоднинг хотини, ҳамма унутган Фаризод ҳовли бурчагида чўк тушиб, кўз ёшини шашқатор оқизиб, боласини эмизиб ўтирарди. Шунча ёш қаердан келаркан-а?

Кўз ёши аёлнинг муштдеккина сийнасини ва гўдакнинг қорамағиз юзини шалаббо қиларди. Бола бечора тез-тез эмишдан тўхтаб, онасининг ёшидан ҳўл бўлган қора кўзларини очиб-юмиб, ингилларди. Қайғу ва ғам-ғусса босган эди.

«Урушми? Дуруст! Урушда истаган қабихликни қилишинг мумкин.

Тубан истақларинг тизгинини бўш қўй.

Энг разил лаззатдан баҳраманд бўл.

Кўнглинг истаган қабоҳатни қил.

Энг тубанликдан жой ол. Палидлик оғушида ором ол. Сўнги истақларинггача қондиргил. Сўйишинг, осишинг, ғарқ этишинг, чопишинг, шармандалиқлар қилишинг, зўрлашинг, ўт қўйишинг мумкин.

Ҳамма ишни қилишинг мумкин!

Сени фақат мақташади. Орийсан, олийжанобсан, хожасан. Боз устига — урушдасан...»

* * *

— Раносбат-э-эй! — саркарданинг чодирига кириш йўлини тўсиб турган, кашта тикилган пардани узун оёғи билан очар экан, завқланиб қичқирди Меҳр-Бедод.

Форс икки сак асира қизларнинг сочини биллақларига ўраб, уларни судраб келарди.

Қизлар чангалзорда овчи қўлга туширган ёш мода йўлбарслардек унинг оёқлари остида типирчилашар, бақирившар, тимдалашар ва тишлашарди. Меҳр-Бедод уларни тинчитиб учун сочларидан силтаб тортар ва у ёндан-бу ёнга чайқалиб, кайф билан қаҳқаҳа уриб куларди.

— Раносбат-ов! Ҳой, Раносбат!

— Ҳов, Меҳр-Бедод! — унга жавобан чийиллади Раносбат. — Кирсанг-чи! Қаерда қолиб кетдинг?

— Иккита какликни отиб олдим, ха-ха-ха!

— Какликни дейсанми? Бу ерга келтир уларни.

— Ёрдамлашиб юбор! Огир улар. Оёқ тираб туриб олишмоқда...

Раносбат гандираклаб ташқарига чиқди. Ёшгина асираларни кўрган саркарданинг кўзлари шодликдан ўйноқлаб кетди. У от пойгасидаги томошабиндек қийқириб юборди:

— Во-ой! Мўъжиза-ку! Тилла йигитсан-да, Меҳр-Бедод. Тилла йигитсан.

Форслар оёқлари чалкашиб, қоқилиб-суқилиб ва кулги аралаш сўкиниб, икковлашиб қизларни чодирга судраб киришди-да, бетартиб уйиб қўйилган жун ёлқичлар, кийим-кечак, юмшоқ эгар-жабдуқ, намаг жул, каштадўзи ёпиқлар, бўш кўза ва идиш-оёқлар устига улоқтиришди.

... Аранха. Форслар қўшини ўн беш кун давомида эски карвон йўлини ёқалаб, қумтепалар орасидан, қуруқ жарликлар ичидан, нишаб дўнгликлар ўрқачидан улкан илондек буралиб-буралиб, Марғдан буюк дарё томон ўрмалаб борарди.

Махсус гуруҳ кечув учун қулай жойни излаб, қирғоқни кўздан кечириб, қароргоҳ атрофида кезиб юрар экан, отликлар ва пиёдалар дам олишарди.

Йўлда қўшинга бўш чодир ҳам учрамади.

Марғдан йўлга чиқишдан олдин форслар гўёки Куруш Тўмузнинг устига икки юз минг сара қиличбоз билан юриш қилмоқда, деган миш-миш тарқатишди. Аслида унинг навкарлари йигирма-йигирма беш минг нафардан зиёд эмасди, боз устига уларнинг орасида нафақат асл форслар, балки варканлар, парталар, мадлар, дахлар, марғлар ҳамда бобилликлар ҳам бор эди.

Туронга даҳшат солиш учун миш-миш тарқатилганди. Доим шундай қилинарди. Мурғоб билан Аранха оралиғида кун кечираётган бир қисм кўчманчилар даҳшатдан тумтарақай бўларди. Баъзилар шимолга — Хоразм тарафга кетса, айримлар шарққа — Аранха ортига йўл оларди.

Гов-Барува енгил отликларининг омади чошиб, сўл соҳилда нариги томонга ўтиб кетишга улгурмаган бир нечта хонадонни қўлга туширишди. Шоҳ қариялар ва гўдакларни Аранхага чўктиришни, балоғатга етган эркаклар ва ўспиринларга тамға босиб,

ўғруққа жўнатишни, аёлларни эса қўшин бошлиқларига тақсимлаб беришни буюрди.

Икки нафар сак қизини Раносбатга совға қилди; Меҳр-Бедод ўшаларни келтирган эди.

— Эй, ухламаларинг! Чалларинг... — Раносбат кираверишда думалаб ётган икки маст хос соқчини тепиб уйғотди.

Улар мастлик билан маъюс минғирлаб ва ҳиқичоқ тутиб, бир-бирининг елкасига тиралиб ўтириб олишди-да, чирманда ҳамда сурнайни титкилаб топиб, кўзларини очмай чалишга тутинишди. Бошлари гоҳ ўннга, гоҳ чапга осилиб қолар, иккита ковоқ сингари бир-бирига уриларди.

Сурнай қалбларни ларзага солувчи бир хил баланд товуш чиқарарди.

Чирманда ҳам оҳанг ва усулсиз бадабангларди. Уни гўё чирмандакаш эмас, балки сонига ёпишиб олган сўнани ҳайдаш учун орқа оёғини силкитиб, гардишга тортилган терига тасодифан тегиб кетаётган мудроқ эшак чалаётгандек эди.

— Дуруст! — маъқуллаб қичқирди Раносбат. — Юз йил яшангу, бироқ сизларни ҳозироқ жин чалса ҳам майли. — У йиғлаётган қизлар томонга ўтирилди. — Қани, улоқчалар, рақс тушинглар-чи!

Асиралар бир-бирининг пинжига тиқилиб, кираверишда ўтиришарди; титраб-қақшаб ўтирган бу қизлар чиндан ҳам бўрилар орасига тушиб қолган улоқчалардек дир-дир титрашарди.

— Кимга гапиряпман? — бақирди Раносбат. — Қани, ўйинга тушларинг! Ҳа, истамаяпсизларми? Меҳр-Бедод, таёғим қани?

Асиралар бошига таёқ ёғила кетди. Қизлар йиғлаб ўзларини ташқарига уришганди, Раносбатнинг чодир ёнидаги ўт устида зўр бериб ўйнаётган хос соқчилари оғушига бориб тушишди.

— Кўздан йўқотларинг! — ўқирди Раносбат. — Булар улоқми-ди? Илон булар! Бир таъзирини берларинг... Эрталаб ўзим шу-гулланаман.

Раносбатнинг амри билан Меҳр-Бедод янги кўзани очди. Ичишди. Яна ичишди. Яна ва яна, қайта-қайта ичишди. Раносбат чилимни олди-да, оташхонасини ёввойи наша уруғи ва япроғидан тайёрланган, тўқ яшил ботқоқ тупроғи рангидаги қуруқ ва қаттиқ банг билан тўлдирди.

— Татиб кўрганмисан? — сўради у Меҳр-Бедоддан.

Йўқ, Меҳр-Бедод хаомани¹ ҳеч қачон татиб кўрмаганди. Олдий қалқонбардор учун бу жуда қимматга тушадиган нарса эди. Раносбат уни чироқдан ўт олдирди-да, виқор билан:

¹ Хаома — ўткир кайф берувчи ичимлик. — (Мух.)

— Қандай қилиб тортишни кўриб кўй, — деди.

Бошлиқ чилимнинг учига лабини деярли теккизмай, ҳавони тутунга кўшиб шовқин билан сўрди. Бир неча бор қаттиқ-қаттиқ сўргач, йўтала бошлади ва тескари қараган кўйи, чилимни Меҳр-Бедодга тутди. Чодир кўкиштов чучмал тутунга тўлди.

Хаомани тўйгунча чекиб, иккаласи жимиб қолишди. Юзларидаги қизиллик аста-секин йўқолиб, терисининг ости заҳил тусга кирди. Кўзлари шишадек қотиб қолди. Кўз ости салқиланди.

Меҳр-Бедоднинг боши айланди.

Пешонасини артмоқчи бўлиб кўлини қимирлатди.

Куйида, олисла, зим-зиё жарликда тарикдек майда ғалати бир нарса йилт этди-да, тобора катталашиб, минг йиллар оша юқорига қараб ҳаракатланди.

Мана, у баданни жунжиктирадиган тарзда беун ўкириб, Меҳр-Бедоднинг бакрайиб қолган кўзлари олдида тўхтади. У даҳшатли эди. Қоядек улкан, бармоқлари бобочинор танасидек йўғон эди.

Қалқонбардор тиришиб, ой томон қанот қоқиб кетди. У тиззаларини қорнига букиб, равон ўмбалоқ ошарди, ёнгинасида эса зангори оловдек товланиб, юлдузлар учиб юрарди.

Меҳр-Бедод тўнғиб, тишлари такиллаб бошлади. Бу товушдан кўрқиб кетган ориқ қора мушукча жуни тикка бўлиб, форс йигитга даҳшат билан қаради-да, чодирнинг чокига тирмашиб, ҳеч қанақа тешик бўлмаган зулмат ичида кўздан йўқолди.

Ёнгинасида кимдир қиқирлаб кулди.

Меҳр-Бедод ўзига келиб, кўзини очди-да, Раносбатни кўрди. Бошлиқ бармоғи билан Меҳр-Бедоднинг кўкрагига ниқтарди. Унинг лаблари бемаъни, аҳмоқона кулгудан қийшайганди.

Қалқонбардорни қаттиқ кулгу тутди. У Раносбатнинг кўзига қараб, телбаларча қаҳ-қаҳ урди ва худди шундай жавобни эшитди. Форслар намат устида думалашарди. Биқинини чангаллашарди. Ични ўртайдиган шиддатли кулгудан бўғилишарди.

Кулиб бўлгач, итдек очиққанларини ҳис этишди.

Улар оқшомги зиёфатдан қолган овқатга очкўзлик билан ташланишди. Сирглон сингари, қоринлари қуриллаб, сарқитни чайнаб, ямланган сўнгалларни қайта ямлашарди. Тўғри дастурхон устига кусиб юборишди. Ётишдию қотишди-кўйишди.

Чироқни йиқитиб, чодирга ўт кўйиб юбормаганлари ҳайратга соларди кишини.

Алаҳсираб, Фаризодни кўрди. Йиғлаб, ўглини унга узатарди. Гўдак эса, кўзларини чақчайтириб, Раносбатнинг овози билан тентакларча қаҳ-қаҳ урарди.

— Эй, Меҳр-Бедод ким?

Қалқонбардор инграниб, шишган қовоқларини аранг йириб, кўзини очди. Бечоранинг кўнгли айнир, бехузур бўлар, ичи бураларди. Вужуди илвиллаган, суяклари зирқирар, боши биринч қозондек ғувилларди. Кеча Раносбат сак қизларни эмас, Меҳр-Бедодни калтаклагандек, қўл-оёғи оғрирди.

Дабдаласи чиққанди Меҳр-Бедоднинг. Буткул дабдала бўлганди у.

У қусиб ташланган дастурхонга боқиб, чучмал хаома вужудига сингдирган қарахтликни эслаб жирканди. Оғир, шармандали иш қилиб қўйгандек уятдан ёнди.

— Меҳр-Бедод сенми? — қалқонбардорнинг олдида зарҳал ойболта кўтарган, мадлар либосидаги бўйчан жангчи турарди. Шоҳнинг хос соқчиси эди у.

Жангчи жиддийлик билан чиқишга имо қилди. Ўзини Куруш чорлаётганини Меҳр-Бедод тушунди. Нима учун экан-а?

Шишиб кетган юзини рўмолча билан артди, гижимланган кийимини амаллаб текислаган бўлди-да, ҳар қадамда қоқилиб, дим чодирдан чиқди. Чиқди-ю, найзага дуч келгандек, заиф фарёд қилиб, ўзини орқага ташлади.

Чодир олдида, ўчиб бўлган гулхан ёнида унга орқа ўтириб... Фаризод ўтирарди.

Хотинининг боши ўша хайрлашув кундагидек ғамгин эгилганди. Озгин елкалари титрарди. Яна йиғламоқда эди.

... Дам ўтмай у янглишганини фаҳмлади. Хотини бу ерда нима қилсин? У олисда, Ниссайяда-ку. Шунга қарамай, юраги ҳаприқиб, Меҳр-Бедод гулхан томон отилди. Фаризод эмасди, албатта. Ангори хотинига ўхшамасди. Лой чаплаган (қаерда уни судрашганикин?), чанг ва кулга ботган кечаги қизлардан бири эди.

— Нима қилиб ўтирибсан? — ириллади Меҳр-Бедод қалбида пайдо бўлган ачиниш ҳиссини кўполлик билан босиб.

Қиз сўлғин юзига босиб турган қора кафтларини туширди-да, дароз форсга ошқора нафрат билан боқди. Тўсатдан сакраб туриб, ўткир тирноқли чангалини башарасига ботирмоқчидек, унга сапчиди.

— Нима қилиб ўтирардим? Кўрмаяпсанми нималигини? — бақирди у бўғиқ овозда. — Мараз! Худоё, сенинг хотинингни ҳам шунақа қилишсин.

Меҳр-Бедод, яна хаома тутунини ютгандек бўзарди.

— Илон! — бақирди қалқонбардор ва таёғини силкитди. (Таёқсиз форсни ким ҳам кўрибди?) — Ҳозир сенга кўрсатиб кўяман!

— Кўрсат! Худоё, сенинг хотинингни ҳам шунақа қилишсин!

— Ҳу, ярамас. — Меҳр-Бедод таёғини беихтиёр туширди, тупуриб, калтак еган одамдек, гулхандан нари кетди. Орқасидан шоҳнинг хос соқчиси вазмин қадам босиб келарди.

— Малъун! Қара-я? — кўз олдига келаётганлардан қутулишга уриниб, ғазаб билан гўлдиради Меҳр-Бедод. Бироқ ўлгур бу сак қиз йигитнинг таҳликага тушган юрагида олисдаги Фаризод сиймоси билан ақл бовар қилмас даражада қўшилиб кетаётганди.

Унинг хотини, орийнинг қизи Фаризодни сузонғич дашт эчкисига ўхшатиш уни таҳқирлаш билан тенг эди. Лекин бу ёввойи қиз кўз олдингдан кетмаса нима ҳам қила олардинг?

Миясида фикрлар чарх урарди.

Меҳр-Бедод атрофга алангламас, шу боис хос соқчи билан даҳлар гуруҳи олдидан қандай ўтиб кетишганини сезмай қолганди. Ниссайда гаровгонларни тутиб туриш зарурати қолмаганди — уларнинг барча қариндошлари ўзлари билан урушга ҳайдаб кетилганди. Болалар, аёллар ва кексаларгина гаровга олиб қолинганди.

Шунингдек, Меҳр-Бедод ортидан қаттиқ қасос ўтини сочиб тикилиб қолган кўзларни ҳам сезмай қолганди.

Бу кўзлар муқаррар ўлимни башорат қиларди.

Бу кўзлар Гадат исмли ёш даҳнинг кўзлари эди.

* * *

... Шоҳ билан Утана орасида эрталабдан яна аччиқ-тизиқ гап бўлиб ўтди. Куруш кечувни тезлаштиришни талаб қиларди. Дам олганимиз етади! Курушни безгак тутгандек, тезроқ қайсар сакларнинг таъзирини бергиси келарди.

«Ақлдан озган у, мутлақо ақлдан озган, — ғазаб билан ўйларди Утана. — Тўппа-тўғри бўрибосарнинг оғзига кириб бормоқчи. Шаҳаншоҳ, беҳуда шошилмоқдасан. Яхшилик келтирмайди бу ишинг».

Ташида эса деди:

— Кўшиннинг деярли ярми барбарлар¹. Шунақа. Сен: «Ўлса — ўлаверсин! Қонини тўкиб бизга ғалаба келтирса бас», — дединг. Начора. Ўлса ўлаверсин. Лекин уларни ақл билан нобуд қилиш керак! Нима бўлганда ҳам, даҳлар, варқанлар, парталар бизга таянч бўлади. Тадбиркор хожа асл арғумоқни ҳам, юк ташувчи хачирни ҳам авайлайди. Барбарлар сизга асқотиб қолади, ҳукмдор. Жуда бўлмаганда, бўлажак жанглarda керак бўлади. Фикри ожизимча, Тўмуруз билан яна бир гаплашиш керак. Балки, жангсиз ҳам амаллармиз? Эҳтимол, Тўмуруз ўз ихтиёри билан итоат этар? Унинг ақли ўзига етарли. Манжаниқни чўп билан бузиб бўлмаслигини тушунади.

Утананинг мақсади не эди? Буни ўзи ҳам аниқ билмасди. У Тўмуруз ўз ихтиёри билан тобелик изҳор этишини истамасди. Бу икки кўшин иложи борича кейинроқ тўқнашини истарди у. Жангни нима қилиб бўлса ҳам бартараф этишни истарди. У ёғига эса нима бўлса бўлар. Балки, ҳаммаси тинч ҳал этилар.

У кишиларга ачинарди.

— Сафсатани бас қил! — қутурди шоҳ. — Гов-Барува, сен у билан тўйгунча гаплашгансанлар. Аранха ортига, олға!

— Мен Утанага кўшиламан, — деб қолди тўсатдан унга Гов-Барува. — Тўмуруз билан яна бир бор учрашиб кўрилса, зиён қилмайди. Унинг ихтиёрий тобе бўлишига кўндириш амри маҳол. Лекин музокараларни давом эттира туриб, солларни тўсиқсиз ҳозирлаб, зўр кўприк қуриб улгурамиз. Акс ҳолда саклар соҳилни ўраб олиб, кўплаб кишиларни ҳалок этадилар.

— Аҳ-ҳа! — им қоқди шоҳ маъқуллаб. — Шундай бўлса, розиман. Тўмуруз ҳузурига кимни юборамиз?

Меҳр-Бедодни танлашди.

Бу гап кеча бўлганида, Меҳр-Бедод шодликдан қийқириб юборган бўларди. Ҳукмдор унга қанақанги ишонч билдирмоқда! Лекин бугун, кечаги ичкиликбозликдан кейин тинкаси қуриб, беҳол юрганида, хурсанд бўлиш у ёқда турсин, тилини ҳам осонликча қимирлатолмасди.

Бунинг устига Фаризод... Яъни, Раносбатнинг кўппаклари таҳқирлаган сак қизлари унинг хаёлидан чиқмасди.

«Меҳр-Бедод у ёққа борсин, Меҳр-Бедод бу ёққа борсин, — ўкиниб ўйлади қалқонбардор, саропардани тарк этар экан. — Ўзлари энди Тўмурузнинг кўзига кўринишга кўрқишади. Мана, Гов-Барувани юборишмади-ку. Саклар мени ўлдиришса, Курушга нима?»

¹ Барбарлар — варварлар, ётлар, нодонлар, жоҳиллар маъносига.

Тўсатдан келган фикр Меҳр-Бедодни даҳшатга солди. У Задракартага бориб келгандан буён, балки аввалроқ ҳам сездирмасдан ўзини чулғаб олган ёлғонни мубҳам ҳис этиб, ҳатто, тўхтаб қолди.

Эҳ-ҳа! Меҳр-Бедодга ширин шароб деб, нордон сиркани тут-қазишмадимикан?

Бироқ шоҳнинг амри — вожиб. Истасанг-истамасанг, Аранха ортига йўл олишга мажбурсан.

* * *

... Дўстлик аломати сифатида яшил новдани силкитиб келган Меҳр-Бедодни ҳамда уни кузатиб келган хос соқчиларни саклар қовоқ уйиб, бўриқараш билан кутиб олишди.

— Олачипор ажал! — бақирешарди болалар.

«Олачипор ажал нимаси бўлди? — Меҳр-Бедоднинг афти буришди. — Саклар намуноча йиртқичга ўхшамаса. Йўқ, чиндан ҳам улар одам эмас экан. Ёввойи, ваҳший экан».

Шу он форс йигит гулхан ёнида сак қизнинг: «Худоё, сенинг хотинингни ҳам шунақа қилишсин...», — деган гапини эслади.

У даҳшатга тушди.

Башарти саклар уларнинг ватанига шу каби бостириб боришса ва Пасаргад деворлари ёнида пайдо бўлишса, форслар сакларга қандай кўз билан қарашарди?

Меҳр-Бедод рўйхуш бермай хўмрайиб турган маҳаллий аёлларга боқиб, уларнинг чеҳрасида Фаризодни ёдга солувчи жуда кўп таниш нозик жиҳатларни кўриб, ҳайрон бўлди.

Бундан чиқди, саклар ҳам одам экан-да? Ё Худо! Бу оламда ҳеч нимани тушуниб бўлмайди.

— Муваффақият ва омад тилайман, — Тўмруз билан тунд саломлашди у.

— Саклар саломлашганда: «Тинчлик ва фаровонлик тилайман», — дейишади, — деди Тўмруз хўмрайиб. — Муваффақият ва омадни қароқчилар учрашиб қолганда бир-бирларига тилашади.

«Ҳе! Тинчлик қайда-ю, фаровонлик қайда?» — гижиниб ўйлади Меҳр-Бедод. Ташида эса қатъий қилиб деди:

— Сен менинг валинеъматимни ҳақорат қилдинг.

— Нима қилиб?

— Унга турмушга чиқишни рад этдинг.

— «Душманинг ҳеч нимадан баҳона топа олмаса, итингнинг думи қийшиқ», дер экан.

— Менинг хукмдорим олийжаноб одам. Чишпишнинг наби-раси Куруш дашт маликасини инсофга чақиради. Қон тўкилмасин, дейди. Шунақа. Шаҳаншоҳга ўз ихтиёринг билан итоат этсанг — саклар тинч бўлишади.

Тўмруз заҳарханда қилди:

— Олийжаноб дейсанми? Бир куни заҳарли илон чўпоннинг чодирига ўрмалаб кирибди-да, вишиллабди. «Нега вишиллайсан?» — сўрабди чўпон. «Мен — энг олийжаноб илонман! — мақтанибди у. — Ўқилон сингари бехосдан отилмайман. Ўлдирадиган қилиб чақишдан олдин доимо вишиллаб огоҳлантираман...» Йўқ! Хукмдоринг олийжаноб эмас, ақдан озган. Сакларга таҳдид қилмоқдами? У бизларни қачондан буён билади? Кўпдан бери биз билан ош-қатикмиди? Қачондан бери сакларга қилич кўтармоқда? Биз, саклар, очкўз муттаҳамга бўйсунамизми?.. Сенинг хукмдоринг кимга қўл кўтараётганини тушунадими? Ёки ўладими, ухлайдими — унга барибирми? Урушда ёнғоқ улашилмайди. Сенинг хожангнинг тақдири: «Жангга буқадай ташланиб, сигир бўлиб қайтади», — деган мақолдагидек бўлмаса эди. Сизлар «қобирға», бизлар эса «ит»миз. Қобирғани тишлаб, ўткир қозиқтишлар билан умуртқани ғажиб ташлаш — итлар учун одатдаги иш. Билиб қўйинг, сизларни ғажиб ташлаймиз!

«Беҳуда оворагарчиликни бас қил, эй, Айрана шоҳи.

Соҳил бўйлаб изғима, кўприк қураман деб овора бўлма. Бошингда пайдо бўлган қора ният унга фойда келтирадими ёки зиёнми, билмайсан-ку. Ўзингни босиб ол-да, уйингга қайт. Ўз мамлакатингда шоҳлик қилавергин, мамлакатимизда ўз ихтиёримизча хукмронлик қилишни эса ўзимизга қўйиб бер.

Сиз, форсларда: «Сулҳ ҳақида келишиш мумкин экан, уруш таблицини¹ қоқма», — дейишади. Парсанинг ҳаловати учун, дўстона маслаҳатга қулоқ солишга даъват этаман.

Башарти ҳур саклар билан муқаррар урушмоқчи бўлсанг, Аранха соҳилида бекор юрмайлик. Бизга дарёдан уч кунлик йўлга кетишга имкон бергин-да, сўнг таъқиб эт. Ёки дарёдан уч кунлик йўлга кетгин-да, биз форслар қўшинига ҳужум қилишимизни кут».

Тўмруз шаҳаншоҳга шундай жавоб йўллади.

¹ Табл — катта жанговар ноғора.

ОЛТИН ВА ҚОН

Қароргоҳга қайтган Меҳр-Бедоднинг кўзи соҳилда шиширилган кўй терисидан боғланган қатор-қатор солларга тушди.

Йигирма минг жангчига уч кун ичида мингта бақувват солни тайёрлаш қийинмиди? Шукр, тери етарли (одатда, улардан меш ясаб, сув олиб юришарди), маҳкамлаш учун дарахт, тўшаш учун қамиш Аранхада мўл эди. Соллар ҳозир ҳам сувга туширишга тайёр турарди.

Элчининг гапини тинглаган Куруш ўйга толди.

— Уч кунлик йўлга, — гижиниб деди у. — Уч кунлик йўлга! Нимани истаяпти у? Тушунмадим.

— Тўмруз айёрлик қилмоқда, — тин олди Гов-Барува. — Эҳтиёт бўлмоғимиз лозим. Хатога йўл қўйсақ, афсусланиб қоламиз. Одамларни чақир. Кўрайлик, нима дейишаркин.

— Яна гапми?

— Бусиз бўлмайди, давлатпаноҳ. Одамларни чақиринг, — мулойимлик билан туриб олди Гов-Барува.

Бу эҳтиёткор Гов-Баруванинг ҳукмдорни биринчи марта тийиши эмасди. Ортиқ даражада шиддатли эди у. Ортиқ даражада! Куруш унга бўйсунди, чунки ўзининг кўпол ва қотиб қолган ақлига қараганда бош маслаҳатчисининг ўткир ақлига кўпроқ ишонарди.

— Аранханинг бу томонидаги чўлни биламиз, у томондагиси эса... Зулмат мамлакати нима-ю, у нима, — деди Раносбат кенгашда. — Лаънати итларни у ёқда қаердан излаймиз? Уч кунлик йўлга чекинамиз. Саклар сўл соҳилга ўтаверсин. Улар бизни чўлда таъқиб қиладими? Биз-чи? Биз уларни орқасидан сездирмай айланиб ўтамиз, шундайми? Қоча олмайдиган қилиб, кечувдан ажратиб қўямиз. Ўраб оламиз. Шунда Тўмруз, мочахарнинг қизи, ўз қонига ўзи бўялади...

Оқилона гап! Форслар жасурликлари билан одамлар орасида қанча мақтанишмасин, қалбининг туб-тубида улар барханларга чиқишга кўрқишарди. Утана ҳам, форс ва қўшимча бўлимлар бошлиқлари ҳам Раносбатни яқдиллик билан қўллаб-қувватлашди. Чекиниш ва тараддулланишни жинидан ёмон кўрадиган Курушни жуда норози қилиб қўллаб-қувватлашди.

Ҳатто, Виштасп ҳам Раносбатга эътироз билдиришга уринмади. Қозонда биқиллаб қайнаб турган мазали шўрвага кеч қолиш алам қилади. Бироқ у дунёга кечикиш алам қилмасди.

Ҳатто, Гов-Барува ҳам, маъқулловчи нигоҳига қараганда, Нис-сайя қўшин бошлигининг фикрига қўшилишга мойил эди. Бироқ ҳозирча у чурқ этмади.

Шунда Крез гап бошлади.

Ҳа, ҳамма унутган, лидиялик дармонсиз Крез гапира бошлади. У аллақачон ҳузур қилиб яшаши лозим эди, бироқ Куруш ҳамон уни эргаштириб юрарди. Бу ерга, Аранхага ҳам эргаштириб келган эди. Қисматни қаранг! Аранха қайда-ю, Лидия қаёқда?

Куруш уни қўйиб юбормаётгани, у она ватанига бориб, Сфардани оёққа тургазишидан кўрққанидан эмасди. Асло! Икки оёгини гўр устида осилтириб ўтирган одамга исённинг нима кераги бор? Шунчаки, ўзининг кўплаб аъёнлари орасида итоатга келтирилган бошқа ҳукмдорлар қатори Шарқда машҳур шоҳнинг ҳам юриши Курушга хуш ёқарди.

Бироқ Айрана ҳукмдори Крезни энди ўзи учун хавфли эмас, деб беҳуда ўйларди. ... Бу хато эди. Чиндан ҳам, агар Яратган бандасини жазолашни истаса, унинг ақл-ҳушини оларкан. Ҳушёрликдан ҳам маҳрум қиларкан.

Крезнинг рангпар пешонасини буриштириб турган ажинлар остида мияси қаттиқ ишлаб турарди. Унинг қалбида нафрат оташ-парастларнинг оташкадаси мисол аланга олиб ётарди. Айни шу куйдирувчи нафрат совиб қолган қон ўрнида юрагига озиқ бериб турарди ва унинг зарбаларига йигитларга хос куч бахш этарди.

Буюк Лидияни култөпадан тиклаб бўлмаслигини Крез тушунарди. Сфарданинг юлдузи абадул-абад сўнганди. Бир оз вақт ўтгач, лидияликлар она тилларини, урф-одатларини йўқотадилар, бошқа халқлар билан аралашиб кетадилар. Мамлакатнинг номи ҳам ўчиб кетади.

Лидия ҳалок бўлди. Лекин Крез ҳаёт! Форс Куруш ҳам ҳаёт. Крез Курушдан қасос олажак. Шундай кун келишини у биларди.

Бир йил, уч йил, ўн етти йил кутди шу кунни. О, Крез сабр-тоқатли эди — бағоят сабр-тоқатли, индамас ва хушёр эди.

У Курушни обдан ўрганди.

Сакларни ҳам — эшитиб бўлса-да, дурустгина ўрганди.

Ўтган йиллар давомида Фарбни узил-кесил енгиш учун аввал Шарқни итоатга келтириш зарурлигини Гов-Барува орқали Курушга Крез бўлмаса, ким уқтириб келди?

Уқтирди ва ўн етти йил кутди. Ниҳоят, ўша матлуб кун келди.

Ўн етти йил аввал, Крез форслар билан жангга ҳозирлик кўрар экан, бу жанг нима билан туғашини кароматгўй қоҳиндан сўраганди. Ўшанда ҳозир Куруш ва Тўмуруз Аранханинг икки соҳилида туришганидек, лидияликлар Галис дарёсининг бир томонида, форслар эса бошқа томонида туришарди. Кароматгўй: «Шоҳ Галисни кечиб ўтиб, буюк давлатни вайрон қилади», — деб жавоб берганди.

Қайси шоҳ? Албатта, мен, Крез-да! Қайси салтанатни? Албатта, Форс салтанатини-да, деган қарорга келган Крез ўшанда дарё ортига телбаларча отланиб, тор-мор этилганди. Кейин маккор қоҳинларни ёлғон гапирганликда айблади. «Қоҳин сенга ёлғон гапирмаган, — дейишди ўшанда айёр қоҳинлар. — Галисни кечиб ўтиб, сен чиндан ҳам буюк давлатни — ўз давлатингни вайрон қилдинг».

Энди эса Аранха Куруш учун Галис бўлақолсин.

Қачонлардир у Эллада ўғлонларига тақлид қилар, уларнинг тилида гапирар ҳамда ёзарди. Ҳатто, юнон маъбудларига сиғинарди ҳам. Эфесдаги эллин ибодатхоналарига мармар устунлар совға қилиб, юнонлар одатича, уларнинг пойустунларига: «Шоҳ Крез бахшида этди», — деб ёзиб қўйишни амр қилганди.

Ҳозир қария нафақат эллинлар, балки ўзининг, лидияликларнинг тилини ҳам унутиб юборган, бироқ форсийда фикрини аъло даражада баён этарди.

У гапни Раносбатни мазах қилишдан бошлади:

— «Ўтишади, чекинамитиз, айланиб ўтамиз...» Сенинг гапингга қўшилармиканман, ўғлим Раносбат? Йўқ, қўшилмайман!

Қўшин бошлиқлари ҳайратга тушиб, жимиб қолишди. Улар анчадан бери, кўпчилиги эса ҳеч қачон унинг сўзларини эшитишмаганди.

— Нечун қўшилмайманми? — давом этди Крез. — Сабабини айтаман. Ер юзида қайси халқ энг айёр? Саклар. Улар бизни разилларча алдамоқчи эканликлари равшан эмасми? Равшан.

Тинглангиз мени. Уч кунлик йўлга чекингунимизча нималар бўлади? Саклар шунча масофа нарига кетиб қолишади. Бизни лақиллатишганини фаҳмлагунимизча неча кун ўтади? Яна уч кун. Шундай қилиб, орамизда неча кунлик масофа ҳосил бўлади? Тўққиз кунлик. Сол боғлаш, кўприк қуриш ва ўнг соҳилга кечиб ўтиш учун неча кун керак бўлади? Камида беш кун. Шундайми? Бинобарин, саклар Аранхадан қанча йироқлаб кетишади? Ўн тўрт кунлик масофага! Биз уларга етиб боргунимизча улар нима қилади? Янада нарига кетишади. Шундай! Ҳисоб-китоб қила билиш керак. Шу вақт ичида уларга кўмакка кимлар келиб улгуради? Хоразмлик ва суғдлик дўстлари! Келишадими? Албатта, келишади. Эшитишимча, улар билан саклар ўртасида деярли ҳеч қанақа фарқ йўқ. Тили бир, дини бир. Сак бирон жойда тургун бўлса, суғд бўлади-қолади. Суғд даштга қараб силжиса, сак бўлади-қолади. Бақтра ҳам исён кўтариши мумкин. Шундай, ўша суғдлар ва хоразмликлар, ахир, молфаҳм эмаску. Айғоқчилари йигирмата манжаниқни, зогнуларни ва нарвонларни кўчманчи сакларга қарши олиб юрмаётганимизнинг фаҳмига етишади. Сакларнинг шаҳарлари ва йирик қалъалари йўқ. Фақат кўра-ю, кўтонлари бор. Хоразмликлар дарё бўйлаб юқорига ўтишади-да, бизни кўприкдан ажратиб қўйишади. Суғдлар кунчиқардан зарба беришади. Бақтрлар эса — жанубдан. Дурустми? Йўқ, албатта. Шунини ёдингизда тутингки, биз Туронга шармандаларча ўлиш учун эмас, шараф билан зафар топиш учун келганмиз. Ҳозироқ, тараддудланмай, кўприк қуришга киришмоқ лозим! Ҳозироқ! Дарҳол! Бошламоқ даркор! Тўмрузга йироқлашмасидан етиб оламиз! Шундай қилсак дуруст бўладими ёки ёмонми? Дуруст бўлади! Ҳа! Дуруст бўлади.

Крез жимиб қолди. Ҳайратдан кўшин бошлиқларининг кўзи қинидан чиқай деди. Бундай чуқур мулоҳазакорлик, ҳатто, ақли етук Гов-Барувани ҳам таажжубга солди. Ҳа! Ҳа! Крез тўғри айтаяпти.

— Тасанно, биродари азиз! — қизгин хитоб қилди мутлақо кутилмаган томондан келган нажотдан руҳланган форс шоҳи. — Валдираш етар! — ғазаб билан бақирди у аъёнларига. — Ниҳоят, тилни яшириб, шамширни яланғочлаш мавриди келди! Менинг ҳали қиладиган юришларим бир эмас, икки эмас, уч эмас... Аҳурамазданинг оқ фотиҳаси билан бутун жаҳонга ҳақ динни жорий қилмоқчиман. Бироқ жаҳон бепоён, мен эса кексайганман. Шу боис бу ерда уч йил депсиниб туролмайман. Биз Туронни яшин тезлигида қўлга киритишимиз даркор! Тўмрузни ўн беш кун ичи-

да саранжомлаймиз. Хоразм томон от сурамиз. Аранхадан Яксартга ўтамиз, Суғдга кўтариламиз. Кузда қайтмоғимиз лозим. Ёдингизда тутингки, Миср бизга интизор. Эй, кўприк қуришни бошланг.

Кузда Парсага аранг етиб келган Виштасп Камбуджи ва Хутаусага қуйидагиларни сўйлаб берди:

Жангчилар солларни сувга тушириб, қайишлар ва жун арқон билан бир-бирига маҳкамлашди. Аранханинг сўл соҳили бўйлаб улкан қалқма кўприк турарди. Кўприкнинг қуйи қисмини ерга кўмилган устунларга занжирлар билан маҳкамладик. Юқори қисмини суриб, сувга туширдик. Шитоб билан оқаётган сув қалқиб турган бўлса-да, мустаҳкам иншоотни суриб, уни оҳиста дарёга кўндаланг қилиб қўйди.

Уч юз варкан новакандозлари сузиб бораётган кўприкдан туриб, саклар банд этиб турган соҳилни ўққа тутишди; кўприкнинг шарқий поёни қуруқликка бориб тегар-тегмас, солларда шай бўлиб турган найзабардорлар кечув яқинида айланиб юрган отлиқ кўчманчилар тўдасига ташландилар. Жанг бошланиб кетди. Саклар жуда кам, юзтача суворий бор эди; бизникилардан йигирма-ўттизтасини камондан отиб ўлдириб, тезлик билан кўздан ғойиб бўлишди.

Кечувни бошлаб улгурмасимизданоқ, атайлаб қилгандай, кучли шамол кўтарилди. Сакларнинг жодугарлари бузуқ ҳавони юборишган кўринади. Шусиз ҳам қутуриб оқаётган дарё бизга қарши оёқланганга ўхшарди. Осмонни қизғиш чанг қоплади. Чанг Аранха устини тумандек тутиб, жўш уриб оқаётган сув устига қалин пардадек ёпириларди.

Аҳурамаздага шукрким, кўприкка зиён етмади. Бироқ кечувни бирмунча вақт тўхтатишга тўғри келди. Отлар солнинг чайқалишидан ҳуркар, жангчилар эса қаерга оёқ қўяётганларини кўрмасдилар. Бир ондаёқ ўттиз-қирқ киши сувга ғарқ бўлди. Айрананинг муҳофизи, донишманд маъбудга мадҳлар бўлсинким, улар форслар эмас, балки даҳлар ва варканлар эди. Шамол тезда тинди, дарё бироз тинчланди, ҳаво мусаффо бўлди. Кечувни давом эттирдик.

Ўнг соҳилда иккинчи қароргоҳни тикдик. Крезнинг маслаҳати билан шоҳ қўшиннинг энг яхши қисмини олиб борадиган, ёмон қисмини кўприкни қўриқлаш учун қолдирадиган бўлди. Бош ўғруқ, манжаниқлар, озгина асирлар дарё бўйида қолдирилди. Зоғнулни аъло даражада ишга солишни, кўтарма ясашни, хандақ қазишни ва лаҳм ковлашни биладиган бобиллик со-

мийлар ҳам қолдирилди. Тангри дарвозаси ўғлонларини Хоразм ва Суғд деворлари остидаги урушлар учун эҳтиёт қилиш даркор эди.

Куруш жангчиларнинг озуқаси учун Марғда қўлга туширилган буқаларни ҳам барханларга ҳайдаб бормасликни буюрди. У кўчманчилар билан узоқ вақт пачакилашиб ўтирмақчи эмасди, шунинг учун қароргоҳдан енгил-елпи юк билан чиқди. Қурол, нон, қоқ пишлоқ, қоқ гўшт, бешта мешда сув, захира от — одамга ўн-ўн беш кунлик сафар учун бундан ортиқ яна нима керак, ахир?

Лаънати муғамбир, сфардлик Крез ўзини бетобликка солди, унинг кенгашда ирод этган нутқидан мамнун шаҳаншоҳ эса нобакорга қароргоҳда қолишга илтифот ила изн берди.

Ё, Ахурамазда!

Сафар қандай яхши бошланган эдию, қанчалик ёмон тугади.

Қароргоҳни тарк этишдан олдин форслар маъбудларга минг бош от қурбон қилишди.

Зардуштнинг ёш таълимоти уларда эски тасаввурлар ва хурофот билан дурустгина қовушиб кетган эди. Форслар Ахурамаздага эътиқод қилган ҳолда, айни маҳалда чўллар, тоғлар, сув руҳларига топинишарди. Самога, қуёшга, шамолга, юлдузларга сизинишарди. Йиртқич ҳайвонлар, қушлар ва илонларнинг сирли кучига ишонишарди.

Махсус кулоқчин — патидан кийган муғлар, турли рутбадаги қоҳинлар — дастурлар, эрпатлар, дотварлар, муъбадлар муқаддас оловни нафаслари билан ҳаром қилмаслик учун оғизларини боғлаб олиб, кўчма меҳробларда туриб, ясси идишлардан хаома назр қилишар экан, кўҳна одат бўйича, ўтлоқларда сепоя биринч қозонларда қурбонлиқ жониворларнинг эти қайнаб турарди.

Узоқ дуою фотиҳалардан ва тўйимли таомлардан сўнг шоҳ кўшинни кўрикдан ўтказди.

Ҳамманинг қиличи, табарзини, найзасининг пайкони чархланганми, новакандозларнинг ўқи, палахмончиларнинг тош ғўлаги етарлими, қалқонлар ва танга совутлар мустаҳкамми, кийимлар ва пойабзаллар пишиқми — текшириб кўриш керак эди.

Кўрик муносабати билан ўзи ҳам ясаниб олганди: кулранг форсий хитон устидан лидияликларнинг қирмизи либосини кий-

ган, мадлар удуми бўйича қора холли сариқ қоплон терисини елкаси оша ташлаб олганди. Афтидан, унчалик асл форс эмаслиги, онаси томонидан мадлиги эсига тушиб қолган кўринади, чунки онаси Мандана Иштутегунинг қизи эди-да. У нафақат мад, балки сфардалик ҳам, чунки Мандананинг онаси Арианна — Лидия шоҳи Алиаттнинг қизи. Крез — Алиаттнинг вориси. Бундан келиб чиқадики, Иштутегу, Крез ва Куруш қон-қариндош экан-да. Оқибатни қаранг-а.

Шаҳаншоҳ аёнлари билан баланд бархан устида турар, қуйида, жарлик бўйлаб, мис қурол-аслаҳаларини ярқиратиб, қўшинлар ўтиб борарди. Чишпишнинг набирасига табаррук шароб солинган қадаҳ келтиришди. У тундлашиб, қадаҳни нари сурди.

— Мен қонга ташнаман!

— Хайра-а-а! — ҳайқирди суворийлар ва пиёдалар найзаларини қалқонларига тарақлатиб уриб. Карнайлар ўкирди. Таблар тарақа-туруқ қила бошлади. Шоҳнинг лаблари учди. Манзарадан таъсирланган қўйи кўзда ёш билан: — О, халқим менинг... халқим! — дея пичирлади.

«Наҳот у халқини севишига ишонса? — ҳайратга тушди Утана. Савдогар жанговар хитоблардан нафратланарди. — Бундан чиқдики, форсларнинг роҳат-фароғати йўлида уларни муқаррар ўлимга ҳайдаб келаётган экансан-да? Менинг халқим эмиш... Яхшиси: «Мен!» — деб қўя қол. Сенинг баландпарвоз гапларингда «Мен!» қаттиқроқ жаранглаяпти. Сен бу юришни ўз ерлари, мулки етиб ортадиган, лақиллатилган ва чиройи очилмайдиган қўшчилар фароғатини ўйлаб эмас, балки ўз шуҳратингни ошириш, олчоқ нафсингни қондириш учун бошладингку.

Шу он у бу покиза фикрлари ўзининг унчалик покиза бўлмаган ҳаёти билан қовушмаслиги ҳақида ўйлаб қолди.

«Хўш, Утана, сен-чи, — хўрсиниб ўзига ўзи таъна қила бошлади у. — Ўзинг карвон билан тоғлару қирлар оша тентираб, кимнинг фароғати учун тиришиб ётибсан? Уруғдошларинг учунми? Ё ёлғиз ўзинг учунми? — Бирдан нохуш хулосага келди: — Сен мунофиқсан, Утана. Ҳаётга ҳам, оламга қарагандек, ҳар хил кўзлар билан қарайсан. Мовий кўзинг билан одамлар томонга қарасанг, қора кўзинг билан қаёнга тикиласан. Курушдан ниманг ортиқ?...»

Шундай деб, паришон ҳолда, ғамга ботган қўйи сафар отига минди.

Саклар душманни чалғитиш учун дарё бўйида бир ҳовуч жангчиларни қолдириб, ўзлари уч кунлик йўлга кетиб, Қизилқум қўйнида яширинишди.

— Бўрон турган жойда вайронгарчилик ҳам бўлади, — деди Тўмуз уруғ сардорлари кенгашида — Уруш урушлигини қилади. Кимдир яраланади. Кимдир ўлим шарбатини тотлади. Бўлак чора қолмаса — барчамизни ҳалок этишса-да, таслим бўлмаймиз. Бироқ биз ҳозирча тирикмиз, бинобарин, ҳаёт ҳақида ўйлашимиз даркор. Ўз одамларини телба басир сингари ҳеч қандай заруриятсиз, ўйламай-нетмай отлар туёғи остига ташлайдиган йўлбошчи нафрат ва абадий лаънатдан бўлак нарсага лойиқ эмас. Наҳот душман билан уни тор-мор қилиб, ўзи тирик қолиши учун эмас, балки муқаррар ўлим топиш учун урушсалар? Ёвнинг комини жангчиларимизнинг гўшти билан эмас, садоқларимиздаги ўқ билан тўлдириш даркор. Унинг курсоғини қонга эмас, иссиқ кулга тўлдириш зарур. Одамларни авайланг! Ҳар бир киши ушбу улуг йўлни босиб ўтмоғи даркор. Бу — қисмат! Қанча кўп одамни асраб қолсак, шунча яхши — ёруғ оламда ҳали ишимиз кўп. Дашт қўйнига кетамиз. Куруш — хавфли ёғий. У — Олачипор ажал! Форслар жангни жон-дили билан, яхши олиб боришади. Ношудларни қамчи билан ҳайдаб, майдонга солишади. Жуда хушёр бўлмоқ даркор. Уруш — ақллар жанги. Ақлни ишлатиб, сўнг шамширни чиқариш зарур. Ҳозир форслар билан юзма-юз тўқнашишнинг маъноси йўқ. Улуғ жанг мавриди ҳали келмади. Тиграхауда ва дарёорти саклари лашкарлари, хоразмликлар қўшинлари кўмакка етиб келмагунча кутамиз. Суғддан, Бақтрадан кўмак келиши зарур. Чопарларимиз алақачон йўлга тушишган. Ҳечқиси йўқ, кутамиз. Форслар саҳро қумини еб қўйишмайди. Ҳозирча қумтепаларда сарсон бўлишсин, офтоб тигини татиб кўришсин. Шунинг ўзидаёқ тинкалари қуриб, кучдан қолишади. Куруш бизни даф бўлишди, деб ўйламаслиги учун беш-олтита ихчам бўлимни ажратиб қолдирамиз. Ёшлар кутилмаган меҳмонни у ер-бу еридан тишлаб туришсин...

— Менга лашкар беринг! — қисталанг қилди Спаргапа эртаси тонгда.

— Лашкар дейсанми? Эрта эмасмикан? — тараддулланиб бошини сарак-сарак қилди Тўмуз.

— Нечун эрта бўларкан? — жаҳл билан сўз қотди Спаргапа. — Айни мавриди. Жангчининг жасурлиги жангда билинади, шун-

дай эмасми? Қаригунимча бешикка белаб кўйсангиз, энди бола эмаслигимни қандай исботлайман? Шунқор дедингизми, қанот ҳам беринг-да. Лашкар берсангиз, ўғлингиз нимага қодирлигини кўрасиз. Қасам ичиб айтаманки, биринчи жангдан кейиноқ Спаргапанинг номи бутун Туронда оғизга тушади.

У сабрсизликдан ўзини кўйгани жой тополмасди. Парвоз этарди-ю — қанот йўқ-да. Тўмруз яширин меҳр ва ифтихор биан ўғлига тикилди. Иззати нафси кучли, феъли тез, довюрак. Саркардалар шунақалардан етишиб чиқади-да. Спаргападан яхши жангчи чиқади! Агар қизишиб, биринчи жангдаёқ панд емаса.

— Яхши, азизим. Эртага сенга лашкар берамиз. Тенгдошларинг ва дўстларингдан беш юз кишини. Бироқ... сенга бир устозни бириктириб қўяман.

— Нега энди?

— Кўмаклашади.

— Кимни бириктириб қўясиз?

— Балки Хугаванидир. У тажрибали жангчи. Тохарлар ҳужум қилганда Хугава кўрсатган мардлик ёдингдами?

— Ҳўш, мен унга бўйсуним керакми?

— Йўқ. Лекин маслаҳатларига қулоқ тутишинг даркор. Розимисан? Акс ҳолда лашкар берилмайди.

— Розиман, — тўнғиллади Спаргапа. — Лекин ҳадеб ўргатаверишни хаёлига ҳам келтирмасин! Мен — бошлиқ бўлсам, у ёрдамчилигида турсин. Бошқача бўлса, лашкар бошида қолсин! Курушнинг устига ёлғиз бостириб бораман.

— Майли, қизишма! — мулойимлик билан ўғлини тинчлантирди Тўмруз. — Лашкар бошлиғи қилиб сени тайинлайман.

— Хугавага тушунтириб қўйинг, ҳаддидан ошмасин.

— Айтаман, айтаман. Энди гапимни эшит, ўғлим. Билиб қўй, отангнинг руҳини ўртага солиб гапираман! Бу гапларимни бир лаҳза ҳам унутмагин. Гапимни тушуняпсанми, Спаргапа? Бир лаҳза ҳам.

— Яхши, айтинг.

— Ўғлим, уруш эрмак эмас. Ёдингда тут. Кўпқари эмас у. Уруш — мудҳиш офат. Мен аёл ва онаман, урушдан жуда ҳам нафратланаман. Саклар азал-азалдан тинчликсевар халқ. Бошқа йўли қолмагандагина саклар қўлига қурол олишади. Ҳозир ҳам шундай. Сак ўзгалар юртига бурнини суқмайди, лекин ўз мамлакатига ҳам ётларни қўймайди. Форслар ўлжа олиш учун қон тўқади, саклар эса эрк учун қонини тўқади. Ёдингда тут —

ўлжа учун эмас, эрк учун. Қадимдан бизда шундай. Бу — бизнинг қонун. Нима демоқчиман? Сен биринчи жангга киришдан олдин, ким билан ва нима учун жанг қилишингни охиригача тушуниб олгин, демоқчиман!

— Дуруст, — бош ирғади жиддий ва кўркам Спаргапа. — Она, сизнинг насиҳатингизни унутмайман. — У тин олди-да, ўйга чўмди. Сўнг ранги оқарган ва маъюс тортган ҳолда нам кўзларини Тўмрузга тикди. — Донишманд аёлсиз, она. Мени бошқа бир аёл эмас, айнан сиз туққанлигингиз учун Худога шукр қиламан. Сиз менинг учун...

У онасининг олдида тиз чўкди-да, яланг оёқларини ўпди.

... Кейинроқ, тунда у қовоғи солиқ, хўмрайиб, Райаданинг ёнида, қум устида ва унинг ўқтин-ўқтин чиқаётган гапларини нохуш туйғу билан тинглаб ўтирарди.

— Менга тег, менга тег! — пичирлади Фраданинг қизи аччиқланиб. — Менга-ку ёқасан, тўғри. Шу билан бир нарса бўладими? Эрга тегиб, увада кийимда, илма-тешик чодирда тўнғиб, куйган гўшт еб юравераманми? Қашшоқ бўлишни истамайман.

Спаргапа ёпишиб қолган лабларини аранг бир-биридан ажратди.

— Қашшоқ бўлмайсан. Райада, сен учун ҳамма нарсани бажо қиламан.

Қиз ишонқирамай кўз қирини ташлади.

— Қаердан, қандай бажо қиласан?

— Қаердан, қандай! — Спаргапа вулқондек портлади. — Эртага сафарга чиқаман, тушундингми?

У виждонини бир чеккага суриб қўйганди. Нима кераги бор... Спаргапа ўзига ўзи хўжа эмасми? Оқ ота йўқ ва энди ҳеч қачон бўлмайди, онаси эса... онаси шунчаки эзма, сергап кампир-да. Кимдан ҳам кўрқсин? Бўғовдан бўшаган ов лочини сингари ўзини бутунлай эркин ҳис қиларди. Насиҳатларга тупурдим! Инсонга истаган ишини қилишга изн берилган. Спаргапа дарғазаб сўкинди.

— Агар чодиринг олдида олтин, мато ва бошқа майда-чуйда юкланган тўртта туяни ҳайдаб келмасам, отимни бошқа қўяман.

Райада шодон қийқириб юборди.

У қайноқ қўллари билан қизга ёпишди, бархан ортига тортиб кетди-да, эҳтирос билан уни қумга босди. Қиз қаршилиқ қилмади. Ундан қизил қалампир ва ялпиз иси келарди.

Қароргоҳга тонгда қайтиб келишди.

Спаргапанинг лашкари бўри галаси монанд пусиб бориб, Аранхага яқинлашди. Дарёдан бериди ёш жангчиларга икки юз уруғдошини бошлаб келаётган Фрада етиб олди. У ҳаддан ташқари қувноқ ва сергап эди.

— Оҳ, мана, мен ҳам сен билан биргаман! — мулойим жилмайди Фрада Спаргапага қараб. — Оёқ-қўлимнинг чигилини ёзмоқчиман, шамоллаб келмоқчиман. Кўпдан буён найза ирғитмадим, қилич сермамадим, камондан отмадим. Менинг одамларимни ҳам ўз мўътабар ҳукмингга ол. Хўпми? Куруш малайларининг тинкасини қуритамиз. Ҳа, Хугава! Сен ҳам шу ердамисан? Сеҳрли камонингнинг ҳунарини кўрсатмоқчимисан? Мана энди эҳтиёт бўлинг, форс қирғовуллар!

Фраданинг ширин хушомадидан Хугаванинг юзи нордон нарса егандек, буришди. Йилқибон тескари ўгирилди-да, секин сўқинди. «Тентакларни йўқотишга қарор қилинганида аҳмоқ ҳам пичоғини қайрай бошлаган экан, — хаёлидан ўтказди Хугава. — Жангарининг шамоллагиси келиб қолибди-да. Жангчиликка-ку яхши жангчи-я, лекин намунча жонбозлик қилмаса? Ёш бўлма-са. Куч-қувватини жиддий ишларга асраса бўларди. Калака қилмоқликнинг ҳам ўрни эмасди. Тўйга кетмаяпти-ку?»

— Бирга бўлса — бирга-да, — босиқлик билан бош ирғади Спаргапа.

Катта ёшлилардан икки юз киши зўр мадад эди, албатта. Уруф сардори, кекса Фраданинг ўзи хом «лашкарбоши»га бўйсунгани истагани ҳам ёқимли. Бироқ ҳадеб манфур Райадани эсла-тиб, кўз олдинда пайдо бўлавергани ёмон-да.

Спаргапа ўтган тунда маккор Райаданинг оташдек куйдирувчи қайноқ оғушидан қайғу, ҳасрат, алам, гина ва ханжардек ўткир рашк билан кетганди. Эҳ! Онам огоҳлантирган эди-я... лекин Райадасиз ҳаёт ўлимдан баттар-да. Мушкул аҳволга тушиб қолдинг-ку, дўстим Спаргапа! Нима билан тугаркин бу машмаша?

Фрада-чи? У Гов-Барува берган узукни ҳамон қўйнида сақлаб келаётир. Бармоғига таққани йўқ, лекин ташлаб ҳам юбормади. Уруш бошлангач, ўзини қандай тутиш лозимлигини анча вақт мулоҳаза қилди. Нима қилса экан? Ўзингни қандай тутсанг тутгин-у, лекин панд еб қолмагин. Сақлар қолиб чиқса, форслар ҳисобига бойийсан. Форслар зафар топса, сақлар ҳисобига бойиб қоласан. Бир-бирининг гўштини емайдами? Фрадага нима?

... Куёш Жавзони тарк этиб, Саратон буржига қадам қўйди. Осмон тоқида жазирама кунлар даракчиси Катта Ит намоён бўлди. «Ит — сакларнинг ҳомийси, — қовоқ уйиб пичирлашишарди форслар. — Бошимизга итнинг кунни тушмасайди, ишқилиб». Ибодат қилишарди, қурбонлиққа жонлиқ сўйишарди.

Кўприк яқинидаги қароргоҳга Курушнинг чопарлари тез-тез келар, сув олиб кетгани карвонлар қатнарди. Кунни кеча бўлган шамол чўлда изларни супуриб ташлаган, айғоқчи отлиқлар сакларни излаб топишга беҳуда уриниб, қумтепалар бўйлаб туну кун оворай сарсон эди.

— «Итлар» худди қумга айланиб қолгандек, дом-дарагини топиб бўлмайди, — дейишарди чопарлар. — Шоҳ аччиқланмоқда.

Кўприк соқчилари вақтни қандай ўтказишни билмай хуноб. Диққатпазлик тоқатларни тоқ қиларди. Ҳадеб ўйлайвермайди-ку одам? Сузишни биладиганлар юрак ютиб, чўмилишарди. Жўшқин дарё оқизиб кетмасин деб, соҳилга, солларга яқин жойда сувни шапиллатишарди. Сувдан эса лойқага ботиб, сарғайиб чиқишарди. Аранханинг юксак тоғлардаги қорлар эриши билан содир бўладиган иккинчи, ёзги, асосий тошқини бошланди. Паст тоғлардаги қорлар бир оз эришидан ҳосил бўладиган биринчи, баҳорги тошқинга қараганда буниси кучлироқ бўлади. Ёзда дарё кўплаб чўкинди оқизиб келади, деярли балчиқ оқимига айланади.

— Аранханинг балчиғи хўп мойли эканми? — ҳайратга тушишарди форслар. — Уни Нил балчиғидан ҳам яхши дейишади. Хоразмни қўлга киритгач, ўша ерда қоламиз. Қанча унумдор ерни қўлга киритишимиз мумкин!

Сузишни билмайдиганлар ҳам кун бўйи яланғоч юришади. Жазирама эса тинкани қуритади. Ҳеч қандай хавф-хатар йўқдек эди, назоратчилардан ташқари ҳамма жангчилар совут-қалқону қурол-аслаҳаларини чодирга ташлаб қўйишганди. Кимдан ҳам қўришарди?

Одамлар ўртоқлариникига меҳмонга бориш учун кўприк орқали у қароргоҳдан бу қароргоҳга ўтишади; ов қилишади, ошиқ ўйнашади, балиқ тутишади. Бироқ ҳаммаси тез орада кўнгилга уриб кетди. Жангчи — жангчи-да, ботирлигини, довюраклигини намоён этишга сабри чидамасди. Кўприк қўриқчилари бошлиғи Арштибара бекорчиликдан руҳи тушган кишиларнинг вақтини қандай қилиб чоғ этишни ўйларди.

Бугун пешиндан кейин жарчи ўнг соҳил қароргоҳда кураш ўтказилишини эълон қилди. Мусобақа иштирокчилари тўйимли тушлик билан сийланишади, ғолибларга эса яхши соврин берилади. Қўйлар аллақачон сихларга тортилган, шароб солинган кўзалар Аранханинг муздек сувида совутиб қўйилганди.

Ўнгсоҳил қароргоҳ дарё ёқасидаги кенг майдонга жойлашган. Форслар чодирларни тикиш, қўшинларга чўлга ўтиш учун йўл очиш мақсадида бу ерда дарахтларни, буталарни кесишган, ўргимчагу илонларга тўла қамишзорни ва ўт-ўланни ёқиб юборишганди. Фақат лунги ўраб олган уч мингга яқин қуролсиз жангчилар бўлажак зўр кураш завқини туйиб, майдонда тўпланишганди.

Уларни нишонга олиш ҳам шарт эмасди — ҳаммаси тебранаётган зич девордек очиқ-ойдин туришарди.

Чангалзордан осмонга қора тутун ўрлади.

Шу онда майдонни ўраб турган тўқай ичидан етти юз узун парли ўқ йиртқич қушлар галаси мисол осмонга учди. Енгил яраланган, оғир яраланган ёки ўлдирилган етти юз форс, мад, харайва, варкан, бобил ўғлонлари ерга қулади.

Соғ қолганлар, муқаррар хавфни ҳис қилиб, бироқ бу хавф қаердан ва нечун келганини англамай, бир лаҳза донг қотиб қолишди.

Чангалзордан ваҳимали шовқин билан савағич ўқларнинг иккинчи галаси учиб чиқди. У майдон устида тўқ сариқ ҳалқадек бирлашганда, йиқилган таналар сони икки баравар кўпайди. Етти юз заҳарли биринч ништардан биттасигина ҳеч кимга санчилмай, учиб ўтди. Лекин у ҳам хато кетмади. Дайди ўқ кўприк бўйлаб сирғаниб ўтди-да, сол устида қармоқ солиб ёлғиз ўтирган қандайдир бадбахт балиқчига тегиб, уни жўшиб оқаётган сувга ағанатди.

Форслар дод солиб, сочилиб кетишди. Айримлари қурол-аслаҳа, совут-қалқонини олиш учун чодирга томон югурди. Бироқ жангчиларнинг кўпчилиги кўприкка қараб чопди. Кўприк даҳшатли чайқалди. Тирбандлик, ур-йиқит бошланди. Қиёмат кўпди. Сакларнинг нишонга бехато тегадиган ўқларининг учинчи навбати даҳшатдан ақдан озган кишилар тўдасини қуруқ япроқлар уюми каби оқимга улоқтирди.

Кўприкни қўриқловчилар бошлиғи Арштибара қирғоқдаги бир нечта солни бир-бирига боғлаб турган арқонларни қиличи билан шоша-пиша чопиб ташлади. Кўприкнинг шарқий поёни пар-

чаланиб кетди. Ходалар, қамишлар ва шиширилган мешлар боғламлари гирдобларда айлана-айлана, дарё бўйлаб қуйига оқди. Фарқ бўлмай қолганлар дод-фарёд билан уларга ёпишишарди.

Шундай қилиб, Арштибара ўзининг ортидан кўприкни бузиб, тирик қолган бир ҳовуч жангчилар билан ғарбий соҳилга етиб олди.

Аранханинг ғарбий соҳилида Крез турарди. Қария дарёдаги қирғинбаротни жим туриб кузатарди. У ҳатто жилмаймади ҳам. Ҳангома энди бошланаётганди, шунинг учун қувонишга эрта эди.

Саклар чангалзордан чиқиб, ярадорларни саранжом қилишга киришишди. Қирғоқ яқинида анчагина форслар ва бошқа қабила-лар жангчилари фарқ бўлишдан кўрқиб, бироқ қуруқликка чиқиб олишга юраклари бетламай типирчилашарди. Саклар ёғийларни сочидан тортиб, сувдан чиқариб олиб, бўғзига шамшир тиқишарди.

— Ур уларни, чоп, ур! — бақирарди Спаргапа асирлар қорнига ханжар тиқишдан чарчамай.

Манжаниқлар жарликка қулади, зогнуллар ва нарвонларга ўт қўйилди. Ўлдирилганларнинг қони нам тупроққа аралашиб, майдон қирмизи лойга қопланди. Ғалаба нашидасидан маст бўлган ғолиблар унинг устида сирғаниб, оёқлари керилиб кетарди. Қон Аранхага ариқ бўлиб оқиб тушиб, лойқа сувга қўшилиб кетарди. Дарёда, шарқий соҳил бўйлаб бир от югуриши¹ масофасида қирмизи уюрма оқим ҳосил бўлганди.

— Сакларнинг шамширию ўқларини татиб кўришди, — деди қовоқ уйиб Хугава, қўлини жон-жаҳди билан ювар экан.

Қўлга юққан елимшак одам қонини ҳис этишдан тезроқ қутулишни истарди. Ёш саклар жангни унинг режаси бўйича аниқ олиб боришди — ўраб олишни ўйлаб топган ҳам Хугава эди, уруғдошларини чангалзорга жойлаштирган ҳам Хугава эди, ҳужум учун қулай лаҳзани танлаган ҳам Хугава эди. Жанг жонсараклиги тугагач, унинг кўнгли беҳузур бўла бошлади, ўзи уюштирган қирғинбаротга ўзида нафрат ҳисси пайдо бўлди. Мерганни уйда тинч ўтира олмайдиган малъун орий жангчиларга нисбатан қаттиқ ғазаб қийнарди.

Ахир, беозор ва раҳмдил Хугава ўшаларнинг бедаво аҳмоқлиги сабабли уларни ўлдиришга мажбур бўлди-да. Даҳшатли зарурат эди бу.

¹ Бир от югуриши — 3 километр.

— Қай бир иблис сизларни Аранха ортига бошлаб келди?! — хитоб қилди у газабнок. — Ёки мен кўзда ёш билан устимизга уруш қилиб бостириб келинг, деб ялиндимми?

— Эй, дўстим Хугава! Иссиқда ачиб қолган сигир сутидек нега бирпасда бўшашиб қолдинг? — Спаргапа узук-юлуқ кулдида, ханжарини чарм шимига артди. — Бу эрмак менга ёқиб қолди. Қарасам, уруш қизиқ ишга ўхшаб кўринди.

«Бўривачча! Қон иси бурнига кириб, гангиб қолди», — ўйлади Хугава нафрат билан.

Унинг она сути оғзидан кетмаган жангчилари ҳам, Спаргапага ўхшаб, эс-хушини йўқотиб қўйишганди. Ғалаба ғоят осонлик билан қўлга киритилди. Айримлар тиканзор тўқайда орттирган арзимас тирналган жойни жароҳат деб кўрсатмоқчи бўлган эсада, биронта ўспирин, ҳатто, ярадор ҳам бўлгани йўқ. Ота-онасига бориб мақтаниш учун, бетини атайлаб тилганлар ҳам бўлди. Ҳаммаси нечта душманни ўлдирганини айтиб, бир-бирига мақтанарди.

Ёшлар кўпни кўрган жангчилардек, кесиб олинган душман қаллаларини шошмай, жиддийлик билан майдоннинг чеккасига ташишарди. Мақтов эшитиш умидида, ёш бошлиқнинг кўзига хушомад билан боқишарди. У эса, тажрибали саркардадек, кеккайиб гапирарди:

— Хўп биқинига солдикми?! Аспатана, сенга қойилман. Чапдаст жангчи экансан, Пармуз. Баракалла, Наврўз. Рўзбеҳнинг дасти кучли экан... Ўлаксаларнинг ҳаммасини кўриб чиқдиларингми? Қаранглар! Биронта ҳам узук йўқолмасин.

Уруғдошлари қўллардан ечиб, бурунлардан узиб, кулоқлардан шилиб олинган тилла ва кумуш узук, билагузук, булоқи, зирак, занжирларни Спаргапага олиб келиб беришар, у эса ўлжани қизил матога оқ шунқор кашта қилиб тикилган хуржунига шошапиша жойларди. Шу орада Фрада чиябўри мисол, чодирларни ҳамда ўғруқ араваларини тинтир эди. Тез орада Спаргапанинг жангчилари унинг оёқлари остига бир уюм кийим-кечак, гиллавлар, тўқалар, кандакори белбоғлар, идишлар, қилич дасталари, қадаҳлар, кўзаларни келтириб ташлашди: буларнинг бари қимматбаҳо олтиндан эди.

— Мен билан бўлишасанми? — пичирлади Фрада йигитчага, гарчи талон-торож қилинган нарсаларнинг энг яхшиларини кўздан нарига яшириб қўйишга улгурган бўлса ҳам.

— Кейин, — норизо оҳангда тўнғиллади Спаргапа. — Ҳой, бошқа ҳеч нарса қолмадими? Изланглар.

— Форслар қақир-қуқурининг сенга нима кераги бор? — ҳайрон бўлди Хугава. — Ҳаром бойлик, бошқаларники, душманники. Ифлос. Ёқиб ташлаш керак.

— Нима?! — Спаргапа тилла ва кумуш тиқиб ташланган хуржунни қўллари билан яширган бўлди. — Ўзингни ёқиб юборман! Хоҳламасанг — олма. Кийимларни олинглар, йигитлар! Чувриндига ўралиб юриш етар. Булар галаба учун мукофотдир.

Йигитлар қувнаб, ранг-баранг либосларни бирпасда талаб ташлашди, эски либосларини улоқтириб, гулдор ёпқичлар ҳамда чолворларни кийиб олишди. Ҳай! Ҳай! Ҳай! Бугун улар учун ҳамма нарса эрмак. Хугава эса жаҳл билан тупурарди.

— Болалар! — Фрада лабларини ялаб ўғруқ араваси ортидан чиқиб келди. — У ерда, чодирлар ортида сихларга тортилган қўй пишиб турибди, бир дунё кўза бор. Мен уч хўплам ичдим — муздек, ширин, кучли шароб экан. Афтидан, форслар базми жамшидга ҳозирлик кўришганга ўхшайди. Нима қилибди, уларнинг ўрнига ўзимиз ишрат қиламиз. Тезроқ келинглар, болалар! Бунақа лаззатли нарсани тушингизда ҳам кўрмагансизлар.

— Тўхтанглар! — қичқирди Хугава чодирлар ортига қараб югура бошлаган тўдага қараб. — Фрада, бу ноз-неъматни қаердан излаб топдинг? Бу — ноз-неъмат эмас, захри қотил! Биродарларим, наҳотки ҳалқумингизни аҳмоқлар ичимлиги билан ҳаром қилмоқчи бўлсангиз? Уни ичганлар ақдан озади. Ортга қайтинглар! Ҳозир базми жамшид мавриди эмас. Бир нафар бўлсада, форс тўқайзорга кириб, ғойиб бўлган. Ўзиникиларга етиб олади. Куруш яқин орада — қараб туRINGлар, бостириб келиб қолади. Сўл соҳилдагилар ҳам ҳужум қилиб қолишлари мумкин. Кетиш керак!

Йигитлар Хугаванинг олдида хижолат ичида депсиниб туришарди.

Айримлар ўзлари учун тушунарсиз бўлган бу иддаодан ҳайрон бўлишди. Бошқалар шошиб ўртоқларининг ортига яширинишди. Яна бирлари жаҳл билан тесқари қараб олишди. Тўртинчилари эса кўзларини ерга қалашди.

Ҳеч ким бирон-бир ёмонликни истамасди. Ёш сақлар даштда туғилиб ўсганликлари учун покдомон, бегуноҳ ва кўзичоқ мисол ишонувчан эдилар. Барча хавф-хатар айни ўша деярли ибтидоий соддаликда яширин эди. Ушбу соддалик табиий куч ҳамда оғир ҳаёт сингдирган шафқатсизлик билан қовушиб кетгани эса янада даҳшатлироқ эди.

Ёш саклар ҳар қандай — яхши намунадан ҳам, ёмонидан ҳам улги олишлари мумкин эди. Чунки Спарнинг жангчилари ва Спарнинг ўзи ҳам, ҳали ёш бўлганликлари боис, ёмонни яхшидан дуруст ажрата олишмасди, «мумкин» билан «мумкин эмас»нинг ўртасидаги фарқни аниқ тушунишмасди. Айниқса, шу бугун, одадий бўлмаган воқеалардан юраклар жуш уриб, бош айланиб турган, қон сувдек, дарё — жилгадек кўринган, ўзини эса буқани саранжомлайдиган кучга эга паҳлавон ҳисоблаб турган дамларда бу ҳолат бўртиб кўринарди.

Сукунат. Уйланишлар. Иккиланишлар. Ёш йигитларга кўзга аниқ кўринадиган ва ёниқ намуна керак. Агар ҳозир бирон-бир киши бошлаб қолса борми — улар тўда бўлиб, аҳиллик билан ўзларини Аранхага отардилар.

— Нималар деяпсан? Қаерга кетиш керак? — Фрада қўйнидан кумуш сувдонни чиқарди-да (ғамлашга улгурибди), томоқ қириб, бошини орқага ташлади. Шароб қулқуллаб оғзию кўксига қуйила бошлади. Захиранинг ярмини саранжомлаган Фрада чаққонлик билан тупуриб, мўйловини буради. Жундор кўкрагидан қизил шароб томчиларини бепарволик билан сидирди. — Биз душман қароргоҳини қўлга киритдик. Шундайми? Курушни кечикдан ажратиб қўйдик. Шундайми? Зўр ғалаба қозондик. Шундайми? Нега энди тўсатдан жўнаб кетар эканмиз? Қўрқоқлик қилаяпсан, Хугава. Куруш яқин жойда эмас, олисда, унинг биз билан иши йўқ. Сўл соҳилдан эса форслар бизга дахл қилишмайди — юрагини олиб қўйдик, энди ўн кун тиззаси қалтираб, тили тутилиб, чолворини алмаштириб ўтиришади. Болалар, ўйлаб кўринглар. Агар биз бу ердан кетсак, Тўмруз манзилга қадам бостирмайди. Шундай омад келиб турганда, уни душманларга ташлаб кетамизми? Тентаклик-ку бу. Кечикни қўриқлаш даркор.

Хугава қўлини кескин силкитиб, Фраданинг гапини бўлмоқчи эди, кайфи ошиб қолган оқсоқол бўш келмади.

— Бу ерда асосий бошлиқ ким? — сўради у Тўмрузнинг ўғлидан шиддат билан. — Сенми, жасур Спар ёки манави кўрқоқ ўзбилармонми? Бизлар, жангчиларинг, қорнимизни тўйғазишни истаймиз. Нимаси ёмон? Шаробни эса... ёқтирмасанг — ичмай кўяқол. Ёки мен мажбурлаяпманми? Бировнинг оғзига зўрлаб қуймоқдаманми? Туф-э! Бошлиғимизсан, тўғрисини айт: бугун биз бир бўлак гўштга арзийдиган иш қилдикми ёки йўқми?

Спаргапа кеккайиб деди:

— Арзийдиган иш қилдингиз! Чиндан ҳам, қаёққаям шошамиз? — гижиниб Хугавага қаради. — Дам олиб, сўнг кетамиз. Иш ёнмаяпти. Туя ҳам йилда бир марта базм қилади.

— Ҳозир ёнмаётган бўлса, — энди ёниб кетади! — қатъий деди Хугава. — Ҳозироқ кетиш керак. Асло имилламаслик даркор. Гўшт олволинглар. Кумга бориб еймиз. Майли, шаробдан ҳам озроқ олинглар. Эшитаяпсизларми? — Озгина. Акс ҳолда, ёмон бўлади. Отларни тайёрланглар, биродарлар!

— Эй, бор, йўқол! — оташланди Спар. Хугаванинг кескин сўзлари унинг бесабр ва асов юрагига тўппа-тўғри бориб текканди. Устига устак Райадани соғинганди. Онасининг олдидаги гуноҳини ҳам элас-элас англагандек бўлаётганди — Тўмрузнинг панд-насиҳатларини дарҳол унутиб юборганди. Гуноҳкорлик ҳисси ҳам уни эзиб, нари кетмаётганди. Уни бир нарсага фарқ этиш, нима биландир босиш зарур эди... — Жинлар кўтарсин сени, азиз устозим! Сенсиз ҳам амаллаймиз. Тўғрим, Фрада?

— Оҳ! Албатта-да. Бу ердан туёғини шиқиллата қолсин, бошпанаси йўқ кишидек.

— Сизлар... мени ҳайдамоқчимисизлар?! — шивирлади ларзага тушган Хугава.

— Ҳа-да! Албатта-да! Қанча тез кўздан ғойиб бўлсанг, шунча яхши. Бизга ҳам, ўзинга ҳам. Сен ҳали манави нокнинг мазасини тотиб кўрмагансан-а? — шундай деб Фрада катта бўлмаса ҳам, биринчдек пишиқ муштани Хугаванинг бурни остига келтирди. Бақувват Фрадининг кескин, аниқ ва қаттиқ зарбаси от тепкисидан қолишмай, ҳар қандай одамни йиқитишини йилқибон биларди.

Хугава камдан-кам жаҳл отига минарди. Башарти жаҳли чиқса, тили тутилар, қутурар, ҳушдан кетар ҳолатга тушарди. Ўзи шундай бўлади: бақироқ, шанғилар хавфли бўлишмайди, тезда жаҳлдан тушишади. Индамас ва босиқлар ғазабга минса, ҳужум қилаётган қоплондай хавфли бўлади. Хугава бу аламни кўтара олмади. Ахир, у эркак эди-да. ҳар қандай сабрнинг ҳам чек-чегараси бўлади-ку.

— Ҳайвонлар! — қичқирди Хугава, ойболтасига ёпишар экан. — Сак эмас, ҳайвонсанлар! Йўқолларинг ёки юзтанг бошингдан жудо бўласан. Хугава кетсинми? Дуруст. Кетаман. Қолаверларинг. Олачипор ажал ютса ютақолсин сенларни!

Хугава кетди. У билан бирга истар-истамас укалари, жиянлари, шунингдек, унга яқин йирик хонадонлар йигитлари — жами эллик киши атрофида кетишди. Оломон уларнинг ортидан таҳқирловчи гапларни айтиб қолди:

— Эй-ҳой, биродарим Хугава!

— Куй ёғидан ола кет!

— Товонингни мойлаб олсанг, қадам олишинг енгиллашади!

Геродот бундай деб ёзганди:

«Тайёр овқатни кўриб, массагетлар ёнбошлаб, еб-ичишга тушишди. Форслар қайтиб, кўпларини ўлдиришди, қолганларини банди қилишди...»

* * *

— Қандай қилиб уни дарё бўйида қолдирдинг? — шивирлади Тўмуруз. — Қандай журъат этдинг? Юрагинг қандай дов берди? Сени нима учун Спаргапага қўшиб қўйгандим? А? Нима учун сени унга тиркаб қўйгандим?

— «Сигирни Бақтрада чилангар ўғирлади-ю, Хоразмда мисгарнинг бошини олишди», — гўнғиллади Хугава ўзини йўқотиб. У Тўмурузнинг алам тўла кўзига боқишдан қўрқарди. — Менинг айбим нима? Айбдорни айбла. Ҳайдасалар, кетасан-да. Фрада мени урмоқчи бўлди.

— Фрадани жойида сўйиб ташламайсанми? Спарнинг қўл-оёғини боғлаб, менга келтирмайсанми? Эй, Худойим. Худойим-эй! Энди нима қиламиз? Нима қилсак экан? Ўғлинг борми? — алам билан сўради у Хугавадан, унинг елкасини силташда давом этар экан.

— Қизим бор.

— А! Қизми? Ягонами? Чиройлими? Хушрўйми, ўзингга ўхшайдими? Сен, бадбахт, уйга келиб... қизингни Олачилор ажал еганини эшитсанг, қандай иш тутардинг?

Мерган дод дегудек бўлиб, гандираклади.

Тўмуруз нафрат билан Хугавани чодир остонаси томон итариб юборди.

— Менинг олдимда айбинг жуда катта! Кет. Қайта ҳеч қачон кўзимга кўринма.

Тўмуруз жун чодирдан уч кечаю уч кундуз чиқмади. Ҳеч нима емади. Фақат, машаққат билан чўлдан ўтиб келган кишидек тўйиб-тўйиб сув ичди.

Саклар гангиб қолишди. Уруш кетмоқда, форслар қумда изғиб юришибди. Фрада ва Спар ҳалок бўлишди. Куруш етти юз нафар ёш сакни тигдан ўтказди. Қимирлаш даркор. Қасос олмоқ лозим! Бироқ Тўмуруз ҳеч нима қилмоқчи эмас. Бундан буён нима бўлади? Шундай ҳам иш тутиб бўладими?

— Келтиринг бу ерга аблахни! Келтиринг сурбетни! Бу ерга олиб келинг муртадни! Ўзим терисини шилиб оламан. Кўзларини ўзим ўяман. Жонини суғуриб оламан. Қорнини ёраман, ичакчовогини ағдараман, ичагини калласига салла қиламан! Бошини узиб, лаънати онасига жўнатаман — кўз ёши қон бўлиб оқсин у қора қанжиқнинг!

— Ўзингизни босинг, давлатпаноҳ! Тинчланинг. Шошган одам илонни босиб оларкан. Тўмрузнинг ўғлини ўлдирманг.

— Нималар деяпсан, биродарим Гов-Барува? Эндигина тиши ёриб чиққан итвачча икки ярим минг жангчимни ғажиб қўйса-ю, мен уни аяб ўтиришим керакми? Ёввойини қирқ отнинг думига боғланг-да, парча-буруш қилинг! Ёғни қиздириб, қозонга солинг гўштини! Қозиққа ўтқазинг!

— Тинчланинг, ҳукмдор! Эсингизни йиғинг. Спаргапани ўлдирганингиз билан ҳалок бўлганлар тирилиб қолмайди. Бардам бўлинг! Тўмрузнинг ўғлини ўлдирманг. У керак бўлади.

— Нимага?

— Биласизми, давлатпаноҳ... ҳозир икки кишимиз. Шундайми? Ҳеч ким гапимизни тингламаяпти. Шундайми? Мен очигини айтаман. Ёдингиздами, ўшанда, чинор остида маслаҳатлашганимизда Утана... маккор Утана ҳақ бўлиб, биз хато қилган эканмиз. Ҳа, хато қилган эканмиз! Саклар, биз тахмин қилгандек, унчалик нотавон ва кўрқоқ эмас эканлар. Мана бу бошлар уюми бундан сўзсиз дарак бериб турибди. Агар ўспиринлар ичиб маст бўлишмаганда, Аҳурамазда шоҳидки, уларни қуруқ қўл билан енгиб бўлмасди. Ток зангига шукрлар бўлсин! Бироқ даштда яшириниб юрганлар маст эмас-ку. Улар ҳушёр, шафқатсиз ва хавфли.

— Тўхта! Кўзларимга бир боқ-чи. Шундай. Сен, Гов-Барува, галати одамсан. Сен ё ўтакетган айёрсан, ёки... Ўзинг истаганчалик доно эмассан. «Уларнинг ҳатто совути ҳам йўқ, қиличимизни қиндан чиқаришимизга ҳам ҳожат бўлмайди, қувамиз, ҳайдаймиз...», деб мени йўлдан урган сен эмасмисан? Энди гапни қаёққа бурмоқдасан? «Хавфли, даҳшатли...» Бу нима деганинг?

— Давлатпаноҳ! Наҳотки менинг садоқатимга шубҳа қилсангиз? Мен сизга содиқман. Лекин хато қилдим. От ҳам тўрт оёғи билан қоқиларкан. Овчи ҳам тузоққа илинаркан. Ўрнида ётган

одамгина қоқилмайди. Бу лаънати сакларни тушуниш қийин экан. Бута меваси заҳарлилигини еганингдан кейин биларкансан. Мулоҳазакор бўлайлик, ҳукмдорим! Асосийси — тадбир! Тадбир учун Спаргапа ўлмаслиги лозим. Бир яхши фикр бор. Ўша айтганим сак, бошқа сакларга ўхшамайдиган Фрада айтишича, Тўмруз ўғлини жон-дилидан яхши кўрармиш. Жонидан ортиқ кўрармиш. Гап бундай... овсар Меҳр-Бедодни яна Тўмруз ҳузурига жўнатсак, нима дейсиз?

— Яна? Яна қуруқ гапми?

— Яна нима қилиш мумкин, ҳукмдорим? Спаргапани сизга Аҳурамазданинг ўзи юбормиш. Ҳа, Аҳурамазданинг ўзи юбормиш! Спаргапа биз учун ажойиб топилдиқ бўлди. Донишманд иродаси билан бизга яратиб берган имкониятдан фойдаланмасак, меҳрибон маъбуд бизни кечирмайди.

— Ҳм. Гар Аҳурамазданинг ўзи экан... Майли. Лекин агар Тўмруз яна итоатдан бош тортса-чи?

— Бош тортса-чи? Нималар деяпсиз, олампаноҳ? Она бўла туриб-а... Ақлга сиғмайди. Мен биламан бу оналарни. Тўмруз ўғлининг жонини сақлаб қолиш учун ўзини ҳам, халқини ҳам азобга дучор қилишга тайёр. Башарти кўнмаса — начора? Ўзига ёмон бўлади. Аҳурамаздага шукрким, қандайдир икки ярим минг жохил талаф бўлгани билан қудратимиз пасайиб қолгани йўқ. Тўмруз яширинган жойни Фрада кўрсатиб беради. Топиб, ҳаммасини бўғизлаймиз, тамом-вассалом!

* * *

Қаердадир ит узук-юлуқ инграб ҳуриди.

Спаргапа ҳушига келди. Итмиди? Йўқ. Унинг ўзи тушида инграганди.

«Худойим-эй! — ўйлади Спаргапа, жунжикиб. — Бошимдан кечмиш бу ҳодисалар чиндан ҳақиқатмикан? Шўрим қурсин! Шўримга шўрва тўкилибди-ку».

Ҳар кун тонгда ўзига шу мудҳиш саволни берарди. Кўзини очар-очмас ўзини саволга тутарди. Киши ғира-шира уйғониб бедор бўлган, бироқ кўзини очмай ётган пайтлари шундай қиларди. Бандининг мияси мудҳиш йўқликдан машъум бедорликка кўчган пайтларда шундай бўларди.

Тутқун бўлганига Спаргапа ҳали ҳам ишонмасди. Менга шундай туюлмоқда, деб ўйларди у.

Йў-ўқ! Форслар уни ташлаган зиндондаги зулмат аниқ сезилиб турарди. Муз ўтиб кетган биқини билан лойда ётарди. Душманлар тошдек зил ёғоч кундага маҳкамлаб, бандининг оёғига урган йўғон биринч кишан занжирининг жаранглаши эшитилиб турарди. Симиллаган оғриқни, суюқларининг зирқирашини, кўнгли беҳузур бўлаётганини ҳис этарди.

Спаргапа қўлга тушган биринчи кун анча енгил ўтганди. Шаробдан эсини йўқотгани учун ҳеч нарсани ҳис этмаган, ҳеч нарса эсида қолмаган, ҳеч нарсани тушунмас ва тушунишни ҳам истамасди. Ҳиссизлик ўтиб кетгач, аниқроғи, чидаб бўлмас хумори тутгач, танаси билан қалби барабар чекаётган оғриққа, азобга айланди.

Ё Худо! Онам... Онам нима дейди? Саклар нима дейишадди?

Ўтган кун у зиндон бошида мингиллаб қўшиқ айтаётган соқчига бир кўза шароб келтиришни сўраб овоз берди. Яна тўйиб ичиб олгиси келди. Бутунлай эсдан оғишни истади. Яна шу ярамас суюқликни ичиб олиб, ҳеч нимани ўйламаса бўлгани. Ҳис этмаса, эсламаса бўлгани... Соқчи сўкинди.

— Биянинг пешобини келтира қолай? Бир қултум сасиган сувни ҳам кўрмайсан, кўпплак!

Шунақа, на шароб, на сув берди. Банди зиндон тубидаги нам қумни сидириб олиб, шимишга мажбур бўлди.

«Сени нечун ўзим билан олиб келдим, биласанми? — Оқ отанинг гапларини эслади Спаргапа. — Шуни тушуниб ол. Тушуниб олмасанг, хароб бўласан. Сўнгги гапим шу: Тўмрузнинг айтганини қил, Хугаванинг айтганига қулоқ сол...»

Спаргапа ҳеч нарсани тушунишни истамасди.

У ҳеч кимга қулоқ солишни истамасди.

Ахир отаси ҳам, онаси ҳам, меҳрибон дўсти Хугава ҳам шунақанги сабр-тоқат билан, мулойимлик, ғамхўрлик билан уни йўлга солишарди, чакки қадам ташлашдан асрашарди-я!

Олачипор ажал тозиларни парча-буруш қилиб ташлагани сингари, Куруш ҳам Спаргапанинг овсар жангчиларини тилкапора қилди... У тишини қаттиқ ғижирлатиб, бошини кундага урди-да, ҳушидан кетди.

Неча кун ҳушидан кетиб ётди экан?

Бир кундир. Эҳтимол, ўн кундир. Тепадан устига қуйиб юборилган совуқ сувдан ўзига келди. Сувга ғарқ қилишмоқчими? Йўқ. Банди инграб, қимирлаши биланоқ сув қуйиш тўхтатилди.

Зиндон бошида ёруғликни тўсиб, кимдир ўтирарди. Сак қора ўпқон томон энгашган бу кишининг юзига соя тушиб тургани учун кўрмаётганди.

— Спаргапа! — зиндонда нотаниш, бироқ меҳр аралаш овоз бўғиқ эшитилди. — Менинг гапимни эшитаяпсанми, Тўмузнинг ўғли?

— Эшитаяпман, — шамоллаган овозда хириллаб деди Спар, уни йўтал тутди. Жазирама кунлар авжига чиққанда ҳам чўлда баданни увуштирар даражада совуқ бўлади. Устига-уштак зиндонда ўтириш — муз ичида ўтириш билан тенг эди. Ундан ҳам баттар эди, чунки зах совуқдан хавфлироқ-да.

Юқоридаги одам банди йўталиб бўлгунча кутиб турди. Спаргапа балғам босган кўксини аранг тозалаб, жимиб қолди. Юқоридан яна овоз эшитилди:

— Сен билан шаҳаншоҳнинг маслаҳатчиси Гов-Барува гап-лашмоқда. Мени эслайсанми? Биз Утана билан онангнинг ҳузурига борган эдик.

— Ёдимда! — бир сесканиб тушди Спаргапа. Кўп кунлик сукунатдан сўнг инсон овозини эшитиш унга хуш ёқаётганди. Соқчиларнинг қабих сўқинишини инсоннинг гап-сўзи деб бўлмайди-ку.

— Мен сенга яхшиликни истайман, дўстим. Ҳозир одамларимиз Тўмуз ҳузурига музокара олиб бориш учун жўнашади. Унга айтадиган бирон гапинг борми?

Спаргапа ирғиб тушди, занжир жаранглади. Онам! Қай бир бахтиёр унинг онасини кўрар экан-да. Унинг ёнида туради, у билан суҳбатлашади...

Онаси билан бирга бўлиш, унинг норозилик билан бўлса-да, айтган гапларини эшитиш қанақанги бахт бўлишини у авваллари тушунмаган экан. Талабчан қарашларининг қадрига етмаган экан.

Бир неча кун аввал ҳам Спарга онасининг олдида абадул-абад шундай, уришқоқ жўжахўроздек чираниб юраверадигандек, у эса хормай-толмай, сабр-тоқат ва меҳр билан унинг-ла овора бўлиб, жону дилини юпатиб, кўнглини овлаб ўтираверадигандек туюлганди.

Бироқ атиги бир неча кунгина ўтиб, онаси ундан шунчалик йироқлашиб кетдики, уни яна қачонлардир кўриши мумкинлиги ҳақида ҳатто орзу қилишга ҳам умид боғламасди. У гўё ўлгандек эди.

— Хўш? — шоширди Гов-Барува.

— Унга айтишсинки... айтишсинки... — Спаргапа урилган занжирдан оғирлашиб кетган қўлини кўксига олиб келиб, парвоз қилаётган шунқор тасвири ўйиб туширилган думалоқ туморини узди. — Унга менинг бу туморимни олиб бориб беришсин. Арқон туширсангиз, боғлаб чиқараман. Яна шундай дейишсин: «Ёш шунқор — сичқоннинг инида. Онажон, кутқаринг». Эшитдингизми, Гов-Барува? «Ёш шунқор — сичқоннинг инида. Онажон, кутқаринг». Ёш шунқор... Кутқаринг! Кутқаринг, онажон!

— Яхши, дўстим. Яна озроқ сабр қилгин. Сенга сув ва гўшт беришларини тайинлайман.

Гов-Барува кетди. Янги азоблар бошланди. Онасига жуда кам гап айтиб юборгани учун Спаргапа ўзини ўзи лаънатлай бошлади. Аҳволи ёмонлигини айтиши керак эди. Ўғлини нима қилиб бўлса ҳам кутқариши зарурлигини айтиши даркор эди. Айтиши керак эдики... Эҳ, бўлар иш бўлди. Энди кеч.

— Қайтиб келишдими? — сўради у ярим соатдан кейин соқчидан.

— Ким?

— Тўмруз ҳузурига юборилганлар.

— Жинни бўлдингми? Улар ҳали кетишгани ҳам йўқ-ку.

Ундан овқат ўтмасди. Сув ҳам ўтмасди. Баландаги, боши устидаги оч ложувард доира тўқ кўк ранг билан, тилларанг нуқта бўлиб кўринаётган юлдузлар билан, кейин яна оч ложувард ранг билан алмашди. Бундай алмашиш жуда кўп марта, эҳтимол, минг марта бўлгандир... Ёки бандига шундай туюлдимикан?

Эркинликда — кутиш машаққат. Эркисизликда-чи? Эркисизликда кутиш — худди жонингни бирма-бир суғуриб олаётгандек, ўткир қозиққа ўтказгандаги азобдек қийноқли. Тутқун учун вақт — лаҳзадек қисқа, бироқ лаҳзалар — йиллар каби узун туюлади. Зиндонда туйғулар бир-бири билан шунақа қовушмайди.

— Қайтишдими?

— Яқинда қайтиб келишади.

Юқорида бўлаётган нарсаларга Спаргапанинг қулоғи динг эди. Туёқ товуши эшитилса ҳам, отлар кишнаса ҳам, қароргоҳда нима учундир шовқин кўтарилса ҳам Спаргапа бир сесканиб тушар, ҳозиргина тutilган, ҳали ўрганмаган, қўндоққа боғланган шунқор мисол, кишанни жаранглатиб, қимирлаб қоларди.

— Қайтишдими?

— Бас қил, ҳайвон!

Йигитнинг кулоғига ҳар нарса эшитила бошлади: баъзан йироқдан онасининг йиғи аралаш овози эшитилгандай бўларди:

— Спа-а-ар...

У бошини орқага ташлаб, бўри ўз уясидан қарагандек, ёруғ доирага жон-жаҳди билан кўз тикарди, ўзининг сабрсиз қатъияти билан соқчиларнинг жонига тегиб, соқчиларни жонидан безор қилиб, соқчиларнинг юрагини ўртаб сўрайверарди, сўрайверарди, тинмай сўрайверарди:

— Қайтишдими?

— Ўчир овозингни, тўнка, йўқса ўлдираман!

Ўлдирилмайсан, эшакнинг қовурғаси. Спаргапани онаси қутқариб олади. Онагина-я! Ўғлини мушкул аҳволда қолдирармиди онагинаси?

Спарни болалигида от тепганди. Туёғи қоқ бурнига текканди, бурни қонга ботган бир бўлак гўштга айланганди. Ўшанда Тўмуз қанақанги дод солганини, сочини юлганини яхши эслайди. Ўғли бир умр бадбашара бўлиб қолишидан кўрққанга ўхшарди. Бола ёрилган бурун катаклари орқали нафас ололмас, оғзи эса ухлаганда ўз-ўзидан ёпилиб қоларди. Ўғлим бўғилиб ўлмасин деб, тунда тишлари орасига таёқча тиқиб кўярди. Жароҳатга шифобахш суртма сурар, шифобахш гиёҳлардан малҳам кўярди. Ахири муродига етди — бурни тўғриланди, фақат бурнининг чап бурчида ҳамда учида чандиқ қолганди. Чандиқ сезилмайдиган даражада кичкина эди.

Йўқ, Спаргапанинг хароб бўлишига онаси йўл қўймайди!

* * *

— Ўғлинг шаҳаншоҳнинг қўлида банди.

— У тирикми? — аёл элчига ўзини отиб, укаси мисол меҳр билан маҳкам бағрига босди. Сакларнинг оқсоқоллари бир-бирлари билан кўз уриштиришди.

* * *

Тўмузнинг эси оғиб бораётганди. Кўчманчилар сардорлари унинг чодирдан чиқишини уч кечаю уч кундуз сабрсизлик билан кутишди. Шу дамларда сусткашлик қилиш ўлим билан тенг эди, бироқ кишилар ўз сардорларини безовта қилишга ботина

олишмасди. Тўртинчи кун Тўмруз чиқди-да, аравани бир оз титкилаб, яна кўздан ғойиб бўлди.

Сардорлар хавотирга тушиб қолишди. Ёшгина ўлиб кетган Спарга одам ачинади, албатта. Бироқ ҳалок бўлган қолган етти юз нафар йигитнинг онаси, опа-синглиси, дўстлари йўқмидики? Бор. Лекин улар чодирларига биқиниб олишмаган-ку — фарёд қилишмоқда, йиғи беришмоқда, аммо бу ишларни биргаликда қилишмоқда. Чодирга кириб ўтириб олган билан ўлганларни тирилтириб, ўлдирувчиларни эса даф этиб бўлмайди.

Оқсоқоллар Тўмрузнинг жун чодирига дадил кириб боришди-ю, донг қотиб қолишди.

У чўкка тушиб, Спарнинг болаликда кийган кўйлагини юзига босиб, миқ этмай тебраниб ўтирарди. Йиғламаётганди у. Кўзини юмиб олиб, вақт ўтиши билан тўзиб, оҳори кетиб, сарғайиб ситилган матони ҳидларди.

Боланинг кўйлагидан кумда ўсадиган акас гулнинг иси келмасди, албатта.

Она учун эса, қаранг-а, унинг ҳиди ёқимли ва азиз экан.

Сардорлар нима дейишни билмай, бош эгишди. Шу пайт форс Мехр-Бедод пайдо бўлди.

* * *

— Ҳозирча... тирик, — хижолат бўлиб минғирлади Мехр-Бедод, дашт маликасининг кучоғидан шошиб-пишиб озод бўлар экан.

Йўқ, кекса сак аёлининг қучиши форсада жирканиш туйғусини уйғотмади, аксинча, кўпдан буён туғишганларидан йироқда бўлган йигит Тўмрузнинг бағридан уфуриб турган оналарча илиқликдан ҳайратга ҳам тушди. Бироқ ортида хос соқчилари турибди, улар бўлган гапларни Курушга ҳамда Гов-Барувага оқизмай-томизмай етказишади.

— Нечун «ҳозирча»? — Тўмруз ўзини орқага ташлади ва осилиб кўксига тушиб турган мис тангани шаҳд билан узди.

— Менинг мунаввар ҳукмдорим, — деб қовоқ уйиб эълон қилди Мехр-Бедод Тўмрузнинг диққат билан тикилган нигоҳидан кўзини айбдорларча олиб қочиб, — қуйидаги сўзларни сенга етказишимни сўради: «Донишманд Тўмрузга дўстлик ва саломатлик тиловчи сўзлар билан сўнги бор мурожаат этмоқдаман. Дарё бўйидаги қароргоҳимга маккорлик билан ҳужум қилган жангчиларингни қириб ташладим. Бироқ Спаргапани вақтинча тирик

сақлаб қолдим. Таслим бўл, итоатга кел, йўқса ўғлингни энди ҳеч қачон кўра олмайсан. Шундай қийноқлар азобида жон берадики, дунёга келмагани маъқулроқ бўларди». Мана, ол. — Меҳр-Бедод аёлга туморни узатди. — Ўғлинг шундай деб етказишни ўтинди: «Ёш шунқор — сичқон инида. Онажон, қутқаринг». У зиндон тубида занжирбанд ўтирибди. На овқат беришади унга, на сув.

Сак сардорлари орасида ғовур-ғувур қўпди.

Барчалари Спаргапани енгилтаклиги ва ўзбошимчалиги учун бир оғиздан лаънатлашди, она сифатида ожизлиги учун, овсар ўспиринга беш юз кишининг ҳаётини ишониб топширгани учун Тўмрузга таъна қилишди. Уларнинг бунга ҳаққи бор эди. Сакларнинг устидан ҳукм чиқариш — сакларнинг ўз иши. Бироқ уларнинг сардорининг ўғлини таҳқирлашга форснинг қандай ҳалди сиғди?

— Ё Анахита!.. — Тўмруз туморни юлиб олиб, оқ кигизга чўкди. Боши осилиб кўкрагига тушди. Ерга юзтубан йиқилмаслик учун ўнг кўлини ерга тиради: туморни тутган сўл кўлини лабига босди.

Меҳр-Бедод унинг олдида беун депсиниб турарди.

Сак сардорлари чурқ этиб товуш чиқаришмасди.

Чодирга кираверишда форслар, элчининг хос соқчилари жим ўтиришарди.

Олис-олисдан, қум барханлари ортидан адашган тойчоқнинг жарангдор, ғамгин ва дардчил кишнаши қулоққа чалинди. Шу ондаёқ чодир ёнида бия жон ҳолатда, бор овози, жон-жаҳди билан, хавотирли, қайғули ва чорловчи оҳангда кишнаб юборди.

Меҳр-Бедод сесканиб тушди. Хос соқчилар чўчиб, бир-бири билан кўз уриштиришди. Сак сардорлари тишларини тишларига босишди. Тўмруз аста бошини кўтарди:

— Ҳордиқ чиқаринглар. Мен ўйлаб кўраман. Жавобини эртага оласизлар.

... Тун кирди. Ҳар доим шу пайтда, барханларга энди тун чўкканда, ой ҳали кўтарилмаган, юлдузлар тўлиқ нур таратмаётган лаҳзаларда бўладигандек, чўл зим-зиё эди.

Меҳр-Бедоднинг мулозимлари уйқуга кетишди. У чодир остонасида ўтириб, ўйларди. Ҳаёт ҳақида, турли нарсалар ҳақида, ўзи ва Тўмруз тўғрисида ўйларди. Толеи паст аёл экан. У ўзининг онасини кўз олдида келтирди. Агар саклар Меҳр-Бедодни зин-

донга ташлашса, унинг ҳоли нима кечарди?.. Саклар ҳам, форслар ҳам — барча одам. Жигаридан айрилиш ҳамма учун бирдек оғир. Нечун кишилар доим бир-бири билан гажишишади экан-а?

Кум устига сариқ нур сочилди.

«Ой чиқмоқда», — фаҳмлади Меҳр-Бедод.

Шу пайт ғалати товуш ёш элчининг қалбини қаттиқ тирнади.

Бу товуш аста чийиллашдан бошланди. Сўнг азобли хўрсинишга ўхшаш бўғиқ ингроққа айланди. Кейин секин-аста, равон, чўзиқ титроқ билан кучайиб бориб, секинлашди-да, бўшлиққа сингиб кетди.

Меҳр-Бедод ўрнидан ирғиб туриб, чодирдан нарига югуриб кетди.

Унинг олдида, дўнглик этагидаги кенг пастқамликда пиёда саклар тўдаси харсангтошлар уюмидек қорайиб кўринди, кўчманчилар кум устида калта найзаларини тепага қаратиб, бир-бирига тиқилиб, зич ўтиришарди. Улар гаплашишмасди ҳам, қимирлашмасди ҳам.

— Бу нима эди? — пичирлаб сўради Меҳр-Бедод.

Саклардан бири қўли билан ёнбағирларини кум босган, яланг тепаси кунгурасимон тик дўнгликни кўрсатди.

Тепаликнинг қоқ устида, оч-яшил ёғду узра улкан, думалоқ, қон сачраган мис қалқондек қизил доғ босган ой хунук кўтарилмоқда.

Ойнинг мис баркашида, қора рангда чизилгандек, қоядор тепалик ва ҳаракатсиз турган икки мавжудотнинг аниқ сурати яхлит қора соя бўлиб кўринди. Юқорида, қаддини букиб, тирсагини тиззасига тираб, юзини кафтлари орасига олиб сочи ёйилган аёл ўтирарди. Тепалик ёнбағирнинг бироз қуйисиди, аёлнинг оёқлари остида, бўйинини узатиб ва бошини осмонга қаратиб, катта ит ётарди.

Меҳр-Бедоднинг қулоғига чийиллаш ва бўғиқ ҳиқиллаш эшитилди, шу ондаёқ бутун даштга ёйилган, энтикиб чиққан баланд фарёд осмонга ўрлади.

— Бу нима? — бошини чангаллади Меҳр-Бедод. — Нима?

— Секин, бақирма, — уни тўхтатди сак. Сўнг зарда билан тушунтирди: — Ит йиғламоқда.

— Ит? — Меҳр-Бедод енгил нафас олди. — Нима учун... бунақа... ваҳимали?

— Боласини ўғирлаб кетишди.

— Ким?

— Олачипор ажал.

У мана шу ажал ҳақида яна эшитмоқда эди.

— Қанақа Олачипор ажал?

Сак индамай қолди-да, сўнг истар-истамас деди:

— «Қора хол». Дашт силовсини.

Душманлик, қотиллик, қон билан боғлиқ барча нарсани саклар Олачипор ажал дейишар экан-да, деб ўйга толди Меҳр-Бедод.

Дашт узра яна энтиккан фарёд ёйилди.

Энди бу ўзи яратган жонзотдан маҳрум бўлган табиатнинг овози эди.

Энди бу олис асрлар қаъридан, ўрмондаги уялардан, ғирашира ғорлардан, қор босган жарликлардан, ибтидоий гулханлардан келаётган минг-минглаб оналарнинг — фарзандларига аза очган оналарнинг фарёди эди.

Онгли мавжудот — овоз чиқариб йиғи бераётган аёлнинг фарёдида унинг тўрт оёқли, ёввойи ҳамшираларининг ҳайвоний ингроғи жарангласа, ғам-ҳасратдан дили вайрон бўлган она итлар, она бўрилар ва чиябўриларнинг аламли фарёди чидаб бўлмас даражадаги инсоний дардга чулғанган бўлса, демак, оналарнинг мусибати даҳшатли бўлар экан-да.

Ит туни билан йиғлаб чиқди.

Сочи ёйилган аёл тепалик устида туни билан қимир этмай ўтириб чиқди.

Меҳр-Бедод шишиб қизарган кўзларини туни билан юммади. У ўзини қўйгани жой тополмасди. Чодир томон кетар, тепалик этагига қайтиб келар, муштларини силкитган ҳолда барханлар узра югурарди. Инграрди, сўкинарди, тепаликдаги ит сингари жон-жаҳди билан йиғларди.

Эсанкираган жониворнинг дам заифлашиб тўхтовчи, дам ақд бовар қилмас даражада кучаювчи аламли фарёди миясини пармаларди. Юраги қаттиқ сиқилиб, тиззаси қалтирар, кафтини совуқ тер босарди.

Саклар индашмас, қимир этишмасди. Улар сабр билан кутишарди. Шунда Меҳр-Бедод бу матонатли кишилар метин сабртоқат, куч ва чидамга эга эканликларини тушунди.

Йўқ, Гов-Барува бекор уринаяпти! Тўмруз аёллигига бориб, ўғли учун Курушга итоат этишга рози бўлса ҳам, Тўмрузнинг

уруғдошлари, мана бу оддий кишилар шаҳаншоҳ олдида тиз чўкишни истамайдилар, душман қўлига ҳеч маҳал тирик тушмайдилар.

Эрталаб ит жимиб қолди — у ўлганди.

Аёл эса... Аёл тирик қолди. Эрталаб сочи ёйилган аёл тепаликдан тушди-да, Меҳр-Бедоднинг олдига келди.

Бу — қорамағиз, ориқ, букчайган, сочида битта ҳам қора тола йўқ, сокин кўзлари чўккан, лаблари қаттиқ қимтилган аёл эди.

Хайратга тушган Меҳр-Бедод дашт маликаси Тўмурузни аранг таниди.

Қишда музлаган замин, унинг қаърида ётган донлар, тугунаклар, илдизпоялар, илдизлар баҳор келишини интизор бўлиб, сабрсизлик билан кутарди, баҳордан эса хабар йўқ.

Оч-наҳор пода кўтонда қувноқ чўпонни интизорлик ва бетоқатлик билан кутарди, бироқ чўпондан ном-нишон йўқ.

Зиндонда тўнғиб адои тамом бўлган банди қуёш чиқишини интизорлик билан зориқиб кутади, бироқ қуёшдан дарак йўқ.

Замин баҳорни, пода — чўпонни, банди — қуёшни тинкамадори қуриб, сабрсизлик билан кутганидек, зориқиб кутган одаминг кўпинча кўзингни йўлга интизорлик билан, тешилгудек бўлиб тикканингда эмас, балки кутишдан чарчаб, кўпдан бери кутмай қўйганингда келади.

Аслида баҳор ҳам, чўпон ҳам вақтида келади, қуёш ҳам вақтида чиқади, бироқ кутиш шундай ҳолатки, ўзингнинг сабрсизлигинг бировнинг ҳаяллашидек туюлади.

Ёруғ дунёдан ҳафсаласи пир бўлган Спаргапани уйғотишга анча вақт кетди. У ёзги ёхуд қишки уйқудан олдин қумга кўмилиб олган тошбақанинг ҳолатига ўхшаш ғайришуурий бефарқликка тушиб қолганди. Спаргапа юқорида, соқчилар уни занжирбанд қилинган кундадан ажратиб олиб, зиндондан арқонда тортиб чиқаришгандан кейингина ўзига келди.

Озиб-тўзиб, дармони қуриган, қуёш нуридан кўзи қамашган банди занжирни жаранглатиб, душман чодирлари оралаб, улар бошлаб кетаётган томонга гандираклаб борарди. Форслар сўкина-сўкина йигитни тирсагидан тутиб боришарди, акс ҳолда у беш қадам ҳам ташламаёқ йиқиларди.

— Аҳ-ҳа. Ҳм. Мана шунақа экансан-да, — деган зардали товушни эшитиб, қовоқларини йириб очди.

У улкан оқ саропарда ичида турарди.

Олдида қирмизи гиламлар устида озода, кеккайган, серсоқол форслар ўтиришарди. Спаргапа Гов-Барува ва Утанани дарров таниди. Бир чеккада яна қандайдир таниш чеҳра кўрингандай бўлди, лекин у кимлигини банди эслай олмади.

— Шароб беринглар унга, — деди Гов-Барува. — Йўқса оёқда туролмаёпти.

Спар бошини аста тебратди.

— Истамайсанми? — масхараомуз кулди Гов-Барува. — Ёқмадими? Ҳа-ҳа-ҳа. Унга сакларнинг ичимлигидан беринглар.

Спар косадаги қимизни ютоқиб ичди. Кўчманчининг кўзлари мошдек очилди. Енгил нафас олиб, қаддини кўтарди. Қурушнинг элчилари Тўмузнинг ҳузуридан қайтиб келишган кўринади. Ҳозир Спаргапанинг тақдири ҳал бўлади.

Ёш жангчи қоматини ростлади-да, Гов-Барувага дадил боқди. Онаси ўглини хатарга ташлаб қўймайди!

— Жасур сак, сўзларимни тингла, — аста, салмоқлаб гап бошлади Гов-Барува. — Тўмуз... сендан воз кечди. «Ёш шунқор сичқон инига ўзи интилди, энди ўша ерда умрбод қолаверсин», — деб айтишни тайинлади. Мана, ол.

Шундай деб, маслаҳатчи Спаргапага туморининг ярмини отди. Иккига бўлинган думалоқ олтин энди у билан Тўмуз ўртасида қариндошлик ришталари узилганидан дарак берарди.

Спаргапа саросимага тушди.

Ҳеч нарсани тушунолмади, оғзини очганча, атрофга аланглади, гайришуурий ҳолатда хайрихоҳ бир нигоҳни тутмоқчи бўлди. Бироқ форслар бадқовоқ, илтифотсиз, такаббур эди.

Йигит занжирни жаранглатиб эгилиб, яримта туморни олди, янги синдирилган жойдан синчиклаб бармоғини юритди. Сеҳрини йўқотган туморни терлаган кафти билан сиқди, жазирама туш пайтидаги касал совлиқ сингари бошини ҳам қилди.

— Қўймисан ёки одам? — ғазаб билан қичқирди Гов-Барува. — Нега дод солмаяпсан, тишингни гижирлатмаяпсан? Туққан онанг сен вабо ёки ўлатдек керак бўлганинг бир ҳовуч битлиқи уруғдошларингни деб, сендан воз кечди. Сен ўлсанг ўлавер, ўзлари омон қолишса бас уларга. Қанақадир Спаргапа улар учун нима ҳам бўларди? Форслар уни нимталаб-қиймамайдим, сихга тортиб, кўрада пиширмайдими, пиёз қўшиб

еб юбормайдими — сакларга барибир. Мағрур Спаргападан кўра илма-тешик чодирлари қадрлироқ улар учун. Шундай эмасми?

... Меҳр-Бедод думалоқ кўзларини босиб тушган қошлари оралаб Гов-Барувага ташвиш билан боқарди.

Гов-Барува Спаргапани алдамоқда эди.

Рост, Тўмруз, ҳатто, ўғлини қутқариш илинжида ҳам сакларнинг ерини, сакларнинг суви, подалари ва ўзини шаҳаншоҳга топширишга рози бўлмасди. Аммо Спардан воз кечишни ҳам ўйламаётганди. У Курушга Меҳр-Бедод орқали мана бу гапларни айтиб юборганди:

— Эй, шафқатсиз, енгил ғалаба билан мақтанма! Сен менинг ўғлимни очиқ жангда енгмадинг — уни ўзларингизни ҳам ақлу ҳушдан айирадиган, бетамиз гапларни айтишга мажбур қиладиган маккор ичимлик, узумнинг заҳаролуд шарбати билан енгдинг. Мен ҳам, Куруш, сенга эзгулик ва саломатлик сўзлари ила сўнгги марта мурожаат этаман. Шаҳаншоҳ, сўнгги бор ўтинаман: биздан нари кет! Оқилона маслаҳатга қулоқ сол! Ўғлимни менга қайтар. Ўғлимни менга бергин-да, сакларнинг энг яхши ўғлонларини қириб ташлаганингдан мағрурланиб, ватанингга қайт. Қонга ташналигингни билдим. Ва унинг таъмини Қизилқумда тотиб кўрмоқчилигинг ҳам маълум бўлди. Сакларнинг ҳомийси қуёшга қасамки, уйингга тинч қайтмасанг, сен очкўзни қонга тўйдираман...

Шундан сўнг Тўмруз шунқорли туморни икки бўлак қилиб, Спаргапага беришни ўтинди:

— Она билан ўғилнинг юраги бир. Ярми — менда, ярми — унда. Улар қайтадан бирлашмагунча мен тинчимайман.

Бироқ айёр Гов-Барува Тўмрузнинг шартли белгисини ўзича талқин қилди. Онасини алдай олмагач, ўғлини лақиллатмоқни ўйлади. Ёшгина Спаргапанинг бошига тушган мушкулдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

Меҳр-Бедоднинг виждони хаста жигардек азобда эди.

«Спаргапа, Гов-Барувага ишонма! У бевафо хотиндек ёлғон сўйламоқда», — деб қичқиришига бир баҳя қолди. Яхши ҳамки (ўзи учун) ўзини тўхтатиб қолгани. Бўлмаса, шу куннинг ўзидаёқ бошқа жойда бошқача бақиришга тўғри келарди.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда, бунақа оқибатсиз уруғдошларнинг таъзирини берардим! — шовқин солди Гов-Барува. — Қароргоҳига босиб борардим-да, бундай салоқатсиз дўстларим-

нинг қонини тўкиб, бошига итнинг кунини солардим. Муртад онанинг бурнига буров солиб, гулханга отардим. Ойдек юзига лой чаплардим, қора бетига қоракуя суртардим, қари қирчангига мингандек минардим. Қалин терисини ёриб, қоп-қора қонини ичган, суякларини тишларим билан ғажиб ташлаган бўлардим. Ўйнаб-кулиб ўчоқлардаги оловни ўчирардим, хохлаб кулиб, кулини кўкка совурардим, бор-будини майда-майда қилиб синдирган, тепкилаган бўлардим! Эй, кўппак боласи, она сути оғзидан кетмаган овсар! Икки оёқли ит. Ҳайвон. Бефаҳм ёввойи, ор-номус нима-ю, қасос нималигини тушунишга қодирмиди?

Гов-Барува нутқига атайлаб кўпол, ҳақоратомуз сўзларни кўшар, яширин мақсад билан Спаргапани қаттиқ ҳақорат қиларди. У бандининг иззати нафсини тилкаламоқчи, қатъиятсизлик ботқоғидан тортиб чиқармоқчи бўларди.

Спаргапа эса боши хамлигича турарди. Лекин бўйни таранглашиб, қадди жаҳлланган бархан мушугиники сингари йиртқишларча эгилди. Занжирбанд қўллари титради.

— Сен оқил ва жасур йигитсан, — юмшаб гапирди Гов-Барува. — Шаҳаншоҳнинг жангчиси бўлганингда, унинг ўнг ёнидан жой олган бўлардинг. Шундай эмасми, эй, мунаввар шоҳим?

— Ҳа-да. Жой берардим.

— Сенинг қадрингга йиғлаймиз, дўстим. Бутун Турон Спаргапани мазах қилиб кулмоқда!

Тутқун илондек вишиллади. Ҳали ҳам кўзини ердан узмасдан тишини ғижирлатиб, аламидан жингалак соч бошини тебратди. «Лашкар берсангиз, ўғлингиз нимага қодирлигини биласиз. Қасам ичиб айтаманки, биринчи жангдан кейиноқ Спаргапанинг номи бутун Туронда оғизга тушади». Чиндан ҳам, бутун Туроннинг оғзига тушдим... Оҳ, қандай шармандалик!

— Ҳукмдоримиз сенга одамлардан берадилар, — давом эттирди Гов-Барува эҳтиёткорлик билан. — Бориб, душманни тор-мор қил, оқ кигиздан жойингни эгалла. Оқ кигиз — сенинг ҳаққинг — ахир, сен буюк сардорнинг ўғлисан-ку. Бутун Туроннинг эгаси бўласан! Ўйлаб кўр. Хўш, нега индамаяпсан? Мени лақиллатиш-япти, деб кўрқмоқдамисан? Менга, ёт кишига ишонмасанг, ўзининг уруғдошинг, яқин кишининг гапини тингла!

Маслаҳатчи ўнг томонга қараб аста кўз қисди. Гиламга урилиб бўғилган пошна товуши эшитилди. Йигитнинг қулоғига таниш сас кирди:

— Оҳ, Спар! Ўғилгинам!

Банди бошини кескин кўтарди. Олдида мадларнинг ҳашамдор либосидаги киши турарди. У Тўмрузнинг ўғлига ачиниб боқарди.

Бу киши Фрада эди.

— Тирикмисиз? — ҳайратга тушди Спар.

— Оҳ, тирикман, қуёшга, тупроққа ва сувга шукрлар бўлсин! Номи абадул-абад шон-шуҳратга буркангур мунаввар ҳукмдор менга ва менинг одамларимга раҳм қилди.

Спаргапа Райада отасининг бежо ўйнаётган кўзларига донг қотиб тикилди. Ахир форслар Фраданинг боши узра қилич кўтаришганини ўз кўзи билан кўрган эди-ку! Оқсоқол, эҳтимол, мастлик биланми, уларнинг бурни тагида қанақадир узукни силкитганди.

...Фрада ётларнинг ҳашаматли бўлса-да, рўдапо кийимини кийиб олганига қарамай, унинг қалбида сурур йўқ эди.

... Айраналиклар билан бекинмачоқ ўйнамоқчи, уларни лақиллатмоқчи эди, бироқ форслар айёрроқ бўлиб чиқишди. Гов-Барува дарҳол: «Мен лақиллатиш мумкин бўлган одамлардан эмасман! Сен ё тулкилик қилмасдан, тану дилинг билан биз томонга ўтасан, ёки ҳозироқ терингни шилишади», — деб гапнинг пўскалласини айтди.

Фрада итоат этишга мажбур бўлди. Форсларнинг ғазабидан кўра, уруғдошлари — сакларнинг ғазабидан кўпроқ кўрқишига қарамай, шундай қилди. Босқон билан сандон ўртасида ўйнаб қолмоқчи эди, бўлмади. Қармоққа илинди. Шикаст еб қолди. «Мунофиқ ит бир кунмас-бир кун бўри галасига кўшилиб кетади», — деб бежиз айтилмаган экан.

— Оҳ, Спар, азизим, — шошиб-пишиб мингиллади Фрада, Гов-Баруванинг қаҳрли назарини илгар экан. — Бу кишига ишон. У — дўст. Тўмруз билан Хугавани нима қиласан? Хугаванинг кенгаш пайтида заҳарханда қилгани ёдингдами? Ўчингни ол! Давлатпаноҳдан кучли қўшин оласан. Менинг қирқ нафар кишим қолган. Гўё форслардан қочгандек, тўс-тўполон қилиб уйга елиб борамиз. Қўшинни барханлар ортида қолдирамиз. Қайтиб борганимизга хурсанд бўлишади, зиёфат қилишади. Уруғ сардорларини зиёфатга чақиришади. Шунда тўсатдан хужум қилиб, сардорларни ўлдирамиз, шу орада форслар ҳам пистирмадан чиқиб, етиб келишади... Кўрқма, ҳамма саклар ҳам бизга қарши чиқишмайди! Анчагина хонадонлар, бўғимлар ва уруғлар янги ҳукмдор тарафига ўтишади. Сен — Оқ отанинг ўғлисан. Буюк

одаминг ўғлисан. Турон шоҳи бўласан, Спар! Туроннинг бутун бойлиги оёқларинг остида бўлади, Спар! Туроннинг энг яхши отлари сеники бўлади, Спар! Минглаб ёш канизакларинг бўлади, Спар! Ўн минглаб эркагу аёлларни оёқларингни ўпишга мажбур қиласан. Тоғ-тоғ олтинларинг бўлади, шухратинг жаҳонни тутлади. Қирмизи либос оласан. Биров гинг деса, шаҳаншоҳ шу ондаёқ уни бир ёқли қилади. Хўш, хўш! Гапга кўнсанг-чи! Нега индамай турибсан? Оҳ! Менда бўлганидами бу имконият.

Ўз нутқидан ҳаяжонланиб кетган Фрада сакларнинг қасосини ҳам унутиб қўйганди.

У ўзининг тубсиз очофатлиги сингари чуқур, оталик меҳри сингари қизгин алам билан баланд хўрсинди. Оқсоқолнинг кўзлари ёнарди. Омад ҳам аҳмоқона нарса-да! Излаган — унинг изини ҳам тополмайди, изламаган, ҳатто, излашни ҳам хоҳламаган олмосга дуч келади. Бу нима бало ўзи!

Бошига кўнай-кўнай деб турган бахтни қўлдан чиқариб юборса-я... Каллаварам Спаргапа. Тўнка. Ландовур. Фрада билан шундай овора бўлишгандами! Оқсоқол Тўмрузнинг ўғлидан нафратланиб ва жирканиб тескари қараб олди. Қаранг-а! Оғзига зўрлаб бол тикишса-ю, у кишим бўлса, ютишнинг ўрнига туфлаб ташласа. Палид.

Уҳ! Қани энди, табарзиннинг муҳраси билан хом калласига қараб айлантириб туширсангу майда-майда қилиб ташласанг. У бақувват муштини ғазаб билан тугди-да, шафқатсизлик билан зарба берди. Мушт билан эмас, сўз билан зарба берди.

— Кўнмасанг, гулханда ёнасану Райадани бошқа ҳеч қачон кўрмайсан.

Спаргапа бир сесканиб тушди. Шундай сескандики, занжир боғлами бир йўла узилиб, тош устига тушгандек гижирлаб, қисқа жаранглади. Миясидан товонигача совуқ сув қуйгандек бўлди. Баданидаги тешикчалар бирдан очилиб кетгандай туюлди.

— Хўш, — шивирлади тутқун.

Спаргапа ҳали шу аҳволга тушиб қолдимиз?

Мана бу одамлар сени хиёнатга бошлаш мумкин, деб ўйлашаётган бўлса, демак, сен чиндан ҳам икки оёқли ит, ҳайвон, жирканч махлуқ экансан-да.

Виждонли одамга қабиҳлик қилишни таклиф этишмайди. Масалан, сенга уялмай айтган гапларидан биттасини ҳам Хугавага айтишга ботина олишмасди. У тинглаб ўтирмасди ҳам! Сен эса, бақалар вақиллаётган ботқоқлик бўйидаги эшак мисол, бу гапларга қулоқ солиб ўтирибсан.

Ҳаётим ўхшамади. «Начора! Инсон қадрдон хонадонига, жондош уруғига ва қабиласига нафақат ҳаёти билан, балки ўлими билан ҳам хизмат қилиши шарт». О, Райада. Райада. Райада.

— Мен... розиман, — тундлик билан деди Спар.

Чодирдагилар қаттиқ чўл шамоли эсиб ўтгандай, енгил тин олишди.

— Баракалла, ўғлим Спар! — шодон қичқирди Куруш.

Қолган форслар ҳам, хурсандлик билан шоҳнинг ортидан хитоб қилишди:

— Баракалла!

Ҳаҳ, сени, Олачипор ажал.

— Кишанларни ечинг, — жилмайди Спар. «Инсон нафақат ҳаёти билан, балки ўлими билан ҳам...» О, Райада. Райада.

— Эй, кишанни ечинглар! — қичқирди Гов-Барува.

Занжирлар жаранглаб Спарнинг оёқлари остига тушди.

— Ўғлим! — ҳўнгради Фрада, ёш сакнинг елкасига осилар экан.

«Инсон нафақат ҳаёти билан...»

О, Райада.

Тоғ такаси йиқилса, юксакликдан йиқилади.

Спаргапа Фраданинг калта шамширини суғуриб олди-да, уни хоиннинг қорнига дастасигача тиқиб юборди. Бир қадам орқага ташлаб, шамширни айлантириб, чаққонлик билан Фраданинг ичак-човоғини ағдарди.

Соқчилар олдига югуриб етиб келиб улгурмасиданоқ, Спаргапа шамширнинг дастасини иккала қўли билан қаттиқ қисиб, ўткир тигни ўзининг кўксига бор кучи билан санчди.

Нишонга аниқ, бехато урмай қўймасди у!

У хато қила олмасди!

Юраги қаердалигини Спар жуда яхши биларди.

У манфур севгилиси Райадани биринчи бор кўрганидан буён юраги тез-тез оғриб турарди...

Ёш сак бир лаҳзада жон берди.

Фрада эса анчагача азоб торгди. Форслар «итни» саропардадан судраб олиб чиқиб, майдон четига улоқтиришди. У қонга ва нажасга ботиб, тиришиб-буришиб, бўғилиб инграб, тунгача ётди.

Тунда уни чиябўрилар еб кетишди.

Ё ҲАЁТ, Ё МАМОТ

Қуёш қиздирар, Вайу шамоли¹ эсарди. Ой Говчитра нур таратарди. Даштда чўл силовсини изғиб юрар, барханлар ортида қум мушуги пусиб ётарди. Қоқ қақшаб ётган илонизи сойда ўғринча юрган оққуйруқларнинг туёқ товуши эшитиларди. Жароҳатдек кўзга ташланиб турган шўрхок ерда жайронлар елиб югуришарди.

Парса қонлонлари Тўмруз устига босиб боришмоқда. Текислик. Бепоен Қум. Қум. Қум. Аранха ортидаги мамлакатни кўрмаганларга қум чўлдаги энг даҳшатли нарсасдек туюлади. Асло! Барханлар — гуллаган қум боғ, қум гулзор, ҳаёт жўш уриб турган мўътабар жой.

Қум сувни дуруст шимади. Лой эса яхши шиммайди. Эриган қор ва ёмғирларнинг барханлар ичра ўтиб, қуйига сизган нами семиз лой қатлами устида тўпланади. Ана шу намлик ёзда ўсимликларнинг жонига ора киради.

Япроқсиз юлғунларнинг момиқ меваси зарғалдоқ, ол ёки сариқ рангда, акасларнинг гули эса тўқ бинафша рангда бўлади. Шамол эсса, юлғун тароқсимон панжасини силкитади, саксовулғижирлайди, буталар ёнбошлайди.

Бургут қурқурласа — тошбақа яширинади.

Бургут қурқурласа — ғаройиб чипор илон турган жойида бир зумда қум ичига яширинади; унинг танаси шунақанги тез ва сезилмас даражада қимирлайдики, мис сим жилдираб оқаетган сувга аста ботгандай, қум ичига кириб кетади.

Бургут қурқурласа — салқинда орқасини ерга бериб ётган эчкемар ўзини ўнглайди. Тўрт қулоч бўйини тиклаб, мешдек шишиб, орқасини тахтадек тўғрилаб, оғзини очиб, вишиллаб, думини у томондан бу томонга уради.

¹ *Вайу шамоли* — гармсел.

Эчкемарлар эчкиларни маза қилиб эмади.

«Эчкемарга тегма, — дейишади чўлда. — Эчкемарга теккан киши эрлик кучидан маҳрум бўлади».

Териси йўл-йўл, панжалари бесўнақай тарвақайлаган, қорни хунук, боши текис, ғалати қарашидаги маънони ҳеч ким англай олмайдиган қора кўз бу улкан калтакесакнинг даққионуздан қолган қиёфасида кўҳна, сирли, сокин ва хавфли чўл гавдаланган.

Эчкемар — Қизилқум ва Қорақумнинг совуқ рамзи, уларнинг мудҳиш сирлари, унутилган исмлар, ўлик ривоятлар ва барҳаёт иримларнинг холис сақловчиси, кўриқчиси.

Юқорида — тиканли буталар шохлари орасида тўда-тўда бўлиб ивирсиб юрадиган ҳар хил жонзотлар ҳам, қуйида — қумлар орасида, янада қуйида — инларда тимирскиланиб юрадиган гала-гала жонзотлар ҳам бархандан ўзига бошпана, шодлигу ғам-ташвиш топа оларди, насибасини топиб ерди.

Хос қўнғизлару катта бошли калтакесаклар, хўжасавдогару қум чумчуқлари; қорадум тентакқушу шалпангқулоқ типратиканлар, панжаси ингичка юмронқозигу сертук қўшоёқлар, катта кўз геккону тароқсимон панжали гекконлар шунчалик кўпки, уларнинг дастидан оёқ босиб бўлмасди.

Бу ер ингичка, йўгон, калта, узун бўлса-да, бир хилда йиртқич: тўқлигида ланжу очлигида яшиндек учқур илонлар етиштирилалиган жойга ўхшарди.

Бу ер — ёруғ боғ, қуюқ ва салқин сояларсиз, ўсимликлар бир-биридан анча олисда жойлашган боғ — бошидан охиригача қуёш тиғи остида ётувчи ёввойи текисликлардан иборат ноёб боғ.

Силжувчи, сочилувчан кўчма қумда аҳвол чатоқ. Қумтепалар олис ўлик сайёралар каби унумсиз ва яланғоч. Одамнинг қумтепаларда юриши қийин — тиззасигача қайноқ қумга ботиб, икки юз қадам ташлайди-ю, ғарққа терга ботиб, қулайди.

Бир оз шамол эсса, қумтепаларни сариқ чанг оғушига олади. Улкан дўнғпешона қумтепалар зулматга чўмган чўлда сассиз изғиб юради. Даҳшатдан дами чиқмай қолган воҳаларни кетма-кет босиб, қалтираб турган буғдойзор ва пахтазорлар томон очкўзлик билан силжийди.

Кўчма бархан — қозиқ тиши, тирноғи, суяги ва илиги бўлмаган йиртқич. У — бефаросат, хўра ва бераҳм махлуқ. У оч арслондан ҳам хавфлироқ, чунки оғриқни сезмайди, найза ва ўқдан кўрқмайди.

Бироқ бир томчи бўлса-да, суви ва жасорати бор одам кўчма кумда ҳам буткул ёлғизлик, умидсизлик ҳамда чорасизлик ҳиссини енгиши мумкин.

Қалбни нима эзиб, нима ҳалок этади? Қалбни бир хиллик эзадию, бир хиллик ҳалок этади.

Кўчма кумда эса назар ташлаш мумкин бўлган нарса кўп.

Барханнинг шамол урадиган томонининг тақасимон қиёфаси. Яримой шаклда кесилган ўрқачлар. Қимирлайдиган узун дум.

Кумтепа силжир экан, дўнг пешонасини олдинга чиқармайди, балки қадимги ҳайвон сингари орқага қараб кетади. Тепаликлар, жарликлар. Баландликлар, пастликлар. Ойдин кечада барханлар қортепалар сингари кўзни қамаштирар даражада оқариб кўринади. Шамол учирган кум шойидек шитирлаб айланиб, тўкилади, ер ўпиб эсадиган шамол олиб кетган қор чангидек, оёқ остига тўшалади.

Кумтепалар бир-бирига ўхшайди ҳам, ўхшамайди ҳам. Ҳар бир кумтепа кўринишидан денгиз тўлқинидек бетакрор. Кўчма кумларнинг шафқатсиз, зиёнкор, кишининг қон-қонини музлатувчи, ҳушни олувчи гўзаллиги шунда. Киши шўр денгизнинг чексиз юмалаб борувчи тўлқинларини ҳорғин, бироқ сўнмас қизиқиш билан кузатганидек, жойини ўзгартираётган кумтепалар сафига ҳам шу тарзда боқарди.

Дастурхон мисол текис ёзилган, захарли иси оёқ остида ётган ва бош устида айланиб юрган чангга ҳам сингиб кетган ложувард-кулранг ёвшан босган қоқ тупроқдан иборат чексиз майдонда одам ўзини ёмон ҳис этади.

Совуқ тунда музқотган, Турон куёшининг оташин нурлари остида қизиган майда тош жазирама туш пайти қарсиллаб ёриладиган, ёнғиндан қолгандек қоп-қора биёбонда киши янада ёмон, жуда ёмон ҳис этади ўзини.

Бироқ пўрсилдоқ шўр ер, тузга бўккан, қумоқ-қумоқ нам лой, товон тагида жирканч қирсиллаб чўкадиган, кўнгилни ағдарувчи суюқлик чўлдаги энг ёмон жой эди.

Пўрсилдоқ шўр ер — чўлнинг сувочган темираткиси, фасод боғлаётган жароҳати, битмас яраси.

Бошинг узра — забонсиз осмон, остингда — ўлик тупроқ; оламда ўзингни ёлғиз ҳис этасан. Қалбингни умидсизлик тирнаб турган бўлса, ўн меш муздек сув ҳам сени қутқаролмайди.

Чўл улкан ва ранг-баранг: дам текис, дам сердўнг, дам қизил, дам олачипор, дам сариқ, дам йўл-йўл, дам сукунатли, дам кўповозли эди.

Шунга қарамай, шўрхоқлар қабристонни чўчита олмаган, санқи қумтепаларнинг илондай вишиллаши даҳшатга сололмаган одамлар бор экан. Улар беқарор чўлга довяраклик билан кириб боришди, дўнгликлар ва жарликларни обод қилишди. Дашт уларнинг кенг, қадрдон ва суюкли уйига айланди.

Бу одамлар чўлнинг данданадор ўркачига дадил миниб, эҳтимол, шаҳарсозлар хизматидан кам бўлмаган жасорат намоён қилишгандир. Зотан, сувсиз қумликда жун чодир тиклаш ям-яшил далалар оралаб, илонизи бўлиб оқаётган дарёлар ёқасида қаср бино қилишдан осон эмасди. Улар чодир тикибгина қолмай, туғилганларидан то ёруғ оламни тарк этгунларича шу ўтовга қаноат қилиб ўтишади.

Эрон қоплонлари ана шу сабр-бардошли кишиларнинг қирмизи қонига ташна бўлиб, уларнинг кенг, қадрдон ва суюкли хонадонини хонавайрон қилиш, босиб-янчиб ташлаш ва кулини кўкка совуриш иштиёқида, оғир найзалари ҳамда шамширларини маҳкам сиққанча келишмоқда.

Қўшинлар ора-орада қисқа вақт нафас ростлаб, туну кун йўл босишмоқда. Сак қўшинлари изини Фраданинг уруғдошларидан бўлган, унинг кутилмагандаги ўлимидан ҳаммадан кўп куйган уч йўл кўрсатувчи топганди. Уларни Курушнинг ўзи танлаб олди. қолганларини унинг амри билан кундалаб, сўл соҳилга жўнатиб юборишди. Шуни маъқул топишди. Булардан яхшилик кутиб бўлмасди.

— Эҳтиёт бўлинг, бундай жадал кетишда одамларнинг тинкамадори қурийди, душманга бас келолмай қолишади, — шаҳаншоҳнинг ҳовурини босмоқчи бўларди Гов-Барува.

Омадсизликдан ғазабга келган ахоманий эса энди унинг гапини қулоққа олмай қуйганди.

Энди фақат Крезга қулоқ соларди. Ҳукмдорни фақат Крезгина тушунар, унинг ҳаракатларини чин дилдан маъқулларди.

— Шу пайтгача нега ҳар хил чўтир, маллаларнинг аҳмоқона маслаҳатларига қулоқ солиб келдинг? Қанча вақтни қўлдан бой бердик. Давлатпаноҳ, Гов-Барува билан Утанани бирга қўшганда, сен ундақаларнинг юзтасидан-да донишмандроқсен. Шу босидан ҳам рўйи заминда қанақадир савдогар-павдогар ёки уруғ оқсоқоли эмас, айнан Куруш шаҳаншоҳ бўлди. Сени ҳумоюннинг ўзи қанотлари остига олган. Бинобарин, дадил бўл, маъбудлар белгилаб берган ишларни жасурлик билан рўёбга чиқар. Мен жуда қаридим, бетобман. Аллақачон омонатни топшири-

шим керак эди. Бироқ валинеъматим зафар билан қайтмагунча ўлмагайман.

Шу гапларни айтган Крез яна сўл соҳилда қолди.

«Замонни қаранг-а!» — ўйлади бу гаплардан таъсирланган Куруш. — Ашаддий душманларни садоқатли дўстларга айлантиришга қодир. Крезни тирик олиб қолганим дуруст бўлган экан. Бечора шунақанги ёлғиз, шунақанги нотавонки. Йиллар ўтиб, менга — ўзини мағлуб этган кишига биродаридек боғланиб қолганига ажабланмаса ҳам бўлади».

Виштасп ҳам дарё бўйида қолишни истаганди. Саклар яна кўприкка ҳужум қилишлари мумкин. Шу боис бу ерда бир қаттиққўл киши қолмоғи даркор. Йўқ, азизим Виштасп. Ёш, ақлли, кучли ўғлинг борлигини унутма. Мени ёнимда бўлсанг, отасининг жонини ўғли учун ҳаммадан ҳам дурустроқ сақлай оламан. Менинг ёнимда бўласан, қадрдоним Виштасп.

Шаҳаншоҳ, Крезнинг маслаҳати билан янги манжаниқлар, зогнуларни келтириш учун Марғ томонга енгил отлиқлардан иборат катта қўшинни юборди. Бошқа бир йирик қўшинни кўприкни кўриқлаш учун ажратди. Шўринг кургур Арштибарни қатл қилгач, кимни ушбу қўшин бошлиғи қилиб қолдирди, деб ўйлайсиз? Албатта, Крезни-да. Ўзи эса яна Қизилқум қўйнига кетди.

Уруш — аскиябозлик эмас. Уруш тилларнинг эмас, тилларнинг тўқнашуви. Оқибатини куч ҳал қилади. Сафсатабозликка чек қўйиш лозим! Бир кун ҳам пайсалга солмаслик даркор. Олға! Фақат олға!

Куруш жанг аравада, йўлда бораётган қўшиннинг четида, у бошидан-бу бошига бориб келар, орқада қолаётганларни, имиллаётганларни шоширар, дангаса ва беғамларни сўйил билан қопқора қонига булғаб саваларди.

— Ўзининг ўлими томон бу қадар қайсарлик билан югуриб борадиган одамни ҳали учратмагандим, — деди Утана шаҳаншоҳнинг хос соқчиси Меҳр-Бедодга. — «Ўлгиси келган сичқон мушук билан ўйнашар».

Яқиндан буён улар бир бўлиб олишганди.

Маъюс Меҳр-Бедод доим нимадандир норози Утанага разм солиб юрар, ғамгин Утана ҳам нимадандир кўнгли тўлмаётган Меҳр-Бедодни кўз остига олиб қўйганди. Кечувнинг биринчи кунидан бошлабоқ, улар бир-бирига кўз қирини ташлаб қўйишар, сергаклик билан, эҳтиёт бўлиб бир-бирини кузатишар, турли тўдадан келган бўрилар монанд бир-бирини искагувдек бўлишарди.

Спаргапа ўзига ўзи ханжар урганида форс йигит чидай олмади, дарё бўйига кетиб, чуқур, оғир ўйга ботиб ўтирди.

Унга бугун ўзининг биродарини ўз қўли билан ўлдиргандек туюлди, гўё. Тўмрузнинг шўрлик ўғли унга — Меҳр-Бедодга нима ёмонлик қилди? Ҳеч нима. Уруш бўлмаганида, дунёнинг қаеридадир, қанақадир Спаргапа яшаб турганидан ҳам хабари бўлмасди. Билганида, учрашиб қолганида, балки, дўстлашиб ҳам кетишармиди.

Бечора Спар. У бир сиқим кумни деб ҳалок бўлмади. Кўприкни кўриқлаб турганларни қириб ташладими? Лекин у шу кўриқчилардан кўприк қуришни илтимос қилганмиди? Тўғри, нафсиларини айтганда, жангчиларда ҳам айб йўқ — уларни мажбур қилишди. Куруш мажбур қилганди. Эҳ, Куруш, Куруш!..

— Денгиз соҳилларидаги сурияликлар — Тсур ва Сайдада¹ яшовчи финикияликларда мис буқа — маъбуд Баал бор, — деди Утана, унинг ёнига чўқар экан. Спаргапанинг ўлими савдогарнинг ҳам қалбини ларзага солганди. — Финикияликлар юз сандиқ неъмат эвазига Баалнинг қизиб, чўғ бўлиб турган комига ўз болаларини ташлашади. Ахир, оловда қизиб турган ҳиссиз мис буқа одамларга нима ҳам бериши мумкин. Уруш мана шунақа. У Баалга ўхшаб, доимо қонга ташна. Гулдек болаларни ямламай ютадида, ўрнига бир ҳовуч совуқ кул беради...

— Олачипор ажал, — деди Меҳр-Бедод. — Сақлар урушни шундай деб аташар экан.

Ўшандан буён бадавлат Утана билан қашшоқ Меҳр-Бедод дўстлашиб қолишди...

Раносбат ёш улфатини шаробхўрлик қилиш, хаома чекиш учун ўз чодирига бир неча бор чорлади. Лекин Меҳр-Бедод, дам бандлигини, дам чарчаганини рўқач қилиб, таклифни қабул қилишдан доим бош тортиб келди.

Ўша қабиҳ тунни эсласа, кўнгли ағдарилиб кетади. Авваллари Меҳр-Бедод юқори мартабали бошлиқнинг лутфан дўстлигини сифингудек бўлиб қадрлаганди. Ҳозир эса унинг бесўнақай ва жирканч қомати кўзга ташланганда бир сесканиб тушади.

Раносбат Меҳр-Бедоддан гина қилди.

— Бераҳм ҳайвон! Ким одам қилганди бу ялангоёқни, Раносбат. Бу мочахарнинг боласи ким туфайли хос соқчи бўлиб юрибди? Раносбат туфайли. Унда нега мендан юз ўгиради? Димоғи шишиб қолибди. Эҳ, одамлар, одамлар!..

¹ Тсур ва Сайда — Тир ва Сидон шаҳарлари.

Юришнинг еттинчи куни жануб шамоли яна ҳуштагини чалиб келиб қолди. Яна сакларнинг изини супуриб, кўздан йўқотди, текислаб, дазмол босгандай қилиб, суриб ташлади. Ҳеч қандай из бўлмагандек эди гўё.

— Ҳуштагини чалаверсин, гувиллайверсин, — деди Куруш. — Жанубдан эсмоқда, ёқимли шамол у. Кўзга эмас, орқага уради. Юришимизга кўмаклашади. Бу — илоҳий аломат. Изга келсак, энди унинг нима кераги бор? Тўмруз яширинган тоғни йўл кўрсатувчилар яхши билишади. Мана, тоғларнинг ўзи ҳам кўриниб қолди.

У шимолда кўкариброқ кўриниб турган, унча баланд бўлмаган тоғ тизмасига ишора қилди.

Кечкурун қўшин ўрмонга етиб борди.

Ўрмонни кўрган форслар турган жойларида қотиб қолишди. Барчасини, чодир қозикларидек, бир зарба билан сарғиш қумга қоққандек эди, гўё.

Ўлик ўрмон эди бу.

Куюқ бўлса-да, жуда ёруғ, сокин ва бўм-бўш эди — соя-салқин бермайдиган, пастак, япроғи йўқ, меваси йўқ, аллақачон қуриб битган бу дарахтлар орасида бирон-бир жонзот бир соат ҳам тоқат қилиб туrolмасди.

Бу дарахтлар ўсиб турганида, уларни енгил шамол эмас, оғир тош босгандек, шоҳу булоғи эгилган, буришган эди. Тошдек қаттиқ, бироқ яхши пишитилмаган лойдек мўрт бу бўз шоҳу бутоқлар, нафас ололмаётгандек, даҳшатли куч билан чираниб, бетартиб ёриқлар ва тақирларга тиқилиб, ақл бовар қилмас машаққат билан қатламларни кўчириб, азоб билан бош кўтариб, палаҳса-палаҳса кесаклар оралаб, секин ўрмалаб борарди. Ёруғ дунёга чиқиб олгач, мисли кўрилмаган талвасада тарвақайлаб, қотиб қоларди.

Шамол ағдарган саксовул тўплари куйган, кувёш нурида қуриб, тарашаси чиққан, думалаб ётган мурдалар уюмига ўхшарди.

Қуриган, лекин тик турган бошқа дарахтлар осилган, нимталанган, қозикқа ўтқазилганларнинг қоқ суягига ўхшаб кетарди.

Қўшин анча орқага қайтиб кўнди.

Бугун қўналғада кам гапиришмоқда, одатда, кечкурунлари янграйдиган кулгу ҳам эшитилмасди. Ҳатто, бетоқат Куруш ҳам хаёлга толди. Ўлик ўрмон бир ой аввал бўлиб ўтган жанг майдонига жуда-жуда ўхшарди.

Спаргапанинг ҳоли нима кечди экан? Тўмруз билмасди. Билолмасди. Форс қўшинларидан бир нафас ҳам кўз узмай кузатиб келаётган айғоқчилар Спаргапанинг тақдири ҳақида бирон хабар тополмадилар.

Тўмруз ўзини бардам тутишга уринарди.

Зоҳиран скифларнинг тош ҳайкалидек хотиржам, индамас бу аёл уруғлар сардорларига бош бўлиб, саклар қўшинлари қароргоҳини айланиб чиқди.

Ботинан эса... У ботинан мусибатдан адои тамом бўлганди. У ёш, соғлом, бақувват уруғдошларига қараркан, эртага буларнинг кўпчилиги ҳалок бўлиши ҳақида қайғу билан ўйларди.

Спар сингари, булар ҳам нобуд бўлишади.

Ҳар бир сак бамисоли унинг ўғли эди ва уларнинг ҳар бирига ўз ўғлидек ачинарди. Саклар ҳам, ўз оналарига интилгандек, унга интилишарди, чунки унинг кучли меҳрию, ўта раҳмдиллигини ҳис этиб туришарди.

— Кампирларни, болаларни ва эмизикли оналарни катта бўлмасам ҳам, яхши қуролланган қўриқчилар билан шимолга, Яксарт томонга жўнатдик, — деди Тўмруз Хоразм шоҳининг элчисига. — Подани ҳам ўша томонга ҳайдадик. Қолган минглаб йигитлар ва эркалар найза ҳамда табарзинлар билан қуролланишган. Ҳар бир жангчида иккитадан камон, тўрттадан садоқ, иккитадан захира от бор. Бақувват, эпчил қиз-жувонлардан юзта новакандоз учқур бўлинма туздим. Эрларига, ака-укаларига кўмаклашишади.

— Мен шаҳардан чиққанимда қўшинимиз Аранха бўйлаб ўнг соҳилдан юқорига қараб кетаётганди, — деди хоразмлик чопар. — Уч кундан сўнг бу ерга етиб келиши лозим.

— Бизнинг одамлар дарё бўйлаб солларда қуйига қараб келишмоқда. Индинга шу ерда бўлишади, — хабар берди Бақтра чопари.

— Донишманд Тўмруз! — деди суғд чопар. — Суғд жангчилари сизнинг тоғлардан бир ўтиш масофасида келишмоқда. Эртага ҳузурингда бўлишади.

— Дарё орти саклари ва тиграхауда саклари аллақачон етиб келишди, — гурурланиб хабар беришди дарё орти ва тиграхауда саклари чопарлари.

— Дуруст, — бош ирғиди Тўмруз.

Бўзранг қум сичқони йўлдан шошиб, бироқ секин ўрмалаб ўтмоқда эди. Жароҳат олганмикан, ёки касалми? Тўмруз жирканиб тупурди. У майда, ўғри ва хуркак жониворларни кўргани кўзи йўқ эди.

Дривиклар қароргоҳи ёнида Тўмруз Райадага дуч келди.

Эркакларнинг чарм шимини ва қалин қалта жун камзул кийган, елкасига садоқ илиб олган Райада бошини солинтириб, икки қия қумтепа оралигида, катта камонни қумда судраб кетиб борарди.

Жангчилар кийимида у рўдапо ва кулгили кўринарди!

Камон кўзи ҳайдайдиган хивич эмас-ку.

— Ха-ха-ха! — кулди бурундор хоразмлик. — Шунақа жангчилар билан Курушни енгиб бўлармиди?!

— Ўқ чиллага йўғон томонидан қўйиладими ёки ингичка томониданми — билармикан?

— Бунақа гўзалга ўқнинг нима кераги бор? — масхараомуз илжайди суғд чопари. — Чиройли кўзини бир қадаса — форсларнинг бутун кўшини ҳуши бошидан учиб йиқилади.

Тўмрузни кўрган Райада хижолатомуз пичирлади:

— Тинчлик ва фаровонлик тилайман.

Тўмруз индамай юзини тескари бурди. Йўқ, у Райадага бўлган нафратини босолмади! Фрада сақлар эрки учун жангга кириб, мардларча ҳалок бўлган эса-да, барибир, у сақларга бегона эди. Қизи ҳам сақларга бегона.

Балки гап Фрадада эмас, Райаданинг ўзиладир? Садоқатли жуфти ҳалол ва қаттиққўл бўлса-да, меҳрибон она бўлган Тўмруз аёлларнинг ялқовлигига, овсарлигига ва енгилтаклигига чидай олмасди.

Эркак ким ўзи?

Даҳшатли йиртқич, ситамгар, шафқатсиз золимми? Бўлмаган гап. Кўринишидан қаҳрли шерга ўхшаса ҳам, қалбан содда, ишонувчан катта бола. Аёлнинг иси бурнига кирса бас, ақлдан ҳам, кучқувватдан ҳам, ғуруридан ҳам мосуво бўлади! Аслида улар мағрурлиги, ботирлигини ким учун намоён этишади? Ким учун улар ўзини кўрсатмоқчи бўлишади? Аёл учун, аёлни деб шундай қилишади.

Ҳар қандай аёл ўзининг кучини билади — ақлан бўлмаса, қалби билан, савқи табиийси билан билади. Ўзингга ўзингни ҳаётдан панд еган қилиб кўрсатишингнинг ҳожати йўқ. Биз, аёллар, ўзимиз бўлганимизда, эркаклар гапимизни эшитишмаётганда, ўзаро очиқ ва тўғридан-тўғри гаплаша оламизми? Ўзимизга ўзимиз ёлгон гапиришимиздан фойда йўқ. Табиат сенга эркаклар устидан ҳукм юритиш учун нималарни берганини жуда яхши биласан.

Ақлинг калталигидан мана шу ҳукмронликни эркак учун ёмонлик келтирадиган қилиб ишга солган бўлсанг, сени ер ютиб қўяқолсин!

Ёдингда тутгинким, аёлнинг эркак олдидаги бурчи эркакнинг аёл олдидаги бурчига қараганда уч баравар кўп. Чунки кўнгил ишида асосий томон аёл. Аёл қайнар булоқ бўлса, эркак — ташналаб йўловчи. Агар у ташналиқдан ўлса, айб булоқда бўлади.

Тўғри, ташналигини қондириб, булоқни ҳаром қилиб, сувини булғаб кетадиган йўловчилар ҳам учраб туради. Эркаклар орасида эшшакмонандлар ҳам бор. Бу ҳақда уларнинг ўзлари ўйлаб кўришлари, ўзаро фикрлашиб олишлари даркор. Ҳозир гап бошқа нарса — аёл эркак кишининг тақдири учун жавобгарлиги ҳақида бормоқда.

Сен эса, Фраданинг қизи, малъун, ўғлимни ёмон йўлга бошладинг.

* * *

Ўлим муқаррарлигини инсон билади. Бироқ беному нишон йўқ бўлиб кетишни ҳам истамайди. Шу боис, ўзини овутмоқ учун, донолик, айёрлик билан ёлғон тўқийди. Аранханинг қуйи оқимидан келган, бошқа қариялар даврасида гулхан олдида ўтирган кекса массагет қийшиқ тирноғи остини кир босган серажин бармогини ниқтаб, ваъзхонлик қиларди:

— Удумларми?!

Удумларимиз нима дейди?

Ўз ўлими билан ҳаётдан кўз юмган киши — нопок, у нафратга лойиқ. Овда нобуд бўлган ёки жангда ҳалок бўлган одам — шон-шухратга бурканади, ана у ҳурматга лойиқ.

Нима учун?

Ҳар бир кишининг руҳи бор. Шундай эмасми? Жон — кишининг ҳаётий қудрати. Ёшларда у — ёш, кексаларда — қари бўлади. Тўғрими? Соғлом одамда — соғлом, беморда — касал бўлади. Тўғрими? Кучлида — кучли, нимжонда — заиф бўлади. Тўғрими?

Инсон абадий эмас — руҳ боқий. Гулхан ўчса — тутуни осмонга учади. Инсон ўлса — руҳи охираг дунёга кўчади.

Инсон қариб, касалланиб, заифлашиб ўлса, йўқлик дунёсига рангпар соя бўлиб боради, унга тўрдан жой беришмайди, эҳтиром кўрсатишмайди. Ўзига — энг ёмон жойни, молига — энг хароб яйловни ажратишади, шўринг қурғурнинг бетига ҳамма тупуради, чунки заиф руҳда ўзини ҳимоя қилишга қодир куч бўлмайди.

Башарти одамни ўқ тешиб ўтган бўлса, ёки у йиртқичнинг чангалига тушиб, умри поёнига етган бўлса, бундай одам жаҳаннам устидан чаққонлик билан, дод-фарёдсиз сакраб ўтади,

маъбудлар ҳузурида бардам, тетик, шодон ҳозир бўлади. Бу ерда бахтни қандай сипқарган бўлса, арши аълодаги ҳаётида ҳам мешдан роҳат-фароғатни сипқаради.

Бу билан нима демоқчиман?

Руҳ охиратда ҳам бардам ва шодон бўлиши учун уни ёруғ дунёда тўзиб битишдан сақлаб, вақтида илғаб, бўлакча ҳаёт учун асраш керак, демоқчиман.

Агар сўйиб улгурилган бўлса, қари кўй ҳам овқатга ярайди. Харом қотганни чиябўриларгина ейди. Тушунарлими?

Қанчалик тез ўлсанг, шунча яхши, демоқчи эмасман. Асло! Инсон қора чегаранинг у томонида эмас, бу томонида туғилади. Демак, ёруғ дунёнинг барча роҳат-фароғатидан баҳраманд бўлмоғи даркор.

Лекин ёруғ дунёда ҳаддан ортиқ қолиб кетиш ҳам — кечирилмас гуноҳ.

Ботқоқликларни макон тутган, илон еб кун кўрадиган дайди йиртқич одамлар, боқиш қийин бўлгани учун, кексаларни ўлдирадилар.

Бизларда, чўпонларда эса, Худо асрасин, ўлат келмаса ёки ер яхламаса, озиқ-овқат жуда ҳам мўл. Шунга қарамай, қартайиб, кучдан қолганлар бизга ҳам ёқмайди.

Нима учун?

Биянинг сути етарлича ачимаса, қимиз бўлмайди. Лекин у ҳаддан ташқари ачиб, қурт босган бўлса, ундан ҳам ёмон. Инсон ёруғ оламни эрта тарк этса — ёмон. Бироқ у зулмат дунёсига лозим бўлган вақтдан кечикиб борса, янада ёмон.

Удумларимиз нима дейди?

Сўқмоқ дарё бўйига бориб тугайди. Дарё денгизга бориб тушиб тугайди. Инсон ҳаётининг чегараси — етмиш йил.

Баҳслашмайман — одам юз йил ҳам яшаши мумкин. Мумкин! Аммо... нима кераги бор?

Тўрттала оёғи оқсайдиган туянинг кимга кераги бор? Хаста, минғир-минғир, ақлдан озган, қариб-чуриган чолдан не наф? У янги туғилган чақалоқ мисол нотавон. Бироқ янги туғилган гўдакка кишилар меҳр билан боқишса, бир чақирим жойдан чиркин ҳид таратадиган одам нафратдан бўлак нимага ҳам лойиқ?

Ер юзида ҳаддан зиёд узоқ вақт юрадиган киши ётлар учун ҳам, яқинлар учун ҳам дарди бедаво юк. Ўз хонадонидагиларда ҳам жирканиш ва нафрат уйғотади. Бу ерда ҳам ортиқча, у ерда ҳам, — массагет овозини пасайтириб, қўл силкитиб орқани кўрсатди. — Ҳатто, кетганлар асло қайтиб келмайдиган жойда ҳам ортиқча.

Шунинг учун ҳам чодирда қариб-чуриб, ҳолдан тойиб ўтиргандан кўра, жангда ҳалок бўлган афзал. Биродарлар, форсларга қарши жангга кирамиз!

— Жангга кирамиз!

* * *

— Эй! — деди Хугава алам билан. У ҳикматли гапларни тинглаш учун қариялар ҳузурига келганди. — Ақлли-ю, бироқ аҳмоқ чол экан! «Руҳ, охират...» Мўсафидлар душман билан жангга киришга қарор қилишгани дуруст. Бироқ руҳнинг бунга қандай алоқаси бор? Наҳот охиратда ёпилган кулчани деб ўлимга тик боришса? Ана, Оқ ота соялар салтанатида биқиллаб қайнаб турган дошқозондаги овқатга кеч қолишдан қўрққанидан Олачи-пор ажал билан жанг қилмади-ку, ахир! У одамлар учун яшади ва шу йўлда ҳалок бўлди. «Инсон қадрдон хонадонига, жондош уругига ва қабиласига нафақат ҳаёти билан, балки ўлими билан ҳам хизмат қилиши шарт». Хизмат қилмоғи лозим. Қадрдон оиласига. Қандайдир аҳмоқона руҳга эмас, балки қондош уруги ва қабиласига хизмат қилмоғи даркор.

Хугава шаккокларча фикрлашдан, охират салтанати ҳукмдорларининг ғазаби ва ўчидан қўрқмасди.

У дунёда яхши яйловлар беришмайдими? Бермай қўяқолишсин! Хугава камонидан бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам айро тушмайди. Камони қўлидами, бас, очдан хароб бўлмайди.

Ўша жойда бирон-бир қуш ёки ҳайвоннинг сояси топилар, ахир?

Ўзи ҳам соя бўлгани учун, бир кунда иккита шаффоф қирғовул отса бўлди-да.

Ҳозир Хугавани нариги дунёдаги бемаъни ғам-ташвишлар қийнамаяпти. Ёруғ оламдаги оғир қайғу-ҳасрат унинг оромини олган.

Тўмруз у билан гаплашмаётганди.

Хугава даставвал сардор фақат Спаргапанинг ўлими туфайли ғазабини сочмоқда, деб ўйлаганди. Шу боис унча қайғурмаётганди. «Сенинг ўғлингнинг энагасимидимки? Энди у улғайган. Тентак бўлса, айб мендами?» — деб ўйларди.

Спаргапа банди қилингани, лашкари қириб ташлангани ва Тўмруз ўғлидан жудо бўлса ҳам, Курушга итоат этишдан бош тортгани маълум бўлганидан буён Хугаванинг ичини ит тирнарди.

Олти юз эллик нафар уругдоши ўлдирилган!

Уларнинг ўлими учун Спаргапанигина айблаб бўлмайди. Бунда Хугаванинг ҳам айби бор. Разил Фраданинг қилган ишига чида-

мади, аразлаб кетди, ёш болаларнинг ўзини қолдирди... Ўшанда ўзини-ўзи сўйиб ташлагани афзал бўларди! Балки дўстининг ўлиmidан ларзага тушган Спар ўйлаб қолармиди? Эсини йиғиб олиб, Фрадага бўйсунмай қўярмиди? Дўстларини дарё бўйдан олиб кетармиди? Хугава ўлса ҳам, олти юз эллик нафар киши тирик қолармиди?

Олти юз эллик киши. Олти юз эллик-а!

Уларнинг оналари Хугаванинг олдидан тизилишиб ўтишарди.

Аввалига Тўмруздан гина қилишган бўлса, энди у билан ярашишганди, чунки ўғлини азобга ташлаб, улар билан тенг бўлиб қолганди. Аввал Спаргапани қарғаган бўлишса, энди, истар-истамас, унга ҳам кўникишганди, чунки у ҳам ўғилларининг тақдирига шерик бўлганди.

Бироқ қилган иши учун Хугавадан рози эмасдилар.

Уларнинг қайғу тўла кўзлари мерганни ўнгида ҳам, тушида ҳам таъқиб қиларди, маъюс овозлари ҳамма ёқда қулоғига кирарди:

— Ўғлим қани?

— Ўғлим қани?

— Ўғлим қани?

Хугавадан нафратланишга Тўмрузнинг ҳаққи бор эди.

Тўмруз нима деб ўйласа — ўйласин, нима деса — десин, лекин Хугава ҳозироқ унинг ҳузурига бориб, юз йил бўлса ҳам, калтак еган итдек индамай остонага ўтириб олади. Ҳа, у чиндан ҳам калтак еган, дайди, қўтир ит! Аранха сакларининг меҳрибон онаси бўлмиш Тўмруздек аёлнинг олдида ҳурматини йўқотган икки оёқли ҳайвонни одам санаб бўлармиди?

* * *

... Тўмруз айғоқчининг хабарини тинглади.

Олачипор ажал яқин келиб қолган. Форслар тунни ўлик ўрмон яқинида ўтказишди. Бугун тоғ этакларига келишди. Қаёққа боришни билмай, бир жойда туришибди. Чунки шамол саклар кўшинининг изини супуриб юборганди.

Эҳтимол, уларга ҳозир ҳужум қилиш керакдир?

— Шошмай тур, — айғоқчининг гапини бўлди аёл. — Ташқарида нима шовқин?

Чодирга қонга беланган сак кирди.

— Оҳ, онажонимиз! — у Тўмрузнинг оёқларига йиқилди. — Мен Фраданинг бўлиmidанман. Мана, Хугава мени биледи. Мен бандиликка тушиб қолгандим, бугун Курушдан қочиб келдим.

Фалокат рўй берди, онажон! Қабиҳ Фрада жонажон қабиласига хиёнат қилди. Уруғдошларимга кунда урилган...

— Фрада? — Тўмрузнинг кўзлари чақнаб кетди. У қочоқни бир тепиб нари кетказди. — Эҳ! Бошқача ҳам бўлиши мумкин-миди? Фрада кимлигини кўргандик-ку. Аллақачон қанотини кесиш керак эди. Йўқ, у билан куймаландик, таъна тошларини отдик, гапга кўндирмоқчи бўлдик. Бўри — бўрилигини қилади. Қанча боқмагин, бир кун чангалзорга уриб кетади. Бу бизга сабоқ бўлмоғи даркор. Сизлар-чи, унинг уруғдошлари? Кўзингиз қаёқда эди? У манфурнинг қўл-оёғини нечун боғламадингиз?

— Қандай қилиб боғлаймиз? Оқсоқолимиз-ку, ахир.

— Нега унга қароргоҳни ташлаб кетишни қатъиян тақиқламадим? Пайқамай қолдим. Бепарволик қилдим. Тўс-тўполонда уни унутиб қўйдим. Доим шунақа бўлади. Арзимас нарсани унутсанг кўргулигингни кўраверасан.

Тўмруз кафтларини кўзига босди-да, оғир ўйга чўмди. Савол бермоқчи бўлиб, бир неча бор оғиз жуфтлади, хўрсиниш билан: «А...» — деб бошламоқчи бўлди-ю, бемажол индамай қолди. Ниҳоят, саволини беришга қарор қилди. Кўлини туширди-да, ёмон хабарга аллақачон кўникиб қолиб, яхши гапни кутмай қўйган одамдек паришонлик билан сўз қотди:

— Спар-чи?

Қочоқ бир сиқим кум олди-да, бошидан сочди.

— Бўзла, онажон, фарёд қил! Курушнинг элчиси Меҳр-Бедод дарё бўйига қайтгач, форслар Спаргапани ўз томонларига оғдирмоқчи бўлишди. Фрада ҳам уриниб кўрди. Онанг сендан воз кечган, деди.

— Хўш?

— Бўзла, онажон, бўзлагин! Мард Спар аввал Фрадани чавоқлаб ташлади, кейин эса қўли қалтирамай, шамширни ўзининг юрагига санчди. Жасади гулханда ёқилди. Фарёд қил, онажон, бўзла! Ўғлинг ўлди.

— О-о-оҳ!!! — бу Хугаванинг фарёди эди. Йўқ, Тўмруз эмас, Хугава дод солмоқда. Тўмруз эса... хотиржам. Бироқ янада букчайиб, ерга тегай-тегай, деб қолди.

— Нега бўзлар эканман? Муносиб ўлим топибди-ку. Фахрланишим даркор. Шараф билан ўлган бир киши шарманда бўлиб яшаётган юз кишидан афзал. Ўғлим чинакам мардлардек ҳалок бўлибди. Мен қувончдан кулмоғим лозим.

Тўмруз қаддини машаққат билан ростлади-да, жилмайди. Қалбидаги оғриқ тарқаб, ҳаловат топганди. Лекин бу қанча давом этаркин?

Чодир яқинида бир бия қулоқни тешадиган даражада, бор ово-зи билан аламли хавотир ва ҳасрат ила чорлаб, даҳшатли кишна-ди.

Шу ондаёқ яқингинадан тойчоқнинг хотиржам товуши эши-тилди.

Хугава Тўмрузга дадиллик билан яқинлашди:

— Мени тинглангиз, Она!

* * *

Бир қанча вақт ўтгач, Хугава новакандоз аёллар орасидан хотини — ёш, гўзал, баланд бўйли, ўзи каби хушқомат Майра-ни излаб топди.

— Чеккага чиқайлик. — Хугава чўл бугдойи бошоғини узиб олди, гадир-будур кафтлари билан, тегирмон тошидек ишқала-ди. — Мен... кетмоқдаман.

Хотинининг кўзига қатъият билан боқди.

Майра эрининг камонини қўлига олиб, ўзиники билан со-лиштириб кўрди.

— Бир хилда экан. Қажоққа кетмоқдасиз?

— Йироққа.

— Қачон қайтасиз?

— Билмайман.

Майра деярли товонига тушадиган, ёйилган малла сочининг қалин тутамини қўлига олди-да, эрининг нам тортмаслиги ва қуруқшаб қолмаслиги учун мой суртилган камонига қўнган губор-ни меҳр билан артди, сўнг уни садоққа қайтиб солди.

— Агар мен... тезда қайтиб... келмасам, қизимга айтгинки... Ўзинг бирон гап ўйлаб топарсан.

— Майли. Ўйлаб топаман. Афсус, яна бир марта кўролма-дингиз-да. Ҳозир у олисда. Яксарт яқинида.

— Начора? Унга шундай, шундай, деб айттин. — У кафтидан бугдой қобигини пуфлаб учирди, оёқ учи билан ерда чуқурча ко-влади-да, донни чуқурчага тўкиб, устига авайлаб тупроқ тортди. — Алвидо.

Хотини индамай бош ирғади.

Хугава кетди. Аёл тепалик ёнбағрида эри ковлаган чуқурчага қараб анча ўтирди. Кафти билан уни силади. Бу донлар униб чиқармикан ёки унмай қуриб қолармикан?

Униб чиқиши лозим. Унга кўнгилда борини тўкди, йиғлаб-йиғлаб, кўз ёшлари билан сугорди. Наҳот униб чиқмаса?

Йўл кўрсатувчилардан биттаси қочиб кетди. Иккинчиси қочиб кетишга уринганида ўлдирилди. Учинчиси эса куйиб-пишиб қўлларини ёярди:

— Мен афсунгармидимки? Тўмуз шу атрофда, тоғларда бўлиши керак, лекин, шаҳаншоҳим, айнан қаердалигини мен қайдан билай? Саклар бугун бу ерда бўлса, эртага — бошқа жойда. Балки Тўмуз аллақачон Яксартнинг ортига ўтиб кетгандир.

Куруш кутуриб бормоқда эди.

Қаерга даф бўлишди бу кўчманчилар? Келтиринг уларни! Айғоқчилар барча тепаликларни, жарликларни текшириб чиқишди, бироқ ҳеч кимни топа олишмади. Нима, шаҳаншоҳ бу ерда уч йил ўсал бўлиб туриши керакми?..

Шу он мўъжиза рўй берди.

Баланд бўлмаган тепаликлар қўйнига кириб кетган жар ичидан форс қўшинининг кўзи олдида қора от минган қандайдир дайди сак чиқиб келди.

Тўппа-тўғри Курушнинг хос соқчилари олдида пайдо бўлди!

У кўрқувдан ва кутилмаган ҳолатдан саросимага тушиб, бир дам қотиб қолди, бироқ шу ондаёқ отнинг бошини бурди-да, келган томонига қараб ўқдек учиб кетди.

— Тутинглар уни-и-и! — Овда юргандек ўкирди Куруш. — Улу-лу-лу-лу!...

— Улу-лу-лу-лу! — увиллашди форслар ва уни қувиб кетишди.

Сак елиб бораётиб, қайрилиб қаради-да, камон тутган сўл қўлини қувиб келаётганларга қаратиб чўзди. Бир тортиб қўйиб юборганди, ўқ тешиб ўтган форслардан бири отдан учиб кетди.

Форслар отни тўхтатиб, қўлларини камонга узатишди.

— Ўлдирилмасин! — Курушнинг овози гулдираб чиқди. — Тириклай қўлга олинсин! Ўлган сак йўл кўрсата олармиди? Яхшиси, отни нишонга олинглар.

Бироқ зулукдек қора от кўз олдиларида шунақанги кутуриб айланардики, ҳатто, Аҳриманнинг ўзи ҳам нишонга ололмаса керак уни.

Сак эса ўқни ёғдиргандан ёғдирарди. Сўл қўли билан ҳам, ўнг қўли билан ҳам, елкаси оша ҳам, кўкрак томонидан ҳам, тўғри от чоптириб келиб ҳам, орқага қараб ҳам, ярим бурилиб ҳам ва, ҳатто, қарамай ҳам ўқ узарди. Умуман нишонга олмаётгани ҳақида гапирмаса ҳам бўларди. Шунчаки, бироз эриниб, ўқни жойларди-да, чилласини тортиб, қўйиб юборарди.

Шу ондаёқ форсларнинг яна бир жангчиси отдан қуларди.

Бобиллик саёқ масхарабоз таёқни бармоқлари, қўллари, бўйни, сонлари, оёғи атрофида асло тушириб юбормай қандай айлангирса, сак ҳам камонини ўшанақа чаққонлик билан ишлатарди.

— Нима деган гап бу? — фарёд қилди Куруш: — Йигирма минг одамим битта дашт итини тута олишмайдами? Олға!

Бир тўда жангчилар чувиллаб, абжир суворий устига ташла-нишди.

Сак уларни кутиб ҳам турмади — отининг бошини яна бурди-да, дам ўтмай жар ичида кўздан ғойиб бўлди. Форслар қўшини илонизи жар устига қора қуюндай ёпирилди.

Сак бирмунча олдинга от чоптириб кетиб яширинарди, бурилишдан чиқиб келган таъқибчиларни рўпарадан туриб отарди-да, яна кўздан ғойиб бўларди. Тор жарда форслар новакан-дознинг орқасидан айланиб ўтиш учун на қайрила олишарди, на орқага қайта олишарди.

Қайтишни ҳеч ким ўйламасди ҳам: қувиб юрганлар қизишиб кетишган, юраклари тинчлик билмас, кўзлари қонга тўлганди — йўқ, сак, қутулиб бўпсан!

Кун бўйи қувишди.

Форслар отларини тез-тез учқурларига алмаштиришар, уларни ҳолдан тойгунча ҳайдаб, яна алмаштиришарди, зулук от эса, ўтлоқда шўхлик қилаётган тойчоқ мисоли, енгил ва равон чопарди.

— Отми бу? — тўнғиллашди форслар. — От эмас, жин. Устида ўтирган ҳам одам эмас, ўқ тегмас саҳро иблиси. Қаранглар, сеҳрли ўқ ҳам олмайди уни! У бизларни тўғри жаҳаннамга бошлаб боради. Кеч бўлмасидан тўхташимиз даркор!

Олдиларидаги суворий Турондаги энг яхши отга минган энг яхши мерган эканлигини форслар қаёқдан ҳам билишсин. Саклар бу ғаройиб отни «Қора чақмоқ» дейишарди.

Тўхтаймиз?

Куруш тўхташ деган сўзни эшитгиси ҳам келмасди. Олға! Жаҳаннамга бўлса — жаҳаннамга олға!

Оқшом яқинлашганда, «Қора чақмоқ» буткул ҳолдан тойиб, кучдан қолгачгина, «сеҳрли камон» жанговар захирасини сўнгги ўққача отиб тугатгачгина Хугавани қувиб етишди.

Етиб олиб, устига ёпирилиб, шамширларни уришди.

Сўнг, шоҳ «ит»ни тириклайин тутишни амр этгани эсларига тушиб, тўхтаб қолишди. Бироқ кеч бўлганди — йигирма шамшир бир йўла санчилган Хугава жон берганди.

Булутсиз осмонда парвоз қилаётган тўрғай унга видолашув кўшиғини куйлар, илиқ шабада чаловларнинг оппоқ куйруғини боши узра ёярди.

Чалов. Чалов. Чалов...

Чўлда сув бўлмаса ҳам, униб-ўсасан.

Эй, кўҳна чалов, оқсоч чалов, шамолда титраб турган чалов, жангда ҳалок бўлганларнинг қонидан сув ичиб тирикмисан?

Қизишган Куруш сакка биринчи бўлиб етиб борган энг тез, энг чаққон, энг омадли беш нафар соқчисини болта билан чо-пиб ташлади. Улар мукофот оламиз, деб ҳаракат қилишганди — олишди ўша мукофотни. Энг донишманд маъбуд Аҳурамазда йўли-да қилинганди бу иш. Омин!

— Қаерга келиб қолдик? — тўнғиллади Куруш қутуришдан тушиб, тинчлангач.

Форсларнинг кўшини икки ўрқачли ва бир ўрқачли чўккала-ган туяларга ўхшаш яланғоч сертош тепаликлар билан ҳар то-мондан ўралган улкан товоқсойга тушиб қолган эди. Чуқурлик-дан чиқадиган йўл битта — чўлдан тоғлар бағрига томон улкан илонизи бўлиб чўзилган торгина жарлик эди.

— Ўғруқ қани, озиқ-овқат, сув, ўқ ортилган аравалар қани? — сўради шоҳ. — Ортада қолишдимиз?..

Шунда кунботар мамлакатлардан учиб келган қора кузғунлар қуюшқондан чиқиб, қизиқ устида тўппа-тўғри тўрга тушганлик-ларини, айёрлик билан кўйилган тузоққа илинганликларини ан-глаб етишди.

— Орқага, жарликка! — ҳайқирди Куруш.

Форслар орқага отилишди.

Бироқ жар тепасидан туриб уларнинг устига камон ўқлари шунақанги қуюқ ёғилдики, чуқурликдан чиқиш йўли шу ондаёқ отлар ва одамлар жасади билан тўсилиб қолди.

Чалинган сур товуши эшитилди.

Кескин, хирилдоқ овозда берилган буйруқ бўлимдан бўлимга ўта бошлади.

Пиёдалар чуқурлик чеккасига қараб югуришди, ўнг тиззаси билан чўк тушиб, катта қалқонлар ила бошларини тўсиб, узун найзаларини олдинга чиқаришди. Чуқурлик улар ҳосил қилган уч қатор ўтиб бўлмас ҳалқа билан ўраб олинди.

Ушбу зич доира ичида шу ондаёқ сарпойчан ва яримяланғоч сопқончилар ҳамда пиёда новакандозлардан иборат янги доира ҳосил қилинди.

Шу тариқа, бир неча лаҳзада ҳалқалар ичдан бир-бирига тиралиб, қалқонбардорлар, енгил отлиқ новакандозлар, оғир отлиқ найзадорлар, мисга бурканиб олган табарзиндорлар — шаҳаншоҳнинг хос соқчилари жангга шай бўлишди.

Энг ўртада, ўзи тўқиган тўрнинг ичида беркинган ўргимчак мисол, табл устига ўтириб олган Куруш яширинганди.

Қоронғилик чўкди. Дўнгликлар ўз дананалари ва чўққилари билан тўқ ложувард осмон қозонини тутиб турган яхлит думалоқ қора шарпага айланди.

Саклар ҳужум қилишмади.

Сак ўқчиларига ўзларини кўрсатиб қўймаслик учун форслар гулхан ёқишмаганди, чуқурлик ер қаърига кириб, тўппа-тўғри нариги дунёга олиб борувчи совуқ ўрага, тубсиз зим-зиё жаҳаннамга ўхшаб қолди.

Шаҳаншоҳ ва унинг маслаҳатчилари учун тикилган саропардадагина катта машғал ёниб турарди. Ёруғлик ташқарига чиқмаслиги учун хос соқчилар кириш жойини эҳтиёткорлик билан тўсишди.

Сукунат.

Эндигина оғир йўлни босиб ўтиб келган ёт қабила нотаниш воҳада, хурмо дарахтлари соясида нафасни ростлаш учун тўхтаган, кўчманчилар оёқларига инган қизғиш чангни қоқиб, ҳордиқ чиқариш учун булоқ бошига келиб ўтирган илк лаҳзаларда шундай сукунат бўлади.

Улар ҳали сув томон ташланишгани йўқ. Сув қочиб кетмайди. Туялардан ҳам юкларни туширишмаяпти. Улгуришади. Шунчаки, индамай ўтиришибди. Олис йўл босиб ўтилди, деган фикрдан ҳорғин кўзларда қониқиш, бир оз табассум ҳам бор. Ўша кўзлардан, воҳа аҳолиси қандай кутиб оларкин, деган хавотир ҳам сезилиб турарди. Чўл фарзандлари бу қадар олис жойга беҳуда келишмадимикан? Келган жойларида қолишса дуруст бўлмасмиди?

Лекин бу хавотирлик ҳали ноаниқ, шу боис кишилар, пашша кўригандек, уни ўзларига юқтиришмаяпти. Фишт қолипдан кўчди. Энди афсусланишнинг фойдаси йўқ. «Сув кўтарилиб, бурнингга кирдими, бас, у яна кўтариладими — йўқми, фарқи йўқ...»

Куруш шўхчан қўл силкиди, оёғини узатди ва ҳузур қилиб кўзини юмди.

Айнан қулоғи тагида эшитилган гумбурлаган товушдан ҳукмдор сакраб туриб кетди. Оёғи кийимига ўралашиб, йўрғакдаги эмизикли боладек, питирлади. Шармандали ҳолат. Шаҳаншоҳга номуносиб аҳвол!

— Қанақа ҳай-й-вон табл қоқмоқда? — бўкирди Куруш ўрнидан тураётиб, кўркув ва ғазабдан тили тутилиб.

Ранги қув оқариб кетган аъёнлар шоҳга ва бир-бирларига қараб қолишди. Табл? Уларнинг ҳеч бирининг қўлида табл йўқ эди.

Яна табл товуши момогулдиракдек эшитилди!

Таранг тортилган эшак терисига қўш зарба туширилганди.

Дастлаб — бир йўла кафт қирраси ва ярим букилган бармоқлар билан қисқа, бўғиқ зарба тушди:

— Дунг-нг!

Шу оннинг ўзида қаттиқ қисилган мушт билан кучли, жангдор гулдуратиб бир силтаб зарб берилди:

— Танн!

Бу товуш узоқ вақт акс-садо бериб, дўнгликлар устига бориб тинди:

— Гу-у-у...

Афтидан, чодир ташқарисиди кимдир эрмак қилаётганга ўхшарди.

Шоҳ тупугини сачратиб, шайтонлай бошлади:

— Аблахни бу-у ерга келтиринг,.. терисини шилинг! Йўқ, ўзим... кекирдагини узаман.

У югуриб чодирдан чиқди, ортидан маслаҳатчилари ҳам ташқарига, зулмат қўйнига отилишди.

— Қайси шоқол шовқин солмоқда? — қутуриб вишиллади Куруш.

— Билмадик, — чўчиб шивирлаб айтилган гап эшитилди. — Ўзимиз ҳайронмиз. Қаердадир гумбурляяпти-ю, қаердалигини тушуниб бўлмаяпти.

— Дунг-нг — тан-н-н! — чуқурликни қулоқни батанг қилувчи товуш қоплади. Дўнгликлар устига бориб ингранди: — Гу-у-у...

— Қанақа васваса бу? — бақриб юборди Куруш. — Чуқурликни айланиб кўринглар! Сочидан чангаллаб, ерда судраб келтиринг эрмак толган у итваччани! Оғриқнинг зўридан бир дод десин.

Хос соқчилар барча жойни қараб чиқишди, бироқ ҳеч қанақа «итвачча»ни топа олишмади.

Бошлари узра эшитилаётган даҳшатга солувчи гумбурлашдан жангчиларнинг ўзи бошлиқлардан кам ҳайратга тушишмаётганди.

Форслар ўнг томонга отилишса — табл товуши сўлдан эшитиларди.

Сўл томонга ташланишса — гумбур-гумбур ўнгдан эшитиларди.

Олдинга интилишса — табл орқа томонда тарақларди.

Орқага қайтишса — табл олдинда гумбурларди.

Бошларини юқорига кўтаришса, оёқ остларида гумбурларди.
Ерга бағирларини беришса, тепадан аёвсиз эшитиларди.

— Дунг-таннн! — Бориб тепаликлар устида йиғлагандек бўларди.

Бир маромдаги, хотиржам, бир хилда куч билан урилган зарблар баравар оралиқда бирин-кетин эшитиларди. «Дунг — таннн! Гу-у-у... — Бир, икки, уч, тўрт, беш. — Дунг-таннн! Гу-у-у. Бир, икки, уч, тўрт, беш. — Дунг-таннн! Гу-у-у. Туни билан эшитилиб чиқди бу товуш.

— Бу чўл соҳиби, юзта кўзли жин! — шовқин солишди форслар. — У ҳалокатимиздан хабар бермоқда.

— Гулханлар ёқилсин! — амр қилди Куруш.

Чуқурликни кўплаб гулханлар ёритди, бу ер жаҳаннам руҳлари гуноҳкор соялар учун занжир ва илмоқлар ясайдиган дўза чилангархонасига ўхшаб қолди.

Табл товуши тинмасди.

Гулханлар орасидан коҳинлар жой олишди. Тез орада мунгли гувиллаган, бир маромдаги гўлдирашга қўшилиб кетган, минглаб оғиздан чиққан, қўрқинч аралаш айтилаётган дуолар самога учди.

— О-ри-ри-ри, о-ри-ри-ри...

Табл гумбурлашда давом этди.

Афтидан, олисда, тоғлар қўйнида кўчманчилар жангга тайёрланиб, бонг уришаётганга ўхшайди. Ларзага солувчи гумбур-гумбур қайдан чиқмоқда? Оддий табл товушини бу қадар минг баравар кучайтираётган нима экан?

Чуқурликдаги ҳаддан ташқари қуюқлашган, ҳаракатсиз ҳаводанмикан бу?

Ёки кун бўйи тўпланган иссиқни йўқотаётган тош ва қум товушни кескин қайтараётганмикан?

Ёхуд дўнгликлардаги илиқ ҳаво билан чуқурлик тубидаги совуқ ҳаво ўртасидаги тафовутмикан?

Эҳтимол, четида ўйдим-чуқури кўп бўлган, ҳар томондан ўраб олган, гоҳ тик, гоҳ текис тепаликлар кўп бўлган товоқсойнинг ўзига хос тузилишиданмикан?

Балки, кўпайиб эшитиладиган акс садодир.

Ким ҳам билсин?

Табиатнинг жумбоғи эди бу.

Улар тун бўйи миужжа қоқмай чиқишди. Форслар дуо ўқишдан, гулханга тикан қалашдан, гапиришдан, ўйлашдан ва, ҳатто, қўрқишдан толиқишди. Куёш чиқишини гангиган, аламдийда, иблисона табл товушидан гаранг ҳолатда кутиб олишди.

Товоқсойнинг ғарбий томонида, энг баланд жойида пушти-ранг доғ ялт этиб аниқ кўринди. У аста-секин катталашиб, эгри учбурчак шаклига кирди, сўнг яна шаклини ўзгартирди. Ҳануз ғира-шира ёнбағирлардаги ложувард соядан кескин фарқ қилувчи қизғиш-тилла ранг эгри-бугри ёруғлик чўққидан пастга қараб силжий бошлади. Товоқсой туби қирғовул қаноти рангига кирди.

Табл товуши пасая борди. Ниҳоят, у тинди. Шунда форслар қулоғига олисдан бошқа, чивин галаси ғинғиллашига ўхшаш товуш аранг эшитилди.

У кучайиб, ҳуштак товушига, чийиллашга, наърага, довул гумбурлашига айлана борди; кўз очиб юмгунча дўнгликлар узра найзалардан иборат ўрмон пайдо бўлди; ўқлар товоқсой устига қора булутдек ёғилди.

... Дарё ортида, яп-яланғоч тепаликларда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жанг бошланди.

Қизгин жанг, лашкарларнинг шиддатли тўқнашуви бошланиб кетди. Даҳшатли ур-йиқит бўлиб, шафқатсиз қон тўкилди. Кишилар жон-жаҳди билан жангга киришган эди. Найзалар санчилар, шамширлар сермаларди. Бу ҳаёт-мамот урушида мурдалар бир-бирининг устига қалашди.

Аввалига саклар билан форслар уч юз қадамча масофадан туриб, бир-бирларини камондан ўққа тутишди: сон-саноксиз ўқ тўлқин-тўлқин бўлиб учди.

Чуқурлик узра қизил, кўк, сариқ ва қора парли ўқлар шу қадар кўп учдики, улар ҳавода юзлаб бир-бири билан тўқнашиб, ерга ёмғирдек ёғилди. Кўп-қуруқ тупроққа, бир-бирининг ёнига санчилди, ер устини даҳшатли ажал гули қоплади.

Саклар тепадан туриб уришарди, қуйига қаратиб ўқ отиш қулай эди.

Форслар-чи? Улар бўйинларини чўзиб, камонни тепага қаратиб, пастдан ўқ ўзишарди. Камон тортиб қўллари толиқарди.

Сакларнинг ўқи кўп. Бор ўқни отгач, садоқни улоқтиришарди, шу ондаёқ аёллар ўқ тўла бошқа садоқни тутишарди.

Форслар-чи? Уларнинг ўқи тез тамом бўлди, ўғруқни кеча Тўмруз ўлжа қилиб олганди.

Саклар дўнгликлар ўркачи панасига яшириниши мумкин.

Форслар-чи? Улар нафас ростлаш учун бош суқадиган жой йўқ.

Уч ёшлигидан камон тортишга ўргатилган саклар нишонга тўппа-тўғри, бехато уришарди.

Ҳеч қачон мерганлиги билан ажралиб турмаган форслар эса кўпроқ найза ҳамда табарзинга умид боғлашарди.

Саклар, ўртада талвасага тушиб тўлғанаётган ўргимчакка етиб бориш учун, форс ҳалқасини бирма-бир парчалаб, ўргимчак уясининг темир ипини узишарди. Саклар ҳайқирган кўйи, чуқурлик ёнбағридан тобора пастлаб боришарди. Ўлдирилган ва ярадор қилинган юзлаб саклар отдан учишар, сафдан чиққанларнинг ўрнини минглаб суворийлар эгаллашарди.

Улар сон-саноқсиз эди. Улар ўрага оқиб тушиб, тубини қоплаб, чеккаларини текислаб, оғзигача тўлдирадиган кум мисол эди.

Ўқ тугади. Саклар камонларини садоқларга солиб, шамширларини қиндан чиқаришди-да, отдан сакраб тушишди. Отдан туриб қилич чопиш ноқулай — шамшир калта, чопишдан кўра кўпроқ санчишга мўлжалланган. Боз устига, оёқни тираш, отда ёнбошлаш, осилиш ва пиёда душманга қилич солиш учун қулайлик яратадиган узанги ҳали ўйлаб топилмаганди.

Кўл жанги бошланди. Жанг минглаб яккама-якка олишувга айланиб кетди. Найзалар найзаларга, қалқонлар қалқонларга урилди, қиличлар бир-бирига тегиб, жаранглади, табарзин табарзинни чопди. Икки томоннинг ҳайқириғи кучайиб, чинқирик, дод-фарёдга айланди.

Гурзилар ишга тушди, табарзинлар қоқ елкадан чопа бошлади. Жангчилар қоплондек сакраб ўмбалоқ ошишар, силтаниб, найзаларини қоринга тиқишарди. Сўйишар, йиқитишарди. Қиришар, яксон қилишарди. Чекинишар, ҳужум қилишар, чўқмор зарбидан йиқилишар, бармоқлар чопилар, суяклар мажақланар, сўнгаклар шашпар билан майдаланар, оғизлар найза билан ёриб ташланарди.

— Аҳурамазда учун! — Виштаспнинг найзабардорлари олға отилишди.

Виштаспнинг киприклари, чаккаларидаги сочи тиккайди: яқинида туриб жанг қилаётган сакка оғир найзасини шунақанги санчдики, у чарм тортилган, тўқима қалқонни, қалин чарм сипарни, қалин намаг кийимни юпқа бўйрани тешгандек тешиб ўтди, жигаридан ўтиб, ерга уч қарич санчилди. Сакнинг қовургалари орасидаги жароҳатдан жайрон отнинг думи мисол потилаб қон отилди.

Найзабардорлар найзаларини ишга солиб туришганида қалқонбардорлар уларни қалқон билан тўсиб, қилич билан ҳимоя қилишарди. Форслар ёғий қалқонига илгакли найзани уриб, сопини оёғи билан босишарди, шу онда қалқон сакнинг қўли-

дан чиқиб кетар ва форс жангчи унинг кўксига шамширни суқарди.

Форслар қўли баланд келиб, сакларни кучдан қолдираёзганди. Жайра сичқонлар галасига ҳужум қилганидек, найзабардорлар бўлими сак жангчилар қаторини ёриб кира бошлади. Ҳар томондан найзалар кўтарган бу бўлим саклар банд қилиб турган нишаб ёнбағрига понадек кириб келди. Унинг ортидан форс кўшинларининг бошқа бўлимлари босиб борди.

— Тўхтатилсин! — ҳайқирди Тўмуруз.

— О-о, Митра, о-о! — белигача яланғоч бўлиб олган қариялар бир маромда қўшиқ айта бошлашди.

Улар форсларнинг найзаларида тўғри нариги дунёдаги гулханларга кўчиб ўтиш учун, тилда мадҳия, қўлда ханжар билан жангга киришганди. Ўлим уларнинг қалбига қувонч бахш этмоқда эди. Улар кўшиб айтиб ва кула-кула найзаларни нари-бери суриб, қалқонларни тортиб олишар, ёғийни сочидан тутиб, ерга йиқитишар, бўғзига шамширни шундай санчишар ёки уни шунақанги босишардики, оғзи-бурнидан қора қон шариллаб оқарди.

Бу қарияларни битта қўймай чопиб ташлашди, бироқ улар ниятларига етишганди. Форс жангчилар қариялар билан андармон бўлиб туришганида Майранинг новакандозлари ганимлар найзабардорларининг ён томонидан пушиб келиб, уларни ўққа тутишди. Форслар жангчилари қоп-қора қонга бўялиб, чуқурлик томон қайтиб тушиб кетишди.

— Аҳурамазда учун! — Раносбат бошини оғир эгиб, хириллаб ва ўкириб, саклар устига вазминлик билан босиб борди.

Ўрмон кесувчилар галаси тоғнинг хушбўй дарахтзорларига кириб боргандек, Раносбат бўлими сак кўшинлари тўдасини ёриб ўтди.

Қоплон терисини ёпинган олачипор жангчилар олдинга эгилиб ҳамда табарзинларини елкага ташлаб, оёқларини букканча аста кўтарилишарди; қозонсифат дубулғалар билан четига темир қопланган қалқонлар орасидаги тирқишдан кўзлари эҳтиёткорона ялтиллаб боқарди. Улар қўлларини кескин силтаб, табарзин билан сакнинг фақат кигиз қалпоқ тўсиб турган бошига тушириб қолишарди. Қалқонлар қарсиллаб қўлдан учарди. Елкапўшлар йиртилларди. Кесилган бармоқлар тиканли ўтти жон ҳолатда чангалларди.

Раносбатнинг табарзиндорлари сак кўшинининг зич қаторини ёриб, кенг йўл очишди. Машаққатли иш эди бу. Форсларнинг бошидан тер шариллаб оқар, сипар остидан ҳарсиллаб нафас олаётгани эшитиларди.

Яна саклар устидан форсларнинг қўли баланд кела бошлади.

— Тўхтатилсин! — ҳайқирди Тўмруз.

— О-о, Митра, о-о! — Фрада уруғидан бўлган жангчилар куйлай бошлашди. Улар ўз оқсоқолининг саклар олдидаги гуноҳини қон билан ювишга аҳд қилишганди. Улар Раносбатга ёнбошдан ҳужум қилишди. Табарзинбардорлар юзларини бу жангчилар томон буришганида Майранинг новакандозлари отган ўқ уларнинг устига булутдек ёпирилди. Босиб чиқаётган форслар чуқурликка қайтиб тушишга мажбур бўлишди.

Сакларнинг даҳшатли қуроли — узун ўқлардан омонлик йўқ.

Сакларнинг ўқидан пиёда қочиб қутулолмайди — бир дамда етиб олади. Отга миниб қочиб кетиб бўлмайди — етиб олиб, отнинг орқасига михлаб қўяди. Совутни тешиб ўтади. Қалқон билан кўксингни ҳимоя қилсанг, бошингдан уради, бошингни яширсанг, кўксингга келиб тегади.

Жангчиларнинг оёғи остида дўнглик ларзага тушар, тошлар чидай олмай ёрилар, қуриб-қақшаган ўт-ўлан чанг, кулга айланарди, даҳшатдан, ҳатто, куёш ҳам қорайиб кетди, юзини самога кўтарилган тўзон булути остига яширди. Товоқсой туби қондан кўлоб бўлди. Қон суюқ лойдек пилчилларди. Куруш тиззасига гача қонга ботди.

Утана шоҳ чодирини ортида, қон сачратиб, ўзини ҳар ён урар, қалби бирён бўлиб, сочини юлиб, кўзини жон бераётганлардан узмай, бўғилиб:

— Не гуноҳи учун? Не гуноҳи учун? — деб тинмай такрорларди.

Жангда мадлар, варканлар, харайвалар ҳалок бўлишаётганди. Даҳлар билан партлар қуролларини «орийлар»га қарши қаратиб олиб, уларни қақшата бошлашди, сўнг саклар томонга ўтиб кетишди. Минглаб форс жангчилар ҳаёт билан видолашишди. Жанг якунига етмоқда эди.

Куруш қолган энг бақувват жангчиларни саралаб олди-да, лаънатлаётгандек дуо билан:

— Ахурамазда учун! — деб яратганга муножот қилди. Сўнг энли қиличини қиндан суғурди. Қилич шунақанги ялтирардики, унда шоҳни ихота қилган хос соқчиларнинг кўзи ва тиши кўзгудагидек акс этди; жилмайиб, қилични ўпди, уни пайдор қўли билан қаттиқроқ сиқиб, қадамини кенг ташлаб, нишабдан чаққонлик билан юқорилай бошлади.

Саклар тўдаларини ёриб ўтиб, жодуланган ушбу товоқсойдан нари қочиш керак!

Дехқон ўроғини усталлик билан ўйнатганидек, шаҳаншоҳ қиличини маҳорат билан ишлатарди, бир ўзи отдан тушган бир қанча кўчманчини жонидан жудо қилди, ўтдек ўрди, «уларни ер билан битта қилди».

Жанг маҳали Курушнинг сариқ кўзига назари тушган ва омон қолган киши улардаги ифодани бир умр эслаб қолади. Олачи-пор ажалнинг пирилламайдиган кўзини кўрган одам умрининг охиригача бу кўзларни ларзага тушиб хотирлайди.

Курушга бир неча бор қаттиқ жароҳат етказишди, бироқ Айрана ҳукмдорини бу тўхтатолмади.

Ёнгинасида Раносбат билан Виштасп жанг қилишарди.

Ҳукмдорнинг ишидан ибрат олган хос соқчилар — «боқийлар» бўлими саклар, хуварлар, бақтрлар ва суғдларни чопиб, анча илгарилаб кетишди. Тўмрузнинг чодирига деярли яқинлашиб боришди.

Форслар голиб келмоқда эди!

Шаҳаншоҳ дўнглик устига толмасдан, бардам кўтарилиб борар экан, сакларнинг қояга тақаб турилган оғир қалқонининг рўпарасидан чиқди.

Қаттиқ қоқилиб, қиличини қўлдан тушириб юборди.

Мункиб кетиб, нишабдан пастга томон думалади.

Думалаб бориб, кўтарилиб турган тошга урилди.

Боши ғалати қайрилиб, чап елкасининг остида қолди. Ёйилган оёқ-қўли қалтираб, лабини қонли кўпик босди, кўзи косасидан отилиб чиқди.

Саклар «боқийлар» устига жон-жаҳдлари билан ташланиб, ўзлари ҳам учиб тушган ҳолда, уларни товоқсойга чекинишга мажбур этишди. Бу ҳол бутун жанг давомида такрорланди — форслар, оғзи тўсатдан очилиб кетган кўзадан ташқарига чиққан жинлар тўдаларидек, тиришиб-тирмашиб товоқсойдан чиқмоқчи бўлишади, саклар эса уларни янада жадаллик билан улоқтирмоқчи, итариб туширмоқчи, кўзага қайта тиқиб қўймоқчи бўлишади.

Омон қолган бир ҳовуч форслар жар оғзига чиқиб олмоқчи бўлишар, у ерда бирон-бир нажот йўли бўлиши мумкинлигига умид боғлашарди.

Раносбат билан Гов-Барува ҳозирча тирик шаҳаншоҳ ёнида бирров тўхташди.

— Унга нима бўлди? — Ўлим уйқуси аралаш садоқатли Раносбатнинг товушини эшитди Куруш.

— Сакларнинг қалқонига урилиб, гарданини синдириб олди. Дунёнинг ярмини босиб ўтиб, қоқилмади. Бу ерда эса...

Ҳа, бу — дўсти Гов-Барува. Дўсти Гов-Барува. У ёрдам беради. Ҳукмдорнинг саклар оёғи остида топталиб ўлишига йўл қўймайди.

— Олиб кетамизми? — ботинмайроқ сўради Раносбат. — Нима бўлса ҳам, бурчимиз-ку!

— Эй! — Гов-Баруванинг жаҳли чиқди. — Ўлиб кетмайдими?! Энди биз... бир амаллаб жонимизни қутқариб қололсак ҳам.

Улар қочишди.

— О, Куруш! — Виштасп ҳасрат билан жавраб, шоҳнинг олиди тиз чўкди. — Бечора жигарим, бадбахт ҳукмдорим...

Виштасп ўғринча аланглади.

Ҳеч ким қарамаяпти, ҳамма қочиб қолиш билан овора.

У қисқа ҳайқириб, кўлини кўтарди-да, қилични сопига қадар шаҳаншоҳнинг орқасига санчди.

* * *

Соҳибининг қамчисини хўп еган қари эшак узоқ йиллар аламини босиб, кучини йиғиб келганди. Куни келиб, соҳиби жар ёқасига бориб қолганида эшак мўлжаллаб туриб, шунақанги тепдики, у дод-фарёд билан жарга кулади.

Саклардан қочиб, кечикка етиб кела олган яккаю ягона форсинг — минг-минг форслардан тирик қолган биттасининг гапларини эшитиб, Крез қорнини чангаллаб, мазза қилиб, думалаб-думалаб кулди. У ўзини тута олмас, дам думалар, дам ўнг ёнбошига, дам сўл ёнбошига ташларди. Ахири шаҳаншоҳни тепдимми?!

«Ношуд эшак бўйнини синдириб бўлса-да, соҳибига алам етказишга ҳозир».

Рақибининг — кучли йиртқичнинг ўлиmidан шу тариқа овунарни бошқа бир йиртқич.

Ниҳоят, лидияликнинг миясига қон урди. Ўзига келгач, хириллади:

— Энди, дўстларим, мени оловга ташлашингиз мумкин. Ха-ха-ха!

Кечик яқинида шоҳли дубулға кийган хурпайган суворийлар тўдаси кўринди. Булар хоразмликлар эди. Форслар кўприкни вайрон этишди, зогнулларни ёқиб юборишди ва очун томон кетишди.

Лидияликлар жон талвасасидаги Крезни шоҳ аравасида олиб кетишди.

Курушнинг ўлими ҳақидаги хабар Крездан олдин, кўчма барханлар устидан каловланиб, бош эгиб кетаётган орий жангчи-

лардан олдин учиб борарди. Хабар Варканага, Виштаспнинг ўгли ёш Дарёвушга ҳам етиб борди. Дарёвуш оғир ўйга чўмди. Хабар Хагматаанага, қутурган Камбуджигга ҳам етиб борди. Камбуджининг кўзлари ёвуз ва шодон чақнади. «Помирнинг серчўққи тоғларидан ҳар томондан сув билан ўралган Қибрисгача минг-минглаб одамлар енгил нафас олишди».

* * *

Меҳр-Бедод оёғидан яраланган эди.

Афтидан, жароҳат оғир эмасди (акс ҳолда у қонга беланган бўларди), лекин оғриқ шунақанги зўр эдики, форс йигит қанча уринмасин, устида ётган жасадни тонггача ҳам устидан улоқтириб ташлай олмади.

Туни билан зулматда букри шалпангқулоқ сиртлонлар Меҳр-Бедоднинг кўзи олдидан у ёқдан-бу ёққа изғиб юришди. Улар олис жанубдан етиб келишганди. Сиртлонларнинг қорни қулдирашидан ва қулоқни батанг қилувчи чинқиригидан Меҳр-Бедоднинг кўнгли беҳузур бўлди.

У ёқ-бу ёқдан даҳшатли ириллаш, чийиллаш, улиш, чапиллаш ва сўнтакларнинг қирсиллаши эшитиларди. Йиртқичлар базми жамшидни бошлаб юборганди.

Товоқсой чеккаларида машъала йилтиллаб кўринар, мунгли кўшиқ оҳишта эшитиларди. Сак аёллар эрларининг мурдаларини излаётган бўлишса керак.

«Мени эса..., — хўрсинди Меҳр-Бедод, — мени сиртлонлар гажийди. Фаризод йироқда. Кимга керакман, аҳмоқ Меҳр-Бедодни ким ҳам изларди?»

У заволга кетган ойга тикилиб, оғриқдан ва ғуссадан йиғларди. Балки Фаризод ҳам ҳозир, ўғлини аллалаган кўйи, ойга тикилиб ўтиргандир. Мўмай ўлжа деб оиласини ташлаб кетган эрини қарғаётгандир.

Қарғама мени, Фаризод! Эрингни лақиллатиб, ифлос ишга ўргатганларни қарға. Курушни — Олачипор ажални шунақанги сўзлар билан қарғагинки, у дўзах ўтида уч минг йил ёнсин.

Йў-ўқ, хотин, мени ҳам қарғагин. Тўнка Меҳр-Бедод ўзини лақиллатишларига йўл кўйиб бергани учун қарғагин. Сўқир ва овсар бўлгани учун қарғагин.

Бе! Шу ерга келганда форс йигит қўл силтади. Айтайлик, кўзинг очиқ, ақлинг тиниқ, хўп, нима бўпти? Куруш сенинг «истамайман», деганингга қулоқ солармиди? Ўз истагинг билан

урушга бормасанг, қамчи билан ҳайдаб олиб бориб, урушга соларди. Шунақа.

Нега бу ёруғ оламда кишининг ихтиёри ўзида эмас?

Бу дунёда қанча ҳал этилмаган жумбоқлар бор-а...

Афсуски, кишининг ҳақиқий ақли ўлими олдидан кираркан. Илгари ўйлаб кўришга Меҳр-Бедоднинг вақти каммиди? Ўйламаганди. Ўйлашга уринмаганди ҳам. Энди эса тентаклиги учун ҳаётдан жудо бўлмоқда.

Субҳда Турондаги қанотли қирғийтумшуқ, чангали зўр манфур жонзодларнинг бари: сор, тасқара, чўл бургутлари учиб келди. Уларнинг зотидан энг жирканчлари қузғунлар эди.

Қузғун — ўзини беозор макиён қилиб кўрсатадиган қуш. Юриши ҳам, ҳатто, бошидаги сийрак кокили ҳам макиённикига ўхшайди. Лекин қузғуннинг кўзи ўлаксага тушса, дарҳол йиртқичга айланади-қўяди: букчайиб, бўйнини букиб олади, кўзини ялтилатиб, ўлаксени зўр чангали билан тутиб, чириган гўштни қайрилма тумшуғи билан поралашга киришади.

— Биз ҳам Қуруш билан шунақамиз, — истехзо ила аччиқ кулди Меҳр-Бедод. — Узимизни одам ҳисоблаб келдик. Инсонлар либосини ҳам кийдик, одамлар тилида гапирдик ҳам. Аслида ким эдик? Қузғун эдик. Сасиган гўштни ейдиган жирканч махлуқлар эдик.

* * *

... Бу ерда, чўлда ҳеч кимга керак эмасман, ҳеч ким изламайди, деб бекор ўйлаганди Меҳр-Бедод.

Садоқатли хотинига керак бўлганидан-да кўпроқ бегона бир кишига керак эди у. Ўша бегона одам Меҳр-Бедодни шунақанги тоқатсизлик билан излардики, балки Фаризод ҳам эрини бунчалик изламас.

«Тогнинг у томонида бир кишининг дилини оғритсанг, жазосини бу томонида оласан».

— Ҳа! Ниҳоят сени топдим, — кимнингдир таниш, бироқ унутилган овози Меҳр-Бедоднинг қулоғига кирди. — Йиқилган жойингни кеча кўз остимга олиб қўйгандим, кетингдан кузатиб юрдим. Лекин ўлаксаларнинг бу уюми орасида адашиб қолиш ҳеч гапмас. Устига устак, оёғимдан яраланганман, шу боис, сенга етиб келиш учун, тун билан гоҳ эмаклашга, гоҳ оқсоқланиб юришга мажбур бўлдим. Ҳой, кўтир туя, мени танияпсанми?

Меҳр-Бедоднинг устида найзага суяниб, заифликдан чайқалиб, ёвуз руҳ каби, қовоғи солиқ Гадат турарди.

— Хўш, форс, орий, форснинг ўгли! — Гадат тишини шунақанги гижирлатдики, сўйлоқ ва курак тишларини синдириб юборди. Гадат қўлини яланғочлади-да, елкасига яқин жойдаги қон аралаш йиринг сизиб турган ярани кўрсатди.

Унинг барча яширин ўйлари мана шу яра билан боғлиқ эди. Шафқатсиз қасос олиш тўғрисидаги ёвуз фикрлар билан заҳарланган, бутун томирларидан югуриб, миясидан ўтган қон оғуға айлашиб, ярага етиб келганида чидаб бўлмас даражада оғриқ берарди.

— Вой жоним!.. — юзини буриштирди Гадат. — Сўзак киргандек шунақанги қаттиқ оғрийдики, чидаёлмайман! Сени ҳеч қачон унутмаган ҳам эдим. Даҳ Гадатни таёқ билан урдим, тумшугига тепдим — бўлди, деб ўйлаганмидинг? Йў-ўқ! Даҳлар бекорга тепки еб, индамай кетаверадиганлардан эмас. Ўшандан бери, хаёлан бўлса-да, терингни шилмасам, уйқум келмасди. Сен эса шодон, мағрур йигит, букилган қоматинг ортидан қасос машъум соя бўлиб юрганидан беҳабар эдинг! Ху, разил ҳайвон...

Гадат ғазабдан бўғилди, жимиб, титроқ қўли билан ранги ўчган, тер босган пешонасини артди.

— Ўзларинг қутурган итдан баттарсанлар... бошқаларни ҳам ўзларингга ўхшашга мажбур этасанлар. Тиз чўк, — деди у хўмрайиб.

Сўнг қиличини қиндан суғурди.

— Чўк тушолмайман. Яраланганман... яна, бировнинг жасади устимда босиб ётибди.

— Тиз чўк! — ўкирди Гадат йиртқиқлардек.

У найзани кўтариб, сопи билан Меҳр-Бедоднинг елкасига қаттиқ урди.

Меҳр-Бедод бу зарбнинг оғриғи зўридан олдинги оғриқни унутди. Ларзага тушиб, бир чиранди-да, жасадни устидан улоқтириб ташлаб, тиз чўкди.

Гадат куларди. Узоқ айрилиқдан сўнг эри билан кўришган хотиндек, энтикиб ҳам йиеларди, ҳам куларди. Лекин нигоҳи... нигоҳи аёлларникига ўхшамас, даҳ бўри каби боқарди.

— Хўш, орий? Ха-ха-ха! Афсусланаёпсанми, дейман? «Билганимда қорамни кўрсатмасдим», — деб ўйлаётгандирсан? Шундай эмасми? «Уриш у ёқда турсин, товонини ўпардим». Шунақами? Шунақа! Барчангиз шунақасиз, разиллар! Куч сиз томонда бўлганида, хаёлингизга нималар келмайди! Гўшт берма — таҳқирла бечорани. Оҳ, қўли орқасига боғланган ҳимоясиз бадбахтга азоб бериш қанчалар маза-я! Лаънати босқинчилар. Куч-қувват абадий берилмаганига, ҳокимият бугун бўлса, эртага қўлдан чиқи-

шига сиз ҳайвонларнинг ақлингиз етмайди. Томоғингиздан хип-па бўғишгандагина хато қилганингизни англайсизлар, аламдан бурнингизни тишлайсизлар. Бироқ кеч бўлади. Бировга чоҳ қазиган унга ўзи тушишини олдиндан билиш лозим эди. Киши кўнглини оғритмасанг — сенинг ҳам кўнглингни оғритишмайди. Мени калтаклаганингда нимани ўйловдинг, эй жасад? А? Абадул-абад орийларнинг йиртқич қонуни ҳимоясида бўламан, деб ўйлаганмидинг? А? Қани энди у, ўша қонун? Вақт-соати келиб, бирга-бир турибмиз. Қани, Раносбатни ва бошқаларни қутқариб олинг, деб чақириб кўр-чи?!

Гадат Меҳр-Бедоднинг бурнига тепди, у орқасига ағдарилди.

— Чўк туш! Кўлингни орқага қил! Ҳайвон, қачонлардир мени хўрлаганинг учун ачиняпсанми?

— Ачиняпман...

— Ҳа! Ачиняпсан-а! Бошингга қилич тушадиган бўлганда ачиняпсанми? Агар ҳозир сени қўйиб юборсам, уйингга қайтгач, бундан баттар қаҳр қилсанг керак, ҳойнаҳой!

— Йўқ, — Меҳр-Бедод Гадатнинг газабнок кўзига тик қаради. Даҳ ҳайратдан қошини чимирди. — Қачонлардир сенга озор берганим учун ачинаётганим ўлимдан кўрққаним учун эмас. Ўлимдан кўрқмайман. Кўп кўрдим ўлимни. — Форс жасадларга ишора қилди. — Аҳмоқ, чўққадек аҳмоқ бўлиб, ёмон ишлар қилганим учун ачиняпман.

— Энди... ақлинг кириб қолдими? — Гадат Меҳр-Бедоднинг кўзига ажабланиб қаради. Бу кўзларда айёрлик, маккорлик, муғамбирлик кўринмасди. Одамларникидек, ҳалол, виждонан қараш эди у.

— Ақлим кирди, бироқ кеч кирганга ўхшайди, — хўрсинди Меҳр-Бедод.

— Ҳм... — Гадат аста қиличини туширди. — Негадир, йигит, бугун бошқачасан. Мен Ниссайядан биладиган форс эмассан.

Меҳр-Бедод елкасини қисди.

— Шунақа бўлиб қолди.

— Бўлмаса, тингла... — Гадат биринч қиличининг учи билан бошини ўйчан қашиди, пешонаси тиришди, тез эгилди-да, қонга беланган оёғини силади. — Оҳ! Худди дайв чаққандек-а. Сен ҳам оёғингдан яраландингми? Қайси бири?

— Сўл оёғим.

— Кўряпсанми, менинг ўнг оёғим яраланган. — Даҳ кулди. — Иккаламизга, демак, иккита оёқ. Гапимни тингла, орий. Айтайлик... ўлмадинг... Тирик қолдинг. Қачондир одамларни ҳурмат қилишни, одамни эъзозлашни ўрганасанми?

Меҳр-Бедод ғамгин жилмайиб, «ҳа» дегандек бошини сил-китди.

— Бундан буён ўзингни қутурган итдек тутмайсанми?

Меҳр-Бедод ўша жилмайиш билан, «йўқ» дегандек, бошини сарак-сарак қилди.

— Тутмайсанми?

— Йўқ.

— Қутурган итдек тутмайсанми?

— Йўқ.

— Тутмайсан-а?

— Йўқ.

— Шундай бўлсин! — даҳ маза қилиб кулди-да, қиличини қинига солди. — Сени ўлдиргим келмай қолди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Бақриб кўнглимни бўшатдим, шекилли. Бўлма-са, юр, биродар, йиртқичларга ем бўлмасдан олдин бу ердан кетайлик.

Улар авайлаб, бир-бирларининг қўлтиқларидан олиб, жасадларни айланиб ўтиб, йиртқич кушлар ҳамда ҳайвонларни қийқириб ҳайдаб, қирмизи қонга ботган чуқурлик орқали йўлга тушишди. Тез-тез тўхтаб дам олиб боришди. Меҳр-Бедод Ғадатнинг ярасини боғлаб қўйди. Ғадат эса Меҳр-Бедоднинг жароҳатини боғлади. Кун заволга кетгандан кейин дўнгликларга етиб боришди.

— Мен даҳ Ғадатман, подачи ва деҳқонман, — гурур билан деди Ғадат, Тўмузга рўбарў бўлар экан. — Бизнинг бўлим сиз томонга ўтди. Уруғдошларимдан сўрасанг, Ғадат кимлигини айтиб беришади. Мен сакларга душман эмас, дўстман. Сизлар билан бизнинг қонимиз бир. Лекин мен, ўз ихтиёримга қарши, лаънати Курушнинг хизматида бўлдим. Тўғри, мен биронта сакни ўлдирмадим, ўқни ҳавога отдим. Аммо саклар томонига отдим. Демак, мен, барибир, олдингизда гуноҳқорман. Мана бу — бошим учун тўлов.

Ғадат Меҳр-Бедодни олдинга туртиб чиқарди. Форс охириги учрашувлардан кейин озиб, кичрайиброқ қолган, қаҳри қаттиқлашган Тўмузга кўрқиб қараб турарди. Ўйлаб ўтирмаёқ ўлимга буюради, деб хаёлидан ўтказди.

Даҳ, сукут сақлаб туриб, хижолатпазлик билан деди:

— Бу тўловни қабул қилсанг,... уни ўлдирма. У... ёмон одам эмас.

— Биламан. — Тўмуз бош ирғади. — Дуруст, Ғадат. Тўловингни қабул қиламан. Дўстларингнинг олдига бор. — У уруғдошини куриб шодон жилмайиб турган дахлар тўдаси томон ишора қилди. — Меҳр-Бедод, сен ҳам дўстларинг ёнига бор.

— Дўстларим? — Меҳр-Бедод қум устида бошини қуйи солиб ўтирган бир қанча форс асирлар томон ажабланиб кўз ташлади.

— Виштасп. Раносбат. Анови ётган ким экан?

Форс йигит Утанага кўзи тушиб, иссиқ тупроққа аста қадам босиб, улар томон кетди ва савдогарнинг ёнига бориб ўтирди.

— Тирикмисан? — енгил нафас олди Утана. — Ўлдиришди, деб ўйлагандим. Биз товоқсойдан чиқиб, ўлик ўрмонга етиб олдик, бироқ даҳлар етиб бориб, бизларни тутишди. Саклар эмас, даҳлар. Ишонасанми? Бизникилар, ниссайяликлар шундай қилишди. Куруш эса уларга ишонган эди... Ана, Гов-Баруванинг умуртқасини синдиришди. — У ерда ётган киши томон қоши билан ишора қилди.

— Эй, форслар! Тингланглар! — деди Тўмруз. Бандилар чўчиб тушишди. — Мен жонингизни ўзингизга бағишладим. Сизлар ҳам, бизлар ҳам кеча анча одамни ҳалок этганимиз етар. Уруш тугади. Бугун ҳордиқ чиқаринг. Эртага, — у заҳарханда қилди, — бизнинг ғалабамиз ва сизнинг мағлубиятингиз шарафига ўтказиладиган базмда бизлар билан бирга иштирок этасизлар. Сўнг уйларингизга кетасизлар. От, сув, озиқ беришни буюраман. Жангчилар дарёгача кузатиб қўйишади, сўл соҳилга ўтишингизга кўмаклашишади. У ёнига амаллаб етиб оларсизлар, Марғгача олис эмас. Тушунарлими? Сизлар учун чодир тикишларини айтдим. Бориб, ҳордиқ чиқарингиз.

— О, марҳаматли малика! — шанғиллади Раносбат ўрнидан туриб.

— Мен малика эмасман, — унинг гапини чўрт кесди Тўмруз. — Мен саклар ўзларига хизматкор қилиб сайлаган оддий сак аёлман.

— Сен маъбудасан! — ҳайқирди форс.

Раносбат — жангчи. Урушни хоҳлаяпсанми — урушавер. Асир тушдингми — қитиққа тегма, асирларга хос тарзда сипо бўл. Бурч — бурчлигича қолади. «Эгилган бошни қилич кесмас», — деб айтишган-ку. Яна: «Чополмаганинг кўлни ўп», — дейишган.

Лашкарбоши қумга чўзилди ва итоаткорлик маъносида ғолибанинг оёқлари остидаги гиёҳни чайнай бошлади.

Шу он форслар барчаси Тўмруз оёғи остига ўзларини ташлаб, дағал, қаттиқ, сертикан чўл гиёҳини чайнай бошлашди. Улар гиёҳни оч қолган кўйдек ютоқиб ейишарди. Титраб-қақшаб ютишарди. Чалп-чалп чайнашарди.

Мазали гиёҳ экан!

— Биз ҳали бу ерга яна қайтамиз! — хириллаб деди Гов-Барува тунда.

Форслар мис дубулғаларини кўздан бироз кўтариб, маслаҳатлашишарди. Сак қўриқчилари эшитиб қолмасин, деб паст овозда гаплашишарди.

— Худо хоҳласа, Марғга эсон-омон етиб олсак... — пичирлади Виштасп тулугини сачратиб.

— Шунақанги қўшин тайёрлаймизки, сакларнинг чангини чиқариб юборади, — хириллади Раносбат.

— Бу гал, Курушнинг аҳмоқона буйруқларига бўйсуниб, ха-тога йўл қўйдик. У ниятимизни барбод қилди! Энди эса...

Форслар қизишиб, бир-бирининг елкасига қоқиб, янги юришга қанча одам олинади-ю, Аранха томонга қайси йўл билан юрилади-ю, қаерда кўприк қурилади; сакларни қандай ай-ланиб ўтишади, қандай қилиб зарба бериб, қандай қилиб қириб ташлашади — шулар ҳақида тўлиб-тошиб, энтикиб, сабрсиз-ликдан бўғилиб фикр алмашишарди.

— Қанақа одамлар ўзи булар?! — ҳайратга тушди Меҳр-Бедод. Улар Утана билан бир чеккада ўтириб, гапга аралашишмасди. — Умуман одамми-йўқми улар? Ахир, кечагина... кечагина...

У ғазаб билан бошини лиқиллатди.

О, Тўмруз! Меҳрибон, олийжаноб аёлсан! Заҳарли илонни тирик қолдириб бўладими? Япалоқ боши билан илон нимани ҳам тушунади. Оловдан қутқариб оламан, деган одамнинг ҳам қўлини чақади-ку у. Илон — илонлигини қилаверади.

Меҳр-Бедод ўйга чўмди.

Янчиб ташланмаган бу чиябўриларнинг қабих ниятларини Тўмрузга айтсамикан? Хўп, Тўмруз яна жуда хавфли бир нечта форс амалдорларини йўқ қилар. Бу билан нима ҳам бўларди? Гов-Барува, Раносбат, Виштасп сингарилар Айранада шунчалик кўпки, уларни қўшга қўшиб ер ҳайдасанг бўлади.

Тахтга ақлдан озган Камбуджи чиқади, у шунақанги кунинг-ни кўрсатадики!

Меҳр-Бедод — форс, унинг тақдири Парса билан чамбар-час боғлиқ. Уйга қайтмоқ даркор. Ўзингни ўша-ўша овсар Меҳр-Бедод қилиб кўрсатгин-да, уйингга қайт. Халқингга янгича назар билан қара. Ўйла. Ота юртингда нималар бўлаётганини тушуниб ол.

— Ҳозир нималар ҳақида ўйлаётганимни биласанми? — деди Утана маъюс. — Одам ифлос ҳайвон экан. У ўша йўлбарс, бўри, сиртлон сингари йиртқич, фақат икки оёқда юради. Думи йўқ унинг. Бор-йўғи фарқ шу. Қотилликка ташналик — инсоннинг қалбида. Терисини шилсанг ҳам, ҳамма тишини қоқиб олсанг ҳам, барча тирноқларини суғуриб олсанг ҳам икки оёқли йиртқични ўзгартира олмайсан, ақл-хушини кирита олмайсан! Мана сенга мисол. — У фитначилар томонга жирканиб қаради. — Бугундан бошлаб мен одамлардан воз кечаман. Уларни кўргани кўзим йўқ. Уйга қайтгач, бойликларимга ўт кўяман, уларни сувга фарқ қиламан, буткул тоққа кетаман. Бир ўзим горни макон тутаман. Одам зотига лаънатлар бўлсин!

У жаҳд билан тупуриб, чодирдан чиқиб кетди.

Меҳр-Бедод Утананинг аччиқ сўзлари мағзини узоқ чақди. Балки Утана ҳақдир? Йўқ. Инсон инсонлигича қолади. Уни Гов-Барувага ўхшаш инсон қиёфасини йўқотган разиллар билан чалкаш-тирмаслик даркор. Одамлар ўртасидаги ўзаро ғажжишиш абадий ва тўхтамай давом этиши мумкин эмас.

Тинч-хотиржам яшаб турган чўпонлар, деҳқонларни қотиллик ва қон тўкишга мажбур этувчи икки оёқли йиртқичларнинг ақлини киритиб қўядиган бирон-бир чора наҳот топилмаса?

Наҳот топилмаса?

Бундай чора топилиши керак.

Топилиши даркор.

Қаерда у?

Меҳр-Бедод ўзининг катта ғадир-будур қўлларига қаради. Эракнинг қўли эди улар, заҳматкашнинг қўли. Оддий инсоннинг қўли.

* * *

Ҳаммаёқни тутун босган.

Табаррук қозонлар остидан чиққан тутун дўнгликлар устида сузиб юрибди.

Тўмуруз халқни доирасимон товоқсойда — форсларнинг қудрати адо бўлган товоқсойда эмас, бошқасида, ўртасида тоза булоқ отилиб турган, ям-яшил ўт-ўлан ва гул-чечакларга тўла товоқсойда тўплади.

Тўмурузнинг сўл томонидан, нишаб ёнбағридан шохдор қалпоқ кийган массагетлар, хоразмликлар, думалоқ қалпоқ кийган суғд-

лар ва бақтрлар, ўнг томонидан учли қалпоқ кийган дарёорти саклари ва тиграхаудалар жой олишган. Товоқсой ёнбағрида, Тўмрузнинг олдида ва унинг орқасида аранха саклари жойлашишган.

Булоқ ёнидаги майдончада йиртиқ-ямоқ бўлса-да, яхшилаб тозаланган кийимларда, гарданига итоатга келганликка ишора қилувчи белбоғ ташлаган форслар чўккалашди.

Форсларнинг байроқлари ёпилган қалқонлар, табарзинлар ва қиличлар устида ўтирган Тўмрузнинг ёнида Хугаванинг хушқомат хотини, қабр устидаги санамдек, бепарво турарди.

Ушбу икки индамас ва хотиржам аёлдан беш қадам нарида, форслар яқинида учинчи аёл кўз ёшлари билан юзини ювиб турарди. Бу — Фраданинг қизи Райада. Фраданинг уруғи, ўз оқсоқолининг гуноҳини ювиш учун, катта ёшли охирги эркакча, катта ёшли охирги аёлгача — бари товоқсой ёнидаги даҳшатли жангда ҳалок бўлишганди. Кампирлар, оналар ва гўдаклар ҳали Яксарт соҳилларидан қайтиб келишмаган, шу боис Райада минглаб эркак ва аёл саклар орасида ёлғиз эди.

У, дўнгликлар ортига яшириниб олиб, соғ қолди.

Бу ерга нега олиб келишганини билмасди. Кўрқиб турарди. Наҳот ўлдиришса? Райаданинг ҳеч қанақа айби йўқ. Қиз отаси учун жавоб бермайди. Отасининг айби нима эди? У қизини деб ўзини ўтга-чўққа урди — унга яхши бўлсин деди. Ота-оналар болаларини севишса ёмонми? Форсларга ўқ узмадими? Нима бўтти? Камоннинг чилласини тортишга кучи етмади. Заифгина сак аёли бўлса.

Тўмруз сўл томонга ишора қилди.

Тўрт нафар бақувват сак, инқиллаб-синқиллаб, яйловга оқ шунқор тасвири туширилган оғир қизил халтани келтириб қўйишди.

Райаданинг кўзлари тош бўлиб қотди-қолди.

У Спаргапанинг халтасини таниди.

Саклар бу халтани форсларнинг ўғруқидан топишганди.

— Райада! — деди Тўмруз. — Ялтироқ тақинчоқларни истабминдинг? Олақол.

Тўрт нафар сак халтани Райаданинг олдига олиб келишди, қийналиб кўтаришди-да, ағдаришди. Райаданинг устига олтин буюмлар жаранглаб тўкилди.

Билагузуклар. Узуклар. Сирғалар. Тўқалар. Спаргапа Курушнинг кўприк бошида ўлдирилган жангчиларидан ечиб олган занжирлар. Оғир тўқа пешонасини тилиб юборди, қон тизиллаб отилиб, лабларига оқиб тушди.

Олтинга кўмилган, унинг совуқ ялтирашидан кўзи қамашган, ҳасрат тўла жарангидан қулоғи битган Райада ўзини йўқотиб, қиз-ғиш оғзини очганича турарди.

Айтишларича, у ҳозир ҳам ўша товоқсойда шундай ўтирган эмиш. Тўмуз ўнгга ишора қилди.

Тўрт нафар бақувват сак унинг олдига қизил суюқлик тўлдирилган катта мешни келтирди.

— Айрана ўғлонлари! — деди Тўмуз. — Қаранглар-да, хотирангизда сақлаб қолинглар. У ёқда, ўз ватанингизда бугун кўрганларингизни айтиб беринглар. Эҳтимол, улар тушунишар...

Майра олачипор рўмолни очиб, кесилган бошни Тўмузга узатди. Тўмуз хинага бўялган сочдан кўтариб, каллани силкитди.

Асир форсларни даҳшат чақмоқдек урди.

Бу Курушнинг боши эди.

Бир вақтлар Куруш, дашт бекасига уйланиш орзусида: «Афтидан, бу Тўмузни деб бошимни йўқотадиганга ўхшайман», — деганди. Янглишмаган экан.

— Қонга ташна эдингми? Тўйиб ич!

Шундай деб, Тўмуз Курушнинг бошини тутган қўлини қўлтигича форслар қони қуйилган мешга тикди.

— Шумиди? — қаҳ-қаҳ қилиб кулиб юборди Утана. — Эй Куруш, шуни деб бу қадар олис ерга саргардон бўлиб келганидинг? Қанча жанжаллар, қанча баҳслар бўлди... Қанча одам бекор нобуд бўлди. Уйдан чиқмасдан ҳам гарданини узиш мумкин эди-ку. Жимгина, оворагарчиликсиз қилиш мумкин эди бу ишни. Ха-ха-ха!

Саклар ҳайқиришди. Уларнинг ҳайқириғида ҳалок бўлганлар учун мотам, тинчгина ҳаётини бузганларга нисбатан нафрат жаранглади. Зафардан гурурланиш, огоҳлантириш ҳам бор эди. Улар ҳорғин, бироқ мамнун ўтиришарди. Ҳаммаси ортда қолди. Оғир заҳмат тугади. Тўмуз кафтларини душман байроғига артиб, кўйнидан шунқор тасвири туширилган туморнинг ярмини чиқариб, лабига босди-да, йиғлаб юборди:

— Спаргапа, ўғлим. Бечора Спар. Қайдасан? Спаргапа, жоним... Қаердасан? Беором руҳинг қаерларда изғиб юрибди? Спар, азизим. Қартайган онангни кечир. Сени асраб қололмадим. Асраб қололмадим. Олачипор ажал олиб кетди сени. Асраб қололмадим...

У шамол чийраб ташлаган қароқчилар туғлари остидан ёвуз ялтираб турган душман табарзинлари ва қиличлари уюми устига

чиқди, бошини азот кўтариб, кўкрагини олдинга чиқарди, кўлини шитоб билан учаётгандек орқага ташлади.

Қанотлари парвоздан жаранглаётган она бургут эди, гўё.

Жинойт содир этилган жойга шошаётган қасос маъбудаси эди, гўё.

* * *

Кулга санчилган пайконлар занглаб ётган машъум далалар, уйларнинг чанг босган харобалари, аллақачонлар чириб битган ўғлонлар қабрлари, янги туғилган ўғлонлар бешиклари узра она-ларнинг мунгли ва даҳшатли ноласи минг йиллардан буён сўнмай жарангламоқда:

— Олачипор ажал! Қачон номинг ўчади? Одамлар, Олачипор ажалдан эҳтиёт бўлинг! Уни, албатта, маҳв этинг!

Адабий-бадиий нашр

«Жаҳон адабиёти» кутубхонаси

Ёвдат Илёсов

ОЛАЧИПОР АЖАЛ

Муҳаррир *Л. Игамова*

Рассом-дизайнер *Б. Зуфаров*

Рассом *Ф. Исқандаров*

Техник муҳаррир *Т. Харитоновна*

Кичик муҳаррир *Д. Холматова*

Мусахҳиҳ *Г. Азизова*

Компьютерда тайёрловчи *Ф. Чанишева*

Нашриёт лицензияси АИ №158, 14.08.09.

Босишга 2015 йил 23 мартда рухсат этилди. «Газетная пушля» қоғози.

Бичими 60×90^{1/16}. Таймс гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 13,50. Нашр табоғи 13,83. Адади 2000 нуска.

Буюртма №15-47

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

11300c

Илёсов Ёвдат

И 88 Олачипор ажал / Ё. Илёсов; — Т.: O‘zbekiston, 2015. — 216 б. — (Жаҳон адабиёти кутубхонаси).

ISBN 978-9943-01-883-9

«Олачипор ажал» деб рамзий ном берилган ушбу қиссада бундан икки ярим минг йиллар аввал Амударёдан шимолда яшаган сак қабилалари иттифоқининг Кир II (асарда — Куруш) бошчилигидаги форс босқинчиларига қарши, ватан озодлиги ва эл эрки учун олиб борган кураши ҳақида ҳикоя қилинган. Олачипор ажал — тор маънода Кир II, унинг қўшини, кенг маънода эса — оламдаги мавжуд барча ёвузликлар. Шундан келиб чиқиб, асар марказига Тўмарис (асарда — Тўмуруз) бошчилигида босқинчи душманларга, умуман ёвузликка қарши кураш қўйилган.

Асар кенг китобхонлар оммасини ватанпарварлик, миллий ғоя ва истиқлол мафқураси руҳида тарбиялашга хизмат қилади, деб умид билдирамыз.

УЎК: 821.511.133-3
КБК 84(5Ў)6

РАССЫЛКА

Ўвдат Илёмов

ОЛАЧИПОР АЖАЛ

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-01-8

9 789943 018839